ОРХОН-ЕНИСЕЙ ТЕКСТТЕРИ

ФРУНЗЕ 1982

Кыргыз ССР
илимдер академиясынын
академиги
Игорь Алексеевич
Батмановго
арнайбыз

АКАДЕМИЯ НАУК КИРГИЗСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИЕ ТЕКСТЫ

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИЛИМ»
Фрунзе 1982

ҚЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ТЕКСТТЕРИ

«ИЛИМ» БАСМАСЫ
Фрунзе 1982

Эмгекте Орхон-Енисей жазуу эстеликтеринин ачылыш тарыхынан кыскача баяндама берилет. Эстеликтердин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү да каралган. Алардын азыркы кыргыз тилинде окулушу жана орусча котормосу берилип, орусчага которулушу С. Е. Маловдуку боюнча алынды. Эмгектин аягындагы сөздөрдүн байыркы түркчө, кыргызча, орусча окулушу глоссарий катары тиркелип берилди.

Монография тилчи окумуштууларга, мектеп жана жогорку окуу жайларынын кыргыз тил мугалимдерине, филология факультеттеринин студенттерине, ошондой эле кыргыз тилинин тарыхына кызыккан окурмандардын кеңири аудиториясына арналат.

Басмага Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар совети тарабынан бекитилген
жана Кыргыз ССР илимдер академиясынын
РИСОсу кабыл алган

Жооптуу редакторлор:

филология илимдеринин доктору С. Кудайбергенов,
филология илимдеринин кандидаты С. Сыдыков

Рецензенттер:

Казак ССРнин илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти,
филология илимдеринин доктору Г. Т. Мусабаев,
Кыргыз ССР илимдер академиясынын анык мүчөсү,
филология илимдеринин доктору Б. Орузбаева

7—1—3

© Издательство «Илим», 1982 г.

СӨЗ БАШЫ

Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун түркология секторунун илимий кызматкерлери Орхон-Енисей жазууларын окуучулардын кеңири аудиториясына тааныштыруу максатында алардын азыркы кыргыз тилинде окулушун иштеп чыгарууну пландаштырышкан.

Эмгек хрестоматия тибине кирет. Эстеликтин кыргызча котормосу көркөм котормо эмес, илимий котормо. Ушуга байланыштуу байыркы жазма эстеликтердин кыргызча окулушун берүүдө эстеликтердеги сөз жана сөз айкалыштарды, сүйлөм түзүлүштөрдү грамматикалык формалар жана категорияларды толук сактоого аракеттендик. Мунун максаты — байыркы эстеликтин тили азыркы кыргыз тилинен канчалык даражада айырмалана тургандыгын же, тескерисинче, жакындык түзө тургандыгын байкоо. Ушу себептен эстеликтердеги айрым сөз же сөз тизмектери жана сүйлөм түзүлүштөрү азыркы кыргыз адабий тилибиздегидей жатык болбой калуусу толук ыктымал.

Жазууларды кыргызчалоодо кийинки мезгилдердеги айрым түркологдордун киргизген түзөтүүлөрү жана айткан пикирлери да эске алынды. Мисалы, Енисей эстеликтери боюнча С. Е. Маловдун жана И. А. Батмановдун окуп чыккан варианттары салыштыруу иретинде киргизилди. Орусча котормосу С. Е. Маловдуку боюнча берилди. Эстеликтердин түркология илиминде кабыл алынган шарттуу катар номерлери да сакталды.

Эмгектин акырында Орхон-Енисей эстеликтериндеги сөздөр жана алардын кыргызча, орусча, котормосу да глоссарий катарында алфавит тартибинде тиркелди.

Ар бир эстеликтин котормосун берүүнүн алдында да эстеликтердин кайсы жерден, качан жана ким тарабынан табылгандыгы жана окулгандыгы жөнүндө кыскача кабар берилет.

Эмгектин киришүү бөлүгүн С. Сыдыков жазып, Күл-Тегинге арналган эстеликти кыргызчалаган. Онгин, Могильян жана Монголиядагы майда эстеликтерди К. Ашыралиев, Тонукук, Талас эстеликтерин, тиркемени М. Толубаев, Енисей эстеликтерин Б. Осмоналиева, Моюн-Чур жана Күлү-Чур эстеликте-

рин А. Махмануров иштеп чыгышты. Эстеликтердин лексикалык, фонетикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүнө кыскача мүнөздөмөнү К. Ашыралиев жазды.

Авторлор коллективи кол жазманы басмага даярдоо учурунда атайын окуп чыгышып, баалуу кеңештерин жана сунуштарын айтышкан жолдошторго ыраазылыгын билгизет. Эмгекте байкалган айрым кемчиликтер же сунуштар болсо, аларды Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият интитутунун түркология секторуна билдирүүнү өтүнөт.

КИРИШҮҮ

Борбордук Азия менен Орто Азияда жашаган түрк элдеринин тарыхында айрыкча орунду рун, б. а. байыркы Орхон-Енисей жазуусу ээлейт. Көчмөн чарбадагы элдердин ичинен тарыхта байыркы түрк уруулары өндүү өздөрүнөн кийин жазуу издерин калтырган элдер аз. Бул жагынан алганда байыркы Орхон-Енисей эстеликтери түрк элдеринин материалдык-маданий байлыгы катары таанылууга да тийиш. Белгилүү түрколог С. Е. Малов: «...Бул жазуу эстеликтерден, айрыкча этнографиялык жакган, көп нерселерди алууга болот. Биз үчүн өзгөчө эстеликтердин тилдик материалдары өтө баалуу»[1], — деп белгилейт.

Чындыгында таш бетиндеги бул тарых, биринчиден, байыркы түрк элдеринин социалдык турмуш тиричилигин, экономикалык-саясий, тарыхый кырдаалдарын жеткилең баяндаса, экинчиден, бул элдердин тилинин V—IX кылымдардагы өсүп, өнүгүш абалын илимий негизде изилдөөгө база болуп да саналат. Эстеликтердин баалуулугу жогоруда айтылгандар менен гана чектелип калбайт. Тескерисинче, бул жазуу эстеликтер ар тармактуу кылдат изилдөөнү талап кылат.

Тарыхый-хроникалык маалыматтарга караганда биздин эранын башкы кылымдарында эле Борбордук жана Орто Азияда көчмөн уруулар жашап, булардын түпкү теги хунн[2]

---

[1] *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. — М.—Л., 1951, 12-бет.

[2] Хунндар жөнүндө илимий адабияттар өтө көп. Төмөндө алардын ичинен негизги адабияттар менен таанышууну сунуш кылабыз: *Бичурин Н. Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. I. — М.—Л., 1950; *Бернштам А. Н.* Очерки истории хуннов. Л., 1951; *Иностранцев К.* Хунны и гунны. — Л., 1926 (Гунндар жөнүндө байыркы чыгыш хроникаларынан которулган материалдар да Э. Шевандын жана Н. В. Кюнердин эмгектеринде да бар. Ал эми хунндардын тилине байланыштуу маселени G. Clouson. Türk, Mongol, Tungus — (Asia Maior new series, Vol, VIII, 1960) деген эмгегинде кара-

жана динлиндердин уруу бирикмесине барып такалат. Динлин жана хунн деген ат менен ал кездеги турмуш тиричилиги окшош келген көчмөн уруулар аталган деген ойлор айтылууда. Балким, ушул көчмөн уруулардын турмуш тиричилиги окшош болсо да, алар ошо мезгилде эле ар кандай наречие же диалектилерде сүйлөшү толук ыктымал. Демек, хунн же динлиндердин уруулук бирикмесиндеги ар кандай көчмөн уруулардын (азыркы түрк тилинде сүйлөгөн көпчүлүк элдердин) тек жайын же тилинин алгачкы башат тарыхын ушул хунн жана динлиндерден баштап иликтөө кийинки кездеги багыттуу маселелерден болуп эсептелет.

Айрым окумуштуулар «динлин» түрк тилинде сүйлөгөн уруулардын жалпы аты болгон, кийин «динлин» «чиле», же андан «теле»[1] болуп аталып кеткендигин эскертишет.

Динлиндердин түндүк жана батыш динлиндерге бөлүнгөндүгү жөнүндөгү кабарды тарыхый материалдардан да учуратабыз. Түндүк динлиндер хунндардын түндүгүндө Байкал көлүнүн аймагында жашашкан болсо, батыш динлиндер усундардын[2] батыш тарабында, Или дарыясынын алабында жашагандыгы айтылат.

Байыркы летопистерде хунн жана динлин уруулары менен катар байыркы кыргыздар эскерилип, алардын жери Орхон жана Тола сууларынын жээгиндеги хунндардын борборунан 700 жана азыркы Турфандан 500 чакырым түндүккө Чеши жана Гусу, Чыгыш Түркөстанга, б. а. Кыргыз-Норго (нор) (нур—монголчо «көл» деген мааниде) чейин жеткендиги белгиленет[3]. Бул өңдүү кабарлар түрк урууларынын ата-бабаларына тийиштүү эң байыркы кабарлардан болуп эсептелет*.

Биздин эранын миңинчи жылдарынын орто ченинде Борбордук жана Орто Азиянын чыгыш тарабында түрк жана монгол тилдеринде сүйлөгөн уруулар жашаган. Минусинск ойдуңунда байыркы кыргыздар, Орхондо, Селенганын Байкалга куйган алабында, жана анын батыш тарабында ашин уруулук бирикмеге кирген төлөс, тардуш, теле уруулары мекендешкен. Ал эми төлөстөрдүн батыш жагында алтайлыктардын ата-бабалары, түштүк жагында уйгурлар, Байкалдын жээктеринде жана анын батыш жагында курыкандар

ган. Айрым изилдөөчүлөр хунндардын элдик аты «хун» («гун») болгон деген болжолдорду айтышат. Илимий адабияттарда «хун» же «гун» формалары да сакталган.

[1] Караңыз: История Тувы, т. 1. — М.: Наука, 1964.

[2]. *Кюнер Н. В.* Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. — М., 1961, 281-бет.

[3] *Бартольд В. В.* Соч., т. II, ч. I, V. — М.: Изд. Восточной литературы, 1963, 476—477-беттер.

* Бул жөнүндө толугураак кабарды Н. В. Кюнердин жогоруда аталган эмгегинен табууга болот.

(якуттардын ата-бабалары), чыгышында отуз татарлар (монгол тилинде сүйлөгөн уруулар), алардын түндүгүндө тогуз огуздар жайгашкан[1].

Енисейдин жогорку агымында, Минусинскиде жашаган байыркы кыргыздардын, карагастардын (тофалардын), хакастардын, тувалыктардын жана Алтайдагы башка элдердин ата-бабалары тыгыз карым-катышта болушкан.

Жогорудагы айтылып кеткен түрк урууларынын (анын ичинде байыркы кыргыздардын) тилдеринин өзгөчөлүктөрүн толук бере алган жазуу системасы болгон[2].

Илимде байыркы түрк же Орхон-Енисей[3] (рун жазуусу да делет) жазуусу деп аталган жазуу азыр илимий чөйрөгө кеңири белгилүү. Бул жазууну Борбордук жана Орто Азияда жашаган байыркы түрк уруулары пайдалангандыгы өткөн кылымда эле аныкталган. Малов бул эстеликтерди шарттуу түрдө биздин эранын V кылымынан тартып да белгилейт[4].

Орхон-Енисей жазууларынын ачылышы жөнүндөгү маалымат XVII кылымдын 90-жылдарына таандык. Убакыт өткөн сайын сырдуу жазуу тууралу кабарлар жана материалдар да көбөйө берет. 1697-жылы С. У. Ремезовдун эки картасы басылып чыгат. Ушул картада азыркы Таластагы бай-

---

[1] Бул жөнүндө толук кабар төмөнкү эмгектерде берилген. Караңыз: *Бернштам А. Н.* Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI—VIII веков. — М.—Л., Изд-во АН СССР, 1946; *Киселев С. В.* Древняя история Южной Сибири. — М., 1951; *Потапов Л. П.* Народы Южной Сибири в IV—VIII вв. — Материалы по древней истории Сибири. — Улан-Уде, 1964; Письменность енисейских киргизов (Краткие сообщения Института истории материальной культуры им. Н. Я. Марра, XXV, 1949); Очерки по истории алтайцев. — М.—Л., 1953; *Бартольд В. В.* Соч., т. I; Древняя Сибирь. — Л., 1968; История Тувы, т. I. — М., Наука, 1964; *Сердобов Н. А.* История формирования Тувинской нации. — Кызыл, 1971; *Гумилев А. Н.* Древние тюрки. — М., 1967.

[2] *Радлов В. В.* Die alttürkischen inschriften der Morgolei, вып. I.— СПб., 1895; *Томсен В.* Дешифровка орхонских и енисейских надписей (русский перевод В. Розена, ЗВО, вып. III—IV, 1894; *Мелиоранский П. М.* Памятники в честь Кюль-Тегина. — Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т. XII, вып. II—III. — СПб., 1899; *Массон М. Е.* К истории открытия древнетурецких рунических надписей в Средней Азии. — Материалы Узкомстариса, вып. 6—7. — М.—Л., 1936; *Малов С. Е.* Енисейская письменность тюрков. — М., 1952; *Батманов И. А.* Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. — Фрунзе, 1959; *Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф.* Современная и древняя енисеика. — Фрунзе, 1962; *Насилов В. М.* Язык орхоно-енисейских памятников. — М., 1960.

[3] Байыркы түрк жазуусу Орхон жана Енисей дарыяларынын алабынан табылгандыгынан улам «Орхон-Енисей эстеликтери» же «Орхон-Енисей жазуулары» деп аталган.

[4] Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. — М., 1952, 7—8-беттер.

ыркы түрк жазуусу табылган жер белгиленет. Белгилүү географ, картограф жана этнограф С. У. Ремезов «Описание сибирских народов и граней их земель» деген көлөмдүү жыйнагында Сибирь хандарынын генеалогиясын, алардын жайгашкан чегин, Сибирде шаарлардын пайда болуу тарыхын, татар көчмөн элдердин үрп-адаттары, тунгус-маньчжурлар жөнүндө ар түрдүү баалуу кабарларды топтогон. С. У. Ремезовдун чыгармачылыгы жана анын илимге кошкон салымы жөнүндө Л. А. Гольденберг «Семен Ульянович Ремезов. Сибирский картограф и географ, 1642 — после 1720 г.» деген 1965-жылы Москвада чыккан эмгегинде жана А. И. Андреев «Труды Семена Ремезова по географии и этнографии Сибири XVII—XVIII вв. — Проблемы источниковедения, т. III, 1940» деген жыйнакка чыккан макаласында кеңири токтолушкан.

Сибирге жети жыл бою саякат жасаган Д. Мессершмидт да жазуу жөнүндө өз күндөлүгүндө кабарлайт. 1793-жылдары саякатчы, естествоиспытатель П. С. Паллас да бир нече эстеликти таап жарыялаган.

Орхон-Енисей жазуусу жөнүндө кабарды 1730-жылдары Петр I нин убагында туткунга алынып, Сибирге айдалган швед армиясынын офицеры Филипп Йоганн Страленберг сүргүндөн кайткандан кийин кабарлаган[1]. Ал Тоболь шаарында 12 жыл жашап, Сибирдин тарыхын, этнографиясын, географиясын жана тилдик материалдарды изилдөөдө көрүнүктүү из калтырган жана анын «Новое географическое описание Великой Татарии...» (картасы менен), жана «Северная и Восточная части Европы» деген эмгектери өз учурунда илимий чөйрөгө аны кеңири белгилүү кылган.

1818-жылы орус окумуштуусу Г. И. Спасскийдин «Записки о сибирских древностях» деген кабары ошол кезде өзү тарабынан чыгарылган «Сибирский вестник»[2] деген журналга басылат. Ал кабар кийинчерээк латин тилине которулат да, көпчүлүк өлкөлөрдүн окумуштууларынын арасында кеңири белгилүү болот. Француз ориенталисти Абель-Ремюза бул кабарга өзгөчө маани берип жана бул жөнүндө көлөмдүү макала жарыялайт, бул табышмак жазууну усундарга таандык болсо керек деп да болжолдойт. Мындай ойду Г. И. Спасский шекке алып, балким жазуу монгол же калмактарга тиешелүү болушу ыктымал деген ойду айт-

---

[1] *Страленберг Ф. И.* Северная и восточная части Европы и Азии (эмгек 1730-ж. Стокгольмда немец тилинде чыккан). Бул жөнүндө караңыздар: *Кононов А. Н.* История изучения тюркских языков в России. — Л., 1972, 235-бет.

[2] *Спасский Г. И.* Древности Сибири. — Сибирский вестник. — СПб., 1818—1819.

кан. Ал эми жазуунун системасын грек руна жакындаткан Г. Ю. Клапрот болгон.

1874-жылы Аспелин рун жазууларын байыркы финдерге таандык деп да эсептеген. Кийинчерээк ал жазууну коло доордогу маданият менен байланыштырып, Борбордук Азиядагы гунндар жана башка элдерге да таандык болсо керек деген пикирин Одессада өткөн археологдордун съездинде эскерткен.

1881-жылы А. В. Адриянов байыркы түрк жазуусунун фрагменттерин Саян тоосунун түштүгүнөн учураткан жана жазуу эстеликтерди жыйноодо бир топ эмгектенген.

1889-жылы фин окумуштуулары Енисейдеги жазуулардын атласын басып чыгарышат. Ошол эле жылдары Н. М. Янринцевдин атайын уюштурган экспедициясы Орхон-Енисей жазууларын изилдөөдө жаңы этапты баштайт. Орхон суусунун жээгинен Кошо-Цайдам деген жерден тикесинен тургузулган, бети толо жазылган зор ташты табат. Мындай жазуу эстеликтерди изилдөө үчүн атайын экспедициялар уюштурулат. Экспедициялар көптөгөн эстеликтерди ачышат. Жыйналган кабарлар жана таштагы жазуулар окумуштууларды өтө кызыктырат жана алардын сырын чечип окууга дилгир болушат.

Ошентип, XIX кылымда дүйнөлүк окумуштууларга маалым болгон Күл-Тегин жана Могильянга коюлган байыркы түрктөрдүн жазуу эстеликтери ачылат.

Кийинчерээк Петербург илимдер академиясы тарабынан академик В. В. Радловдун жетекчилиги менен өткөн экинчи экспедиция да өз ишин ийгиликтүү жүргүзөт. Экспедицияда чогулган материалдар эки чоң атласка[1] бириктирилип, белгисиз жазуулардын сүрөттөрү жана географиялык карталары кошо берилет.

Эстеликтерди биринчилерден болуп окуган окумуштуулар В. Томсен жана В. В. Радлов болгон. Томсен Күл-Тегинге арналган эстеликтин окулушун тактайт. Енисей жана Монголиядан табылган эстеликтердин көпчүлүгүн Радлов окуп, аларга талдоо жүргүзөт.

1896-жылдары В. Томсен Орхон суусунун алабынан табылган эстеликтердин окулушун толугу менен тактайт[2]. 1889-жылдары В. А. Каллаур жана мугалим Гастев Таластан рун жазуусу бар алты эстеликти табышат.

XIX кылымдын аяк ченинде В. В. Радлов тарабынан та-

---

[1] *Радлов В. В.* Труды Орхонской экспедиции. — Атлас древностей Монголии. — СПб., 1892.

[2] В. Томсендин дешифровкасы.

былган эстеликтердин грамматикалык өзгөчөлүктөрү да такталып чыгат.

XX кылымда түркологдордун экинчи отряды: П. М. Мелиоранский, С. Е. Малов. И. А. Батманов, В. М. Насилов, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков өңдүү көптөгөн түркологдор Орхон-Енисей эстеликтерин изилдөөгө жана ал эстеликтердин фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрүн тактоого киришишет.

Орхон-Енисей жазуу эстеликтерин көп кырдуу планда изилдөө иштери айрыкча С. Е. Маловдун «Памятники древнетюркской письменности» (1951), «Енисейская письменность тюрков» (1952), «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» (1959) деген эмгектери жарыкка чыккандан кийин башталган.

Орхон-Енисей эстеликтерди ачууда жана аны илимий чөйрөгө кеңири белгилүү кылууда академик И. А. Батмановдун[1] салымы өтө чоң. Изилдөөчүнүн ушул тармакта жүргүзгөн илимий иштери рун жазууларын изилдөө тарыхында үчүнчү этапты ачкан дешке болот. Енисей региону боюнча жаңы жана мурунку табылган эстеликтерди кайрадан тактап окуп чыгып, аларды «Памятники Тувы» деген үч жыйнакта чагылдырган.

Кийинки мезгилдерде советтик түркологдордун жаңы муундары Орхон-Енисей жазуу эстеликтердин фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык түзүлүштөрүн изилдөө проблемаларына арналган кандидаттык жана докторлук диссертацияларды жазышты жана жазууда. Ушул планда В. Г. Кондратьевдин «Очерк грамматики древнетюркского языка» (ЛГУ, 1970); А. С. Аманжоловдун «Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности». Алма-Ата, 1975 (ДД); Г. Айдаров. «Язык орхонского памятника Билге каган». Алма-Ата, 1966; «Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века». Алма-Ата, 1971; Н. Антонов. «Древнетюркский язык VI—VIII вв». Якутск, 1970 (якут тилинде). Орхон-Енисей эстеликтерин салыштырып изилдөө боюнча окуу курал катары иштелген М. Р. Федотовдун «Древнетюркский язык». Чебоксары, 1973. А. Д. Шукуров жана А. М. Маграмованын «Язык памятников древнетюркской письменности». Баку, 1976, (азербайжан

---

[1] *Батманов И. А.* Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. — Фрунзе, 1959; *Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф.* Современная и древняя енисеика. — Фрунзе, 1962; Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Под ред. Батманова. — Фрунзе, 1971; Таласские памятники древнетюркской письменности.— Фрунзе, 1971; *Батманов И. А.* и *Куна А. Ч.* Памятники древнетюркской письменности Тувы. I—II—III. — Кызыл, 1963—1965.

тилинде) деген эмгектер да жарык көрдү. Ал эми эстеликтердин айрым маселелерине арналган Л. Р. Кызласов, Э. Р. Тенишев, Д. М. Насилов, А. М. Щербак, С. Г. Кляшторный, И. В. Кормушин, В. Г. Кондратьев, И. Н. Шершавидзе, У. Асаналиев, Д. Д. Васильев, А. С. Аманжолов, А. А. Раджабов, Е. Агманов, А. Исламова, М. И. Боргояков, Ч. Джумагулов, С. Сыдыков ж. б. авторлордун макалаларын да эскертүүгө болот.

1965—1980 жылдар аралыгында Орхон-Енисей эстеликтеринин материалдары боюнча бир канча кандидаттык жана докторлук диссертациялар да жазылды. Алсак: Е. Агманов. «Именно-атрибутивное слосовосочетание в языке памятников древнетюркской письменности», Алма-Ата, 1964, (КД); В. Г. Кондратьев. «Очерк грамматического строя языка памятников рунической письменности VIII в. из Монголии», 1965 (КД); А. А. Раджабов. «Язык орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности», Баку, 1967 (КД); аныкы: «Глаголообразование в языке орхоно-енисейских памятников», «Алма-Ата, 1977 (ДД); А. Эсенгулов. «Словообразовательные аффиксы в языке орхоно-енисейских памятников» (Орхон-енисей жана Талас эстеликтеринин негизинде). Алма-Ата, 1969, (КД); К. Ашыралиев. «Древнетюркские элементы в современных тюркских языках», Фрунзе, 1969 (КД); М. А. Ахметов. «Глагол в языке орхоно-енисейских памятников» (азыркы башкыр тили менен салыштыруу планында), Саратов, 1978 (КД, 1970); М. Махматкулов. «Аналитический способ словообразования в языке древнетюркских памятников», Ташкент, 1973 (КД); И. Н. Шершавидзе. «Формы глагола в языке орхоно-енисейских надписей», Тбилиси, 1977, (КД); А. А. Кулиев. «Наличие формы глаголов в языке орхоно-енисейских памятников» (азербайжан тили менен салыштыруу планында), Баку, 1978, (КД).

Орхон-Енисей эстеликтери адабияттык изилдөөлөрдүн предмети катары да иштелүүдө. Бул планда И. С. Стеблованын «Поэзия тюрков VI—VIII веков» (М., 1965) деген эмгегин белгилөөгө болот. Ал эми тарыхый планда иштелген С. Г. Кляшторныйдын «Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии» (М., 1964) жана А. Н. Бернштамдын «Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI—VIII веков» (М.—Л., 1946); Л. Н. Гумилевдун «Древние тюрки» (М., 1967) деген эмгектери азыр түркология илимин изилдөөнүн жогорку деңгээлин белгилеген эмгектерден деп таанылууда.

Орхон-Енисей эстеликтеринин тилдик өзгөчөлүктөрүн жалпысынан жыйынтыктаган эмгекти СССР илимдер академиясынын академиги А. Н. Кононов 1980-жылы жарыкка

чыгарды[1]. Биздин эмгектин ушул учурда басмага өтүп кеткенине байланыштуу бул баалуу эмгектен пайдалана албай калдык.

Байыркы түрктөрдүн бул эстеликтерин изилдөөдө Ю. Немет, В. Котвич, Г. Рамстедт, В. Банг, А. Габен, Х. Оркун, Т. Текин, А. Жафер-оглы, А. Эмре, Д. Клосон, П. Аолто өңдүү чет өлкөлүк окумуштуу түркологдордун сиңирген эмгектери да чоң. Ал эми ушул эстеликтерди табуу жагынан А. В. Адрианов, Октябрь революциясынан кийин С. В. Киселев жана Л. А. Евтюхованын иштерин айрыкча белгилөөгө болот. Табылган байыркы жазуу эстеликтердин жалпы саны ушу кезде 120 дан ашып калды. Алардын көпчүлүгү Тува автономиялуу республикасынан, Хакас жана Алтайдан, Монголиядан жана Кыргызстандан, Или суусунун алабынан табылган. Эстеликтер негизинен чоң стела таштарга, асканын жылмакай беттерине жана кой таштарга чегилген. Бирок кээ бир жазуулардын майда буюмдун беттерине да (күзгү, коло, чыны ж. б.) жазылгандыгы археологиялык изилдөөлөрдөн улам белилүү. Ал эми согди князи Диваштичтин архивдик материалдарынын арасынан кол жазма иретинде да Орхон-Енисей жазуусунун фрагменти табылган. Бул фрагмент өз учурунда В. Томсен тарабынан 1893-жылы окулган. Анын текстин В. В. Радлов которуп, 1894-жылы 19-январда Россия илимдер академиясынын заседаниесинде баяндалган.

Орхон-Енисей типтеги белгилер Талас жана Чүй өрөөнүнөн табылган түргөштөрдүн VIII кылымдагы тыйынынан да жолуккан[2].

Кийинки кезде Таластан табылган эстеликтер менен Енисейден табылган эстеликтердин тамгалары жана айрым грамматикалык каражаттары Орхондон табылган эстеликтерге караганда белгилүү окшоштукту түзө тургандыгы айрыкча белгиленүүдө[3].

Ал эми байыркы түрк жазуусунун чыгышы жөнүндө ар кандай ойлор жана көз караштар да айтылып келе жатат. В. Томсен пехлеви, арамей-согди жазуусунан оошу ыктымал деп болжолдосо, О. Донер бул жазуудагы бир нече тамганы аршакид тыйынындагы белгилер менен да жакындаштырат.

Жазуунун чыгышы хорезм-согди жазуусунун негизинде

---

[1] *Кононов А. Н.* Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв. — Л., 1980.

[2] *Бернштам А. Н.* Тюргешские монеты. — Труды отдела Востока Государственного эрмитажа, т. II, 1940.

[3] *Батманов И. А.* Таласские памятники древнетюркской письменности. — Фрунзе, 1971, 27-бет.

өнүгүшү мүмкүн деген ойду кийинки кезде чыгышты изилдөөчүлөр баса көрсөтүп жүрүшөт. Окумуштуу Блоше байыркы түрктөр байыркы жужандар аркылуу хунндардан, ал эми хунндар болсо биздин эрага чейин 200 жыл мурда эле арамей жазуусунан өздөштүрүшкөн болуш керек деген ойду айткан. Н. А. Аристов Орхон жазууларын түрктөрдүн тамгаларынын негизинде пайда болушу мүмкүн деп эсептеген. Бирок Орхон-Енисей жазуулары жеке эле эн тамгалардын негизинде өнүктү деп корутунду жасоо азырынча калпысыраак. Ошондой болсо да Орхон-Енисей жазуусунун ичинен арамей жазуусунда кезикпеген 15 тамганы окумуштуу В. Томсен аныктаган жана буларды жергиликтүү толуктоолор болуш керек деп эсептеген.

Жазуунун системасында Енисейдеги эзелтеден бери колдонулуп жүргөн тамга-белгилердин[1] бар экендигине тарыхчы С. В. Киселев да күнөм кылбайт. Ал эми айрым окумуштуулар бул жазууда идиографиялык мотив бар деп эсептешет, анткени «ай» деген сөздүн жазылышы ❫ — **жарым ай** түрүндө, «ок» деген сөздүн жазылышында ↓ — к тыбышы жаанын огу сыяктуу белгилердин болгондугуна көңүл бурушат. Балким байыркы тамгалар менен идиограммалардын негизинде өнүккөн болуш керек деген ойду И. А. Батманов да айтат.

Чындыгында Түштүк Сибирдеги жана Орто Азиядагы түрк элдеринин байыркы эн тамгалары менен жазуунун системасындагы айрым тамгалардын белгилүү даражада окшоштугу бар экендиги байкалат. Мисалы, кыргыздардын эн тамгасындагы ай тамга— ❫, жаа тамга — ⋺-, жүрөк тамга— ○, куш тамга —V, жана (·), (×), (−) сыяктуу белгилерди жазууда ❫ — н, ○ м, (−), (×) нт, > — **у тамгалары менен** салыштырууга болот. Кыскасын айтканда, Орхон-Енисей жазууларынын чыгышы жөнүндө азырынча так жыйынтык чыгаруу кыйын. Ошондой болсо да, бул жазуунун системасы ал кездеги түрк урууларынын тилдик өзгөчөлүгүн толук бере алган унификацияланган жазуу болгон.

Кийинки мезгилдерде түркологдордун арасында бул жазуу Енисейден Орхонду көздөй тараганбы, же Орхондон Енисейге жеткенби деген суроо чыгып жүрөт. Бирок бул аталган территорияларда жазуунун бирдей өнүгүшү да ыктымал. Ошондой болсо да эстеликтердеги тамгалардын жазылышын салыштыруу аркалуу В. В. Радлов, П. М. Мелио-

[1] *Киселев С. В.* Древняя история Южной Сибири. — М., 1951, 611-бет.

ранский, С. Е. Малов жана И. А. Батманов өңдүү түркологдор Енисейдеги жазуулар Орхондогу жазууларга караганда алда канча илгери болгондугуна күнөм кылышпайт.

Байыркы түрктөрдүн жазуу эстеликтеринин ачылышынан бери кыйла мезгилдер өтсө да, эстеликтердин тилдик фактылары, лексикалык байлыгы жана фонетикалык, грамматикалык каражаттары азыр да түркология илиминин негизги изилдөө тематикасы болуп келе жатат.

Азыр кыргыз, тува, хакас жана башка түрк элдеринин тилинин тарыхын изилдөөдө эстеликтердин тилдик фактылары негизги фундамент катары кызмат кылууда.

Кийинки кездерде түркология илиминде татаал жана синтетикалык темаларды изилдөө проблемасы пландаштырылып жатат. Ар бир конкреттүү тил же тилдик топтор боюнча тарыхый грамматикаларды түзүү, этимологиялык жана тарыхый сөздүктөрдү жаратуу өңдүү орчундуу маселелер түркологдордун күн тартибиндеги проблемалардан. Ошондуктан мындай олуттуу маселелерди чечүүдө биринчи кезекте азыркы түрк тилдери менен байыркы Орхон-Енисей эстеликтерин өз ара салыштыруу эң маанилүү маселелерден болуп саналат. Анткени бул өңдүү салыштыруу тилдердин өнүгүү-өсүү процессин айкындоочу бирден бир туура жол болуп эсептелет. Мындай салыштыруунун негизинде азыркы түрк тилдеринин бардыгы эле Орхон-Енисей эстеликтеринин тилдик каражаттарын бирдей даражада сактабагандыгын да байкоого болот. Мисалга алсак азыркы кыргыз, хакас, алтай, тува тилдеринде айрыкча Енисей эстеликтеринин лексикалык каражаттары дээрлик сакталса, огуз группасына кирген тилдерде Орхон эстеликтеринин өзгөчөлүктөрү байкалат.

«Манас» эпосундагы «агар алтын ак күмүш» деген ыр саптагы «агар» деген сөз эстеликтерде агы формасында — асыл буюм маанисинде айтылат. Ошондой эле эстеликтерде бөкбөдим — «жыргабадым», «куунабадым» деген сөздөр азыркы кыргыз тилинде (Қ. Қ. Юдахиндин сөздүгүндө) бөк— «майга бөктүм» деген сөз тизмегинде кездешет. Мындай сөздөр огуз группасына кирген тилдерде байкалбайт. Айрыкча архаизмге айланган сөздөрдү жогоруда аталган элдердин баатырдык эпосторунан көп учуратууга болот. Алардын көпчүлүгү Орхон-Енисей жазуусунда сакталган. Ушул сыяктуу эле, эстеликтерде жана аталган тилдерде социалдык терминдер да бирдей мааниде колдонулгандыгы байкалат. Мисалы, Енисей эстеликтеринде сиңил — сиңди, бег — бек, эр (ир, эрен) — эр//эрен ж. б.

Эстеликтерде жоокерчилик эрдикти ачык сүрөттөө макса-

тында баатырдын кандай атты минип жоого тийгендиги айрыкча сүрөттөлөт.

Мисалы: ...Бир отуз йашыӊа Чача сеӊүнке сүӊүшдимиз; эӊ илки Тадыкын Чурыӊ боз атыг бинип тегди, ол ат анта өлти. Экинти Ышбара йамтар боз атыг бинип тегди, ол ат анта өлти; үчинч Йегин Силиг Бегиӊ кедимлиг торыг атыг бинип тегди, ол ат анта өлти...

...(Күл тегин) жыйырма бир жашында Чача сеӊүнгө каршы салгылаштык. Эӊ алгач Тадыкын Чурдун боз (атын минип тийди, ал ат анда) өлдү. Экинчи Ышбара Йамтардын боз атын минип тийди, ал ат анда өлдү. Үчүнчү (ирет, жолу) Йегин Силиг Бектин токулуу (камдалуу) тору атын минип тийди, ал ат анда өлдү (КТ. 32, 33). Ушул сыяктуу эле, кыргыз, тува, алтай элдеринин баатырдык эпосторунда баатырлар, алардын ажырагыс жан досу болгон тулпарлары өзгөчө эпитеттерге бай экендиги бардыгыбызга белгилүү.

Эстеликтерде кезиккен адам аттарынын структурасы бир сөздөн: Агуш, Асман, Туган, Багыр, Буйла; эки сөздөн: Күч Барс, Күч Өге, Өз Билге, Кара Барс, Ил Чур ж. б. жана Өгдем Ынал Алп, Көк Амаш Тутук, Күч Күл Тутук, Сабра Тамган Чур өңдүү үч компоненттен турган аттар кездешет.

Байыркы Орхон-Енисей эстеликтеринде бай, алп, арслан, бөрү, барс, күл, күлүг, тай өңдүү эпитеттер адам аттарынын компоненттери катары көп учурайт. Бул өңдүү адам аттарынын жасалышы азыркы түрк тилдеринде да дале болсо орун алат.

Мисалы, кыргыз тилинде: Арстанбек, Маркатай, Бөрүбай ж. б. Ушул сыяктуу эле, көпчүлүк аттар («каган», «кан» деген компонент менен да келүүсү мүнөздүү. Мисалы, Бекли каган, Баз каган, Инел каган, Истеми каган. Салыштыр: Кыдыр+кан, Айдар+кан, Асыл+кан ж. б.

Эстеликтерде энчилүү аттардын мындай кошумча эпитеттерге ээ болуусу, балким, адам а деп төрөлгөндө жалпы ат коюлуп, андан кийин анын иштеген ишин же жасаган эрдигин мүнөздөгөн кошумча ат берилиши мүмкүн.

Орхон-Енисей эстеликтеринде кезиккен кээ бир аттар азыркы алтай, кыргыз, хакас тилдеринде кээ бир гана фонетикалык айырмачылыктар менен кездешет. Мисалы, Орхон-Енисей эстеликтеринде — Багыр, Татыкын деген аттар алтай тилинде: Багдыр, Тадыш, Тадыкин; Орхон-Енисей эстеликтеринде: Тинеси — хакас тилинде — Тинек, Болчур, Туган; кыргызча Болчур, Тууган (Тууганбай) ж. у. с.

Эстеликтерде энчилүү аттар менен катар көптөгөн топонимдер да кезигет. Алардын айрымдары азыр да Түштүк Сибирь менен Орто Азияда жашаган түрк элдеринин географиялык атоолорунда кайталанат. Мисалы, Кара-Кум, Кем,

Эртис (Иртыш), Алтун-Йыш — (Алтын Жыш), Қара-Қөл, Селеңе (Селенга), Оркун (Орхон), Өтүкен, Қазлук-Қөл, Қөмүр-Таг (Қөмүр Тоо) ж. б. Эстеликтерде кезиккен этнонимдердин көпчүлүгү алтай, хакас, тува, кыргыз жана казак элдеринин мурунку уруулук атоолорунда сакталган.

Жыйынтыктап айтканда, байыркы Орхон-Енисей эстеликтериндеги лексикалык каражаттар азыркы түрк тилдеринде дээрлик сакталган. Ошондой эле азыркы түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрдүн жалпы системасы эстеликтердеги структура менен бирдей экендигин белгилөөгө тийишпиз. Бирок азыркы түрк тилдеринде грамматикалык категориялар кеңейип, сөз өзгөртүү жана сөз жасоо системалары байыды. Кээ бир грамматикалык формалардын мааниси так ажырады.

Ал эми азыркы кыргыз жана ага жакын тектеш тилдердин эстеликтердин тилинен айырмалана турган фонетикалык, грамматикалык, асыресе лексикалык белгилери Енисей доорунан кийин пайда болду деген ойду кийинки кезде түркологдор баса белгилөөдө. Мына ушунун негизинде Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде жолукпаган кээ бир тыбыштык айкашуулар, созулма үндүүлөр жана лексикалык өзгөчөлүктөр кийинки узак мезгил ичиндеги өнүгүүнүн натыйжасы болушу керек деп жыйынтык жасоого мүмкүнчүлүк берет.

Төмөндө Орхон-Енисей эстеликтеринин фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрүнө өтө кыска токтолуп өтмөкчүбүз.

ФОНЕТИКАЛЫҚ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Үндүү тыбыштар

Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде үндүү тыбыштар сегиз: а, э(е), ы, и, о, ө, у, ү. Эстеликтерде көпчүлүк учурларда үндүү тыбыштар жазылган эмес, кээ бир сөздөрдө толук сакталган. Мисалы: БьН — бен, БьҢ — биң (миң), ЛТУ — алты; БьЫС — биз, БьЫЧЫН — бичин (мечин).

Қыска үндүүлөр: «а» фонемасы сөздүн бардык позициясында жолугат. Мисалы:

Сөздүн башында: Орх.-Ен. ата//ада (М. 361), кырг. ата; Орх.-Ен. адак (Е. 10; ДТС. 8), кырг. айак; Орх.-Ен. ай (Е. 10, 11, 27—29; ДТС. 24), кырг. ай; Орх.-Ен. ак (Е. 2, 49), кырг. ак.

Сөздүн ортосунда: Орх.-Ен. кулак//кулгак (Мог. 12; ДТС. 465), кырг. кулак; Орх.-Ен. адас//адаш (Е. 26; ДТС. 9), кырг. жолдош; Орх.-Ен. кадын (Е. 17; ДТС. 462), кырг. катын;

Сөздүн аягында: Орх.-Ен. кара (Е. 3, 10, 11, 19, 24, 26, 32, 45; ДТС. 422), кырг. кара; Орх.-Ен. ана (Е. 41, 51; ДТС. 43), кырг. эне; Орх.-Ен. анта//анда (Е. 11; ДТС. 44, 45), кырг. анда;

«Э» /е/ фонемасы: «э» фонемасы сөздүн бардык позициясында учурайт.

Сөздүн башында: эр (Е. 2, 3, 5—11, 13, 16; ДТС. 175); кырг. эр; Орх.-Ен. эки (Е. 16, 42, 49; ДТС. 167); кырг. эки; Орх.-Ен. эрк (Е. 5, 10, 29; ДТС. 179), кырг. эрк; Орх.-Ен. экиз (Е. 29; ДТС. 168), кырг. эгиз;

Сөздүн ортосунда: Орх.-Ен. (Е. 3; ДТС. 296), келин, кырг. келин; Орх.-Ен. бел (Е. 10; ДТС. 93), кырг. бел; Орх.-Ен. бен//мен (Е. 1, 9, 10, 11, 15, 16, 19, 20; ДТС. 94, 340), кырг. мен; Орх.-Ен. йетмиш (Е. 11, 27, 41, 42, 45, 49; ДТС. 259), кырг. жетмиш, жетимиш.

Сөздүн аягында: Орх.-Ен. не (Е. 42, 51; ДТС. 356), кырг. эмне; Орх.-Ен. нине (Е. 30), кырг. эне, бирле (КТ. 1, 4; Тон. 7; Е. 10; ДТС. 102), кырг. бирге; Орх.-Ен. йегирми, игирме (Е. 43; ДТС. 260), кырг. жыйырма.

Эстеликтерде[1] «э» жана «и» фонемасы диалектилик белги катары каралып жүрөт. Мисалы:

Орх.-Ен. эл (Тал. 3; КЧ. 3), ил (Мог. 27; МЧ. 1), кырг. эл; Орх.-Ен. бес//бис (Мог. 25, 28; МЧ. 18), беш (Е. II, 45; ДТС. 96), кырг. беш.

Орх.-Ен. эки (МЧ. 17, 18; Мог. 25), ики (Е. 29, 31, 43; ДТС. 206), кырг. эки ж. б.

«Ы» фонемасы эстеликтерде сөздүн бардык позициясында кездешет.

Сөздүн башында: Орх.-Ен. ыглат (Е. 28; ДТС. 268, 266), кырг. ыйлайт;

Орх.-Ен. ыдук (КТ. II, 10, 23, 41; ДТС. 217), кырг. ыйык;

Сөздүн ортосунда: Орх.-Ен. йыл (Мог. 27; МЧ. 3, 4, 9; ДТС. 266), кырг. жыл; Орх.-Ен. кызыл (Тон. 52; ДТС. 450), кырг. кызыл; Орх.-Ен. багыр (Е. 26; ДТС. 78), кырг. боор;

Сөздүн аягында: Орх.-Ен. чаблы (Е. 48; ДТС. 142), кырг. шумкар, ылаачын; Орх.-Ен. ашнукы (МЧ. III 32; ДТС. 64), кырг. баштагы, мурдагы.

Орх.-Ен. амты (Е. 47; КТ. I, 3, 11, 13; ДТС. 42), кырг. эми; Орх.-Ен. аты (Он. 1, 4; ДТС. 67), кырг. небире; Орх.-Ен. Шалчы (кишинин аты) (КТ. II, 40, 42, 43).

«И» фонемасы сөздүн бардык позициясында жолугат:

Сөздүн башында: Орх.-Ен. илик (КТ. II 44, Мог. 30), илки (ДТС. 208; Мог. II (Ха 1), кырг. биринчи; Орх.-Ен. ини (Тал. 1; КЧ 24; ДТС. 210), кырг. ини; Орх.-Ен. исиг (КЧ. 1; ДТС. 213), кырг. ысык; Орх.-Ен. ики (Е, 29, 31), кырг. эки.

Сөздүн ортосунда: Орх.-Ен. бир (МЧ. 13; Мог. 29; ДТС. 101), кырг. бир; Орх.-Ен. биз (Мог. 32; ХТ V; ДТС. 104), кырг. биз; Орх.-Ен. йетмиш//йетмис (Е. 11; 09; ДТС. 259), кырг. жетимиш;

Сөздүн аягында: Орх.-Ен. йегирми (МЧ. 18); Мог. 24; ДТС. 253), кырг. жыйырма; Орх.-Ен. йети (Тал. 2, 05; Мог. 24; ДТС. 259), кырг. жети; Орх.-Ен. теңи (Е. 26, 32), кырг. теңи; Орх.-Ен. эки (Тон. 10; КТ. II 27), кырг. эки.

«О» фонемасы эстеликте биринчи гана муундарда кездешет:

Орх.-Ен. огул (Тал. 3, 5), кырг. уулу; Орх.-Ен. тон (КТ. II, 26), кырг. тон; Орх.-Ен. токуз (Мог. 1, 29; МЧ. 3,5), кырг. тогуз;

«Ө» фонемасы эстеликте биринчи гана муундарда

---

[1] *Батманов И. А.* Язык енисейских памятников древнетюркской письменности.— Фрунзе, 1959, 19-бет.

кездешет. Орх.-Ен. көр (МЧ. 22; МЧ. 3; Мог. 2), кырг: көр; Орх.-Ен. көз (Мог. 2; ДТС. 320), кырг. көз; Орх.-Ен. өд (Мог. 29), кырг. өт (адамдын өтү); Орх.-Ен. өлүг (Аа 1; Оа 3), кырг. өлүк;

«У» фонемасы эстеликте сөздүн бардык позициясында жолугат: Орх.-Ен. уйа (Е. 15; ДТС. 607), кырг. уйа (уя); Орх.-Ен. улуг (КЧ. 3; Мог. 34; ДТС. 610), кырг. улуу; Орх.-Ен. булуң (01; ДТС. 124), кырг. булуң; Орх.-Ен. бунча (КТ. I 10, 11; II 20); кырг. мынча;

«Ү» фонемасы эстеликтерде сөздүн бардык позициясында учурайт: Орх.-Ен. үч (КТ. II, 4; Тон. 12; Мог. 32; ДТС. 621), кырг. үч; Орх-Ен. үчүн (Е. 5, 3, 15, 23, 26, 30; КТ. I 9; ДТС. 622), кырг. үчүн; Орх.-Ен. үчүнч (КТ. II 33; ДТС. 622), кырг. үчүнчү; Орх.-Ен. илгерү (КТ. I 2; Мог. 37; ДТС. 208), кырг. илгери; Орх.-Ен. меңкү (Е. 39; ДТС. 341), кырг. мөңгү;

Эстеликтерде негизинен үндөштүк закону сакталган. Жоон үндүүлөр: Орх.-Ен. кал, кырг. кал; Орх.-Ен. таб, кырг. тап; Орх.-Ен. кан, кырг. кан; Орх.-Ен. катыг, кырг. катуу; ичке үндүүлөр: Орх-Ен. беңкү, кырг. түбөлүк; Орх.-Ен. бел, кырг. бел; Орх.-Ен. йети, кырг. жети ж. б.

Эстеликтерде эринчил үндүүлөрдөн кийин эриндешпеген кыска үндүүлөр кездешет:

а) жабык муунда: буңсыз (Мог. 29), кырг. муңсуз; өзин (МЧ. 5), кырг. өзүн; үчүн (Е. 11, 20; Тон. 9), кырг. үчүн;

б) ачык муунда: огул (Тал. 3, 5), кырг. уул; бөри (Е. 11), кырг. бөрү; өлти (МЧ. 17), кырг. өлдү; йүзи (Е. 26), кырг. жүзү; буйрукы (Мог. (Ха) 14), кырг. буйругу.

Эстеликтерде эринчил кыска үндүүлөр экинчи муунда да учурайт:

а) жабык муунда: будун (Мог. 1, 25), кырг. калк (эл); кутлуг (Е. 47), кырг. куттуу; күмүш (Е. 45), кырг. күмүш; отуз (Е. 15, 27), кырг. отуз ж. б.

б) ачык муунда: беңүсү (Е. 9, 30), кырг. белгиси, эстелиги; төрүсү (Е. 10), кырг. буйругу ж. б.

Эстеликтерде кыска үндүүлөрдүн жабык муунунда эриндешүүсү өтө туруктуу, ал эми ачык муунда көпчүлүк учурда үндүүлөр эриндешпейт.

Үнсүз тыбыштар

Эстеликтерде төмөнкүдөй үнсүз тыбыштар учурайт: б, г, д, з, й, к, л, м, ы, ң, п, р, с, т, ч, ш. Бул тыбыштар азыркы кыргыз тилинде кайталанат. Эстеликтерде үнсүз тыбыштардын каткалаң жана жумшак варианттары бар: б—бь, г—гь, д—дь, й—йь, к—кь, л—ль, н—нь, р—рь, с—сь, т—ть.

«Б» фонемасы эстеликтерде сөздүн бардык позициясында жолугат.

Сөздүн башында: беш//бес (Е. 11, 45; Мог. 25); кырг. беш; биң (Мог. 1; ДТС. 101), кырг. миң; боз (КЧ. 4; ДТС. 115), кырг. боз;

Сөздүн ортосунда: кабай (Е. 41), кырг. бешик; табар (МЧ. 29), кырг. мүлк (табар); табгач (Тон. 2, 7, 9, 10, 11), кырг. табгач; эблиг (Тал. 6, 11), кырг. үй кызматкери.

Сөздүн аягында: каб (ХТ. IX, 1; ДТС. 420); кырг. кап; аб (КЧ. 9; ДТС. 1), кырг. аң; еб (Оа 2; МЧ. 14; Мог. 25; ДТС. 162), кырг. үй; суб (МЧ. 2; Оа 4; Мог. 35; ДТС. 515), кырг. суу; саб (Мог. 1; ДТС. 478), кырг. сөз; чаб (КЧ. 17; ДТС. 135), кырг. даңк.

Орхон-Енисей эстеликтеринде[1] «б» жана «м» фонемалары диалектилик белгилер катары эсептелет. Ал төмөндөгүдөй мисалдар менен далилденилет. Мисалы: Орх-Ен. бен (Е. 3; 9—11; ДТС. 94), мен; (Е. 10, 28, 29; ДТС. 340), кырг. мен; беңгү (КТ. I 8; Оь. 2; ДТС. 94) //меңгү (ДТС. 341), меңү (Е. 30, 42), кырг. мөңгү; биң (Е. 4, 26, 42, 46; Мог. (Ха I); Тон. 14; ДТС. 121); миң (ДТС. 344), кырг. миң ж. б.

«Г» фонемасы эстеликтерде сөздүн башында жолукпайт, калган позицияда сакталат.

Сөздүн ортосунда: огул (Тал. 3, 5; МЧ. 42; ДТС. 364), кырг. уул; каган (МЧ. 1, 5, 12; КЧ. 3; Мог. 1, 27; ДТС. 405), кырг. кан; игирме//игирми (Тал. 2; ДТС. 204), кырг. жыйырма;

Сөздүн аягында: бег (Мог. 1; КЧ. 6; КТ. VI, IX; Тон. 36; КТ. I, 1; ДТС. 91), кырг. бек; катыг (КТ. I, 2; ДТС. 433), кырг. катуу; кутлуг (Е. 19), кырг. куттуу; күлүг (Об 6; КТ. II 4; ДТС. 326), кырг. күлүк.

«Д» фонемасы эстеликтерде сөз башында учурабайт, сөздүн ортосунда көбүрөөк, сөздүн аягында бир-эки гана сөздө учурайт:

Сөздүн ортосунда: адак (КТ. II, 47; ДТС. 8), кырг. айак (аяк); адыр (Тал. 2; Тон. 1; ДТС. 11), кырг. айыр; күдегү (Е. 3; ДТС. 324), кырг. күйөө; ыдук (МЧ. 28; Мог. 35; ДТС. 217), кырг. ыйык; эдер (Е. 41; ДТС. 162), кырг. ээр.

Сөздүн аягында: эд (М. 39; ДТС. 162), кырг. жакшы, буюм, мүлк; ыд (Е. 10; ДТС. 217), кырг. жибер(үү); эгид (КТ. II 29), кырг. көтөрүү; эсид (Е. 24), кырг. эшит.

---

[1] *Батманов И. А.* Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, 35-бет.

«З» фонемасы эстеликтерде сөз башында колдонулбайт, калган позицияларда сакталат.

Сөздүн ортосунда: Орх.-Ен. йазук (Мог. 36; МЧ. 11, 14; ДТС. 251), кырг. жазык; Орх.-Ен. йазы (КТ. I 37; ДТС. 251), кырг. жазы.

Сөздүн аягында: Орх.-Ен. биз (Е. 22, 28), кырг. биз; Орх.-Ен. йүз (Е. 10; ДТС. 288), кырг. жүз; Орх.-Ен. отуз (Е. 15, 27; ДТС. 374), кырг. отуз.

«Й» фонемасы эстеликтерде сөздүн башында, ортосунда жана аягында жолугат. Эстеликтердеги «й» фонемасы кыргыз тилинде сөз башында «ж» фонемасына туура келет.

Сөздүн башында: йарук (МЧ. 13; ДТС. 244), кырг. жарык; йер (Мог. 29; 40; МЧ. 14, 23, 33; ДТС. 257), кырг. жер; йүрек (Е. 5, 28; ДТС. 286), кырг. жүрөк; йок (Мог. 28; МЧ. 10; КЧ. 10; ДТС. 272), кырг. жок.

Сөздүн ортосунда: уйа (Е. 15), кырг. уя; уйар (Е. 17, 28), кырг. атактуу; кейик (Е. 28, 44), кырг. кийик; ыйу (Е. 13, 28), кырг. аттиңай; йуйка (Тон. 13), кырг. жука.

Сөздүн аягында: ай (Мог. (Ха 10); МЧ. 9, 15; ХТ V; ДТС. 24), кырг. ай; бай (КТ. I 10; ДТС. 79), кырг. бай; тай (МЧ. 11; ДТС. 527), тай; кый (Е. 28; ДТС. 440), кырг. кый/уу/; кой (КТ. II, 12; ДТС. 453), кырг. кой.

«К» фонемасы: эстеликтерде сөздүн бардык позициясында жолугат.

Сөздүн башында: кара (Е. 3, 10, 11; МЧ. 8; ДТС. 422), кырг. кара; кул (Е. 32, 44; ДТС. 464) кырг. кул; куш (Е. 48; ДТС. 471), кырг. куш; кыз (Е. 3, 16, 22, 26; ДТС. 449), кырг. кыз;

Сөздүн ортосунда: кулак//кулкак (Мог. (Ха 12); ДТС. 465), кырг. кулак; токуз (Мог. 34, 35), кырг. тогуз; экиз (Е. 29; ДТС. 168), кырг. эгиз; өкүз (Е. 48; ДТС. 383), кырг. өгүз;

Сөздүн аягында: көк (Е. 45; ДТС. 312), кырг. көк; кырк (Е. 10, 16, 25, 29, 44, 45; ДТС. 446), кырг. кырк; ак (Е. 2, 49; ДТС. 48), кырг. ак; кекүк (ДТС. 295), кырг. күкүк;

«Л» фонемасы сөздүн башында бир-эки гана сөздө, сөздүн ортосунда жана аягында кездешет:

Сөздүн башында: лагзын (Аа 2; ДТС. 332), кырг. чочко; лу, луй (К. 22, Оа. 4; Об. 4), кырг. жылан, ажыдаар;

Сөздүн ортосунда: йылкы (КЧ 25; Мог. 24, 38; МЧ. 14, 15; Е. 10, 11, 25, 41, 46, 47; ДТС. 267), кырг. жылкы; алты (Мог. 24; МЧ. 4, 9; Е. 1, 3, 24, 32, 48, 49, 51; ДТС. 39), кырг. алты; алтымыш (Е. 1, 41; 48; Тал. 2; ДТС. 40), кырг. алтымыш.

Сөздүн аягында: адырыл (Е. 2, 11, 13, 19, 25—29, 42—44; 49—51; Тал. 2; ДТС. 12), кырг. айрыл; балбал (Е. 31, 32, 34, 51; Оз; Ос. 2; Мог. (Ха 7); ДТС. 80), кырг. балбал; кул (Е. 32, 44; КЧ. 1, 2; МЧ. 13, 35; Мог. 36; ДТС. 464), кырг. кул; Күмүлүге (Е. 45; ДТС. 326), кырг. Күмүл Өгө; бел (Е. 310; ДТС. 93), кырг. бел; йыл (Е. 9, 10, 45; Мог. 27; МЧ. 3, 4, 9; ДТС. 266), кырг. жыл; ал (МЧ. 5, 10, 29; Мог. 24; ДТС. 32), кырг. ал.

«М» фонемасы эстеликтерде сөздүн башында, ортосунда жана аягында жолугат.

Сөздүн башында: мен (Е. 10, 28, 29, 32, 45, 47; ДТС. 340), кырг. мен; мүгүз (Е. 42; ДТС. 352), кырг. мүйүз; маг (Мха. 15), кырг. мактоо; маңа (Мог. 28, 36; Мха 11; КТ. I 2; ДТС. 337), кырг. мага; меңкү (Е. 39; ДТС. 343), кырг. мөңгү.

Сөздүн ортосунда: күмүс//күмүш (Тон. 5, 6, 7; Он. 1, 2; ДТС. 326), кырг. күмүш; йегирми (Е. 48; МЧ. 18; ДТС. 253), кырг. жыйырма; йетмиш (Е. 41, 42, 45, 49; ДТС. 259), кырг. жетмиш, жетимиш; алтмыс//алтмыш (Е. 26, 48; ДТС. 40), кырг. алтмыш; тамга (КТ. II 53; ДТС. 530), кырг. тамга.

Сөздүн аягында: кум (МЧ. 8; ДТС. 465), кырг. кум; эрдем (Е. 44; ДТС. 176), кырг. эрдем; барым (Е. 42; Мог. 3), кырг. мүлк; биртим (ДТС. 103), кырг. бердим; уктум (ДТС. 613), кырг. уктум.

«Н» фонемасы эстеликтерде бардык позицияда учурайт.

Сөздүн башында: нине (Е.30), кырг. эне; на (Е. 42, 51), кырг. мына; нелүк (Пал. III; ДТС. 357), кырг. нече; не (Мог. 28; ДТС. 356), кырг. эмне; нен (КТ. I, 11; Е. 25; ДТС. 358) кырг. буюм; нарсүгүр (Е. 43), кырг. кызматчы аял.

Сөздүн ортосунда: бунта (КТ. I, 10, 11; II, 20), кырг. мында; инген (Е. 28), кырг. инген; ини (Е. 18, 26, 32, 47; Мог. 40; ДТС. 210), кырг. ини; ичинте (Е. 29, 37; ДТС. 202) кырг. ичинде; анта (Е. 11; ДТС. 45), кырг. анда.

Сөздүн аягында: мен (Мог. 29, 33, 36; Е. 28, 29, 32; ДТС. 340), кырг. мен; кан (Тон. 2, 3, 28; Е. 3, 8, 11, 24, 25, 29; ДТС. 16), кырг. кан; катун (КТ. II, 11, 25, 31, 49; МЧ. 1, 10; Е. 12; ДТС. 436), кырг. катын; келин (Е. 3; ДТС. 296), кырг. келин; кузгун (ДТС. 475), кырг. кузгун.

«ң» фонемасы эстеликтерде сөздүн башында келбейт.

Сөздүн ортосунда: меңкү (Е. 39; ДТС. 341), кырг. мөңгү; аңыз (Е. 48; ДТС. 47), кырг. аңыз; йаңы (МЧ. 19; ДТС. 234), кырг. жаңы; теңри (МЧ. 13, 14; ДТС. 552), кырг. теңри (асман); аңар (Тон. 20, 24; КТ. I, 11, 12; ДТС. 46), кырг. ага.

С ө з д ү н а я г ы н д а: күң (Е. 42; ДТС. 328), кырг. күң; аң (Тоң. 34; ДТС. 46), кырг. аң; эң (Чарыш 2; ХТХ; ДТС. 174), кырг. эң; өрүң (Е. 11, 45; Тон. 48; ДТС. 391), кырг. жарык, ак; биң (Тон. 14), кырг. миң.

«П» ф о н е м а с ы эстеликтерде сөздүн башында, ортосунда жана аягында учурайт:

С ө з д ү н б а ш ы н д а: пичин (Тал. 2), кырг. мечин; пуш (ДТС. 127), кырг. кайгыруу; Пурум (КТ. II 4) кырг. Рим.

С ө з д ү н о р т о с у н д а: капыг (ҚЧ. 16; ҚТ. I, 4; ДТС. 421), кырг. капка, дарбаза; Түпүт — Тибет (КТ. I, 3; ДТС. 598).

С ө з д ү н а я г ы н д а: анчып (МЧ. 19, 32; Мог. 28; ДТС. 44), кырг. антип, анан; кап (ДТС. 420), кырг. кап; Шып-Башы (геогр.).

«Р» ф о н е м а с ы эстеликтерде сөздүн башында жолукпайт, сөздүн ортосунда жана аягында кездешет:

С ө з д ү н о р т о с у н д а: ырак (ДТС. 219), кырг. ыраак; сарыг (Тоң. 48; ДТС. 488), кырг. сары; кудрук (ДТС. 463), кырг. куйрук; тырнак (ДТС. 569), кырг. тырмак;

С ө з д ү н а я г ы н д а: бир (МЧ. 13; Мог. 29; ДТС. 101), кырг. бир; кар (Мог. 27; Тал. 2; ДТС. 422), кырг. кар; сеңир (ДТС. 495), кырг. кыр; агыр (ҚЧ. 5; Мог. 2; ДТС. 18), кырг. оор.

«С» ф о н е м а с ы эстеликтерде сөздүн бардык позициясында жолугат.

С ө з д ү н б а ш ы н д а: суб. (Е. 11, 45; Мч. 2; Мог. 35; ДТС. 515), кырг. суу; семиз (Тон. 5, 6; ДТС. 435), кырг. семиз; секиз (МЧ. 13, 15; ДТС. 495), кырг. сегиз; сан (Е. 47); кырг. сан.

С ө з д ү н о р т о с у н д а: исиг (КТ. II, 9, 10; ДТС. 213), кырг. ысык; эски (ДТС. 184),кырг. эски; сексен (ДТС. 494), кырг. сексен; кысга (ҚЧ. 23; ДТС. 447), кырг. кыска.

С ө з д ү н а я г ы н д а: барс (Е. 11, 14, 17; МЧ. 19; ДТС. 84) барс; бас (Мог. 27, 32; ДТС. 85), кырг. бас; күмүс (Тал. 6; Мог. Ха 11; ДТС. 326), кырг. күмүш; төлес (Мог. Ха 13; ДТС. 579), кырг. төлөс (эл).

Эстеликтерде кээ бир учурларда «с» жана «ш» фонемасынын алмашышы кездешет. Бул диалектилик көрүнүш болуш керек. Мисалы: эсид//эшид (Е. 24, 39; ДТС. 183, 185), кырг. эшит (диал).

«Т» ф о н е м а с ы эстеликтерде сөз башында, ортосунда жана аягында кездешет.

С ө з д ү н б а ш ы н д а: төрт (Мч. 19; ҚЧ. 11; Мог. 2; Е. 10, 20, 28; ДТС. 581), кырг. төрт; таш (Е. 34, 48, 49; Мч. 21;

Мог. Ха (15; ДТС. 539), кырг. таш; токуз (Е 44), кырг. тогуз; таг (КТ. II 24) кырг. тоо.

Сөздүн ортосунда: отуз (КЧ. 4; Мог. 26; ДТС. 374), кырг. отуз; төртүнч//төртинч (Мч. 15; ДТС. 581), кырг. төртүнчү; алты (МЧ. 4, 9; Мог. 24; ДТС. 39; Е. 1, 24, 25), кырг. алты; йетинч//йитинч (Оа. 5; ДТС. 259, 264), кырг. жетинчи.

Сөздүн аягында: тут (Тон. 13, 41), кырг. тут; кет (Е. 21; ДТС. 303), кырг. кет; төрт (МЧ. 19; Мог. 2; ДТС. 851), кырг. төрт; кыймат//кыймет (Е. 28; ДТС. 442), кырг. кымбат.

Орхон-Енисей эстеликтеринде эки үндүүнүн ортосунда «т» фонемасы жумшарбайт: Орх.-Ен. ата, кырг. ата ж. б.

«Ч» фонемасы эстеликтерде сөздүн бардык позициясында учурайт.

Сөздүн башында: чаб (Е. 30, 42; ДТС. 135), кырг. атак; чаблы (Е. 48, 64), кырг. шумкар; челиг (Е. 10; ДТС. 144), кырг. согуш; чериг (Е. 41; ДТС. 144), кырг. черик;

Сөздүн ортосунда: үчүн (МЧ. 17; КЧ. 7; Мог. 28; ДТС. 622), кырг. үчүн; бечин (ХТ. II; КТ. II 53; ДТС. 98), кырг. мечин: йолчы (Тон. 16; ДТС. 271), кырг. жолчу; элчи (Е. 1, 24; ДТС. 169), кырг. элчи; йүзче (Мог. 37), кырг. жүзчө.

Сөздүн аягында күч (МЧ. 17; Мог. 32; ДТС. 322), кырг. күч; үч (МЧ. 7, 8, 11; ДТС. 621), кырг. үч; төртүнч (МЧ. 15; ДТС. 581), кырг. төртүнчү; онунч (ХТ. VII I; ДТС. 367), кырг. онунчу.

«Ш» фонемасы эстеликтерде сөздүн башында, ортосунда жана аягында кездешет.

Сөздүн башында: шуңа (Е. 28; ДТС. 525), кырг. өрдөк; шаш (МЧ. III, 33; ДТС. 520), кырг. шаш; шег (Тон. 8· ДТС. 521), кырг. шек (шектенүү).

Сөздүн ортосунда: киши (Е. 11, 24; Мог. 28; ДТС. 310), кырг. киши; ташра (КТ. II, 11, 26; ДТС. 540), кырг. тышкары; ташру (Е. 41; ДТС. 540), кырг. тышка; түшүр (Е. 48), кырг. түшүр.

Сөздүн аягында: уруш (Е. 32; Оа. 2; ДТС. 616), кырг. уруш; беш (Е. 11, 45; ДТС. 96), кырг. беш; идиш (Тал. VII; ДТС. 203), кырг. идиш; йетмиш (Е. 37, 41, 42, 45, 49; ДТС. 259), кырг. жетмиш; куш (Е. 48; ДТС. 471), кырг. куш.

Муундардын курулушу. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги муун түзүлүшү азыркы кыргыз тилине окшош. Негизги муундардын типтери жана айкалыштары төмөнкүчө:

Бир муундуу сөздөр

Ү: Орх-Ен. у (Мог. 27) кырг. уйку; Орх.-Ен. ө, кырг. ойло;

ҮС: Орх.Ен. еб (Мог. 25; Оа. 2), кырг. үй; Орх.-Ен. ат, кырг. ат;

СҮ: Орх.-Ен. сү (КЧ 10; МЧ 6, 7), кырг. аскер; Орх-Ен. ти, кырг. сүйлө;

СҮС: Орх.-Ен. баш, кырг. баш; Орх.-Ен. беш, кырг. беш;

ҮСС: Орх.-Ен. алп, кырг. алп; Орх.-Ен. арт, кырг. арты;

СҮСС: Орх.-Ен. көрк, кырг. көрк; Орх.-Ен. барс, кырг. барс; Орх.-Ен. төрт, кырг. төрт.

Эки муундуу сөздөр

ҮСҮ: Орх.-Ен. ата, кырг. ата; Орх.-Ен. апа, ана, кырг. апа;

ҮССҮ: Орх.-Ен. арка, кырг. арка; Орх.-Ен. эрте, кырг. эрте; Орх.-Ен. эски, кырг. эски;

СҮСҮ: Орх.-Ен. бука, кырг. бука, Орх.-Ен. сана, кырг. сана; Орх.-Ен. кара, кырг. кара;

СҮСҮС: Орх.-Ен. багыр, кырг. боор; Орх.-Ен. бичин, кырг. мечин; Орх.-Ен. кейик, кырг. кийик.

ГРАММАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Зат атооч

Орхон-Енисей эстеликтеринде сөз түркүмдөрүнөн зат атооч, сын атооч, ат атооч, этиш, тактооч, байламта, жандоочтор, бөлүкчөлөр, сырдык сөз, сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү грамматикалык каражаттар учурайт.

Сөздүн составы төмөнкүдөй типтерге бөлүнөт:

а) уңгу сөздөр: Орх.-Ен. баш, ини, ат, ата, ал, кырг. баш, ини, ат, ата, ал ж. б.

б) туунду сөздөр: Орх-Ен. башла, башлайы, кырг. башта, баштай; Орх.-Ен. йол-чы, кобуз-чы, кырг. жолчу, комузчу ж. б.

в) татаал сөздөр: кыз оглым, кырг. кыз уулум (бала-бакырам).

Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде энчилүү жана жалпы аттар кездешет:

а) энчилүү аттар: Амаш, Анар, Күлүг Апа (Акылман Апа), Күч Барс (Күчтүү Барс), Төр Апа (Урматтуу Апа), Текеш ж. б.

б) жалпы аттар: эл, кан, бек, буйрук, бай, йүрек, катун, кыз, огул, йегин, келин, кырг. эл, кан, бек, буйрук, бай, жүрөк, катын, кыз, уул, жээн, келин.

Атоочтордон зат атоочторду жасоочу мүчөлөр

Кесипти билдирүүчү мүчөлөр: -чы//-чи: Орх.-Ен. йолчы, кырг. жолчу; Орх.-Ен. битигчи, кырг. жазуучу; Орх.-Ен. кобузчы, кырг. комузчу; Орх.-Ен. тамгачы (КТ. II, 53), кырг. тамгачы; Орх.-Ен. бедизчи (КТ. I, 11; Мог. (Хб) 14), кырг. оймочу, кооздоочу; Орх.-Ен. йерчи, йирчи (Тон. 23, 26), кырг. жерчи; Орх.-Ен. сыгытчы (КТ. II 4, 51), кырг. кошокчу; Орх.-Ен. айгучы (Тон. 10, 49); кырг. айтуучу (кеңешчи).

-сык мүчөсү затташуу (субстантивдешүү) маанидеги сөздөрдү жасайт. Мисалы: Орх.-Ен. тогсык (КТ. I, 2), кырг. чыгыш; Орх.-Ен. батсык (Е. 42; КТ. I, 2), кырг. батыш;

Текстте: Күм сорыгым күн тогсук(к)а батсык(к)а тегди. Кыргызча: кабарым (күн) чыгышка (күн) батышка (чейин) жетти.

-нч (-ынч, -инч, -енч) мүчөсү абстракттуу сөздөрдү уюштурат. Мисалы: Орх.-Ен. көзүнч, кырг. күсөө, каалоо; Орх.-Ен. ынан-ч, кырг. ынаныч; Орх.-Ен. эз-енч, кырг. адат, үрп-адат;

-ш, -ыш, -иш (өздүк мамилени уюштурат): Орх.-Ен. тутыш (МЧ. 10, 13, 14; КЧ. 6), кырг. тутуш (тутушкан тууган); Орх.-Ен. сөз-ле-ш-ди-миз (КТ. II, 26), кырг. сүйлөштүк. Текстте: Иним Күл-тегин бирле сөзлешдимиз, кырг. Иним Күл-тегин (менен) бирге сүйлөштүк; Орх.-Ен. качыш (01), кырг. качыш; Орх.-Ен. уруш (Оа. 1), кырг. уруш; Орх.-Ен. йараш (Мог. (Ха) 11), кырг. жараш; Орх.-Ен. сүңүс, сүңүш (Мог. 25; КТ. II, 15, 18; Мог. (Ха) 5), кырг. согуш(уу).

-ы//-и: йаз (развязывать), йаз-ы (равнина), кырг. жазы (түзөң); Орх.-Ен. ити бирмис (КТ. II, 1), кырг. эте бербес; Орх.-Ен. ыты (КТ. II, 7), кырг. жиберүү; Орх.-Ен. коды (Мон. 27), кырг. куду, ылдый, төмөн.

Текстте: ...Суб коды бардымыз, кырг. суу ылдый бардык ж. б.

Орхон-Енисей эстеликтеринде кесипти билдирүүчү -чыл, -чил формасы учурайт:

Орх.-Ен. атчыл, кырг. атчыл (Сал. кырг. суучул, чайчыл, эпчил, кайгычыл ж. б.).

Орхон-Енисей эстеликтеринде -сыз//-сиз, -суз//сүз элементи азыркы кыргыз тилинде жана ошондой эле башка тектеш түрк тилдеринде жоктукту билдирет. Мисалы: Орх.-Ен. буңусуз//буңсыз (Е. 7; Мог. (Хб) 14), кырг. муңсуз; Орх.-Ен. өгсүз (Е. 45; ДТС. 381), кырг. энесиз; Орх.-Ен. тонсыз (КТ. II, 26), кырг. тонсуз; Орх.-Ен. сансыз (Мог. Ха 12; ДТС. 481), кырг. сансыз; Орх.-Ен. калыңсыз (Е. 7; ДТС. 412), кырг. калыңсыз.

Орх.-Ен. билигсиз каган (КТ. II, 5; ДТС. 100), кырг. билимсиз кан; Орх.-Ен. күмүш кергексиз келүрти (КТ. II, 52; ДТС. 300), кырг. күмүштү көп келтирди, алып келди. Сөзмө сөз: керексиз. Орх.-Ен. субсыз (Мог. (XII), кырг. суусуз.

-ынч//-инч//-нч: Орх.-Ен. тарканч (Тон. 22), кырг. таркатуучу, таратып жиберүүчү; Орх.-Ен. окунчңе (Е. 28), кырг. өкүнүчүңө; Орх.-Ен. көзүнч, кырг. кенч; Орх.-Ен. өтүнч (Тон. 15), кырг. өтүнүч; Орх.-Ен. булганч (Тон. 22), кырг. дүрбөлөң, козголоң.

-гун: Орх.-Ен. инийигүн (КТ. II, 51), кырг. иничек:

-н: Орх.-Ен. эрен (эр+е+н), кырг. эрен; Орх.-Ен. оглан (ог+ла+н), кырг. уул.

Этиштерден зат атоочторду жасоочу мүчөлөр

-г, -ыг, -ык//-ик//-ук//-үк: Орх.-Ен. бил-иг, кырг. билим; Орх.-Ен. бити-г, кырг. жазуу; Орх.-Ен. өл-үг, кырг. өлүк, Орх.-Ен. тири-г, кырг. тирик, тирүү; Орх.-Ен. көр-үг, кырг. көрүү; Орх.-Ен. кеч-иг, кырг. кечүү; Орх.-Ен. буйур-ук, кырг. буйрук; Орх.-Ен. арт-ук, кырг. артык.

-шур, -шур (аз учурайт): Орх.-Ен. кең-шур, кырг. чатакташ;

а-//-е: йарлык-а, кырг. буйрукта.

Сын атоочтор

Эстеликтерде заттардын сын-сыпатын, өңүн-түсүн (ак, жашыл, кара, сары), тулкусун, формасын (жоон, семиз, арык), көлөмүн (кыска, узун, кичине) көрсөткөн сын атоочтор кездешет.

Заттын өңү-түсүн, сын-сыпатын билдирүүчү сын атоочтор: Орх.-Ен. кызыл (Тон. 52; ДТС. 450), кырг. кызыл; Орх.-Ен. ак (Е. 2, 49; КТ. 35), кырг. ак; Орх.-Ен. йашыл (КТ. II, 17; ДТС. 246); кырг. жашыл; Орх.-Ен. боз (КЧ. 4; КТ. II, 32). кырг. боз; Орх.-Ен. кула (Тал. 2; ДТС. 464), кырг. кула; Орх.-Ен. кара (Е. 3, 2, 24, 26; ДТС. 422), кырг. кара; Орх.-Ен. сарыг (Тон, 48), кырг. сары; Орх.-Ен. көк (Е. 45; Тон. 15; Мог. (Хб) 12; КТ. II, 1, 3; 2 Эл.), кырг. көк; текстте: үзе көк теңри асра йагыз йер (КТ. II, 1), кырг. үстү(н) дө көк теңир, алдында кара жер ж. б.

Заттардын сапатын, көлөмүн, формасын көрсөткөн сын атоочтор: Орх.-Ен. сынук (ДТС. 504), кырг. сынык; Орх.-Ен. агыр (КЧ. 5; ДТС. 18), кырг. оор; Орх.-Ен. кысга (КЧ. 23; ДТС. 447), кырг. кыска; Орх.-Ен. узун (Тон. 52; ДТС. 621), кырг. узун; Орх.-Ен. турук (КТ. II, 8, 39; Тон. 5), кырг. арык-торук; Орх.-Ен. йымшак (КТ. I, 5; ДТС. 267), кырг.

жумшак; Орх.-Ен. йуйка (Тон. 13; ДТС. 277), кырг. жука; Орх.-Ен. арыг (Тон. 37; ДТС. 58), кырг. таза, аруу[1]; Орх.-Ен. йоган (Тон. 14; ДТС. 269), кырг. жоон; Орх.-Ен. семиз (Тон. 5, 6; ДТС. 495), кырг. семиз; Орх.-Ен. бедүк, эгиз, эдиз (Е. 44; Он. 16; Тал. VII), кырг. бийик; Орх.-Ен. катыг, катыгды, катыгты (КТ. I, 2, 51; ДТС. 433), кырг. катуу; Орх.-Ен. күчлиг, күчлүг (Оа. 4; Е. 49; Тон. 20; ДТС. 325), кырг. күчтүү; Орх.-Ен. калың (Е. 28; Мог. 25; Тон. 13; ДТС. 411), кырг. калың; Орх.-Ен. тең (КЧ. 9; Мог. 1), кырг. тең (окшош); Орх.-Ен. үлкен (Е. 24; ДТС. 624), кырг. үлкөн, чоң, улуу; Орх.-Ен. улуг (Е. 29, 38, 47; КЧ. 3; Мог. 34; ДТС. 610), кырг. улуу.

Ар кандай абстракттуу сөздөргө карата: Орх.-Ен. ач (Е. 10; Мог. 38; ДТС. 3), кырг. ач (ачка); Орх.-Ен. бош (МЧ. 19; КТ. I, 7; II, 13; ДТС. 113), кырг. бош; Орх-.Ен. йаңы (МЧ. 9, 13, 15,18; ДТС. 234), кырг. жаңы; Орх.-Ен. атлыг (Тон. 4; МЧ. 14; ДТС. 67), кырг. аттуу ж. б.

Сын атоочторду жасоочу мүчөлөр: -лыг, -лиг; Орх.-Ен. күлуг каган (КТ. II, 4), кырг. атактуу кан; Орх.-Ен. күчлиг каган (Тон. 20), кырг. күчтүү кан; Орх.-Ен. атлыг су (Мха. 1), кырг. аттуу аскер; Орх.-Ен. алтынлыг (Е. 20; ДТС. 40), кырг. алтындуу (алтыны бар); Орх.-Ен. секиз адаклыг (МЧ. 13, 15; ДТС. 494), кырг. сегиз аяктуу; Орх.-Ен. сүңүглиг (КТ. II 33), кырг. сүңгүлүү; Орх.-Ен. эрклиг (Е. 24; ДТС. 180), кырг. эрктүү; Орх.-Ен. өзлик (Е. 28; ДТС. 395), кырг. өздүк; Орх.-Ен. тамгалыг (Е. 26; ДТС. 530), кырг. тамгалуу.

-да-кы//-де-ки: Орх.-Ен. йердики (Е. 426, 28; ДТС. 257), кырг. жердеги; Орх.-Ен. ашнукы (Мч. III, 32; ДТС. 64), кырг. мурдагы, баштагы; Орх.-Ен. табгачгы беглер (КТ. II, 7; Тон. 1, 2, 19), кырг. табгачтык бектер (бийлер); Орх.-Ен. берийеки будун (Тон. 17; ДТС. 95), кырг. ондогу (түштүктөгү) эл, калк; Орх.-Ен. курыйакы будун (ДТС. 468; Тон. 17), кырг. батыштагы эл; Орх.-Ен. йырйакы будун (Тон. 17; ДТС. 286), кырг. солдогу (түндүктөгү) эл; Орх.-Ен. өңреки будун (Тон. 17; ДТС. 38), кырг. алдыдагы (чыгыштагы) эл; Орх.-Ен. ичреки будун (КТ. I, 2), кырг. ичиндеги эл.

-лы, -ли (бир нерсеге ээ болууну билдирүүчү мүчө): Орх.-Ен. чаблы (КЧ. 17; ДТС. 135), кырг. даңктуу, атактуу; Орх.-Ен. эркли (КЧ. XII), кырг. эрктүү; Орх.-Ен. битигли (МЧ. 20), кырг. билимдүү, салыштыр: алт. бичигчи—жазуучу.

-сыг//-сег: Орх.-Ен. йылсыг (КТ. II, 26), кырг. байлык;

---

[1] Аруудай болгон ууз этим, ак кажыр талап оёт бейм. Аруу жууп, ак кепиндеп көөмп кой. Келген жерден кеткен жериң аруу болсун. Аруу кыз; Аруу буюм. Аруу чапан кийиптир. Аруу буюмдары көп. Кара: Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. — М., 1965, 71-бет.

Орх.-Ен. өд-сег өтүлег күч (Мог. 34), кырг. убактылуу күчтүү ж. б.

-чыг мүчөсү эстеликте бир гана жолу кездешет: Орх.-Ен. Аңар адынчыг барк йаратурдум (КТ. I, 12), кырг. Аларга артыкча үй жараттырдым. Бул сөз байыркы уйгур тилинде[1] алдынсыг жана алдынчыг формасында кездешет. Ошондуктан -чыг, -сыг формаларын бир эле мүчөнүн фонетикалык жагынан өзгөргөн түрү деп болжолдоого болот.

-кен. Бул мүчө катыштык сын атоочту жасайт. Орх.-Ен. теңрикен (титул), кырг. теңридей.

-ге. Эстеликте бул мүчө бир гана сөздө кездешет: Орх.-Ен. билге каган (КТ. I, 1), кырг. билги, акылман кан;

-к, -иг, -ик: Орх.-Ен. силик кыз оглан (КТ. II, 7), кырг. сулуу кыз балдар; Орх.-Ен. сүчиг агысы (КТ. I, 5), кырг. баалуу дүйнөсү.

-сы+рак. Бул салыштыруу сын атоочту уюштурат: Орх.-Ен. ак+сы+рак (МЧ. 20), кырг. агыраак, агышыраак.

Сан атоочтор

Эстеликтерде эсептик, жандама жана иреттик сан атоочтор кездешет. Эсептик сан атоочтор. Бирдиктер:

Бир (Е. 10, 15, 32, 43, 45; МЧ. 13; Тон. 33; Мог. 29; ДТС. 101), кырг. бир; эки, ики (МЧ. 17, 18; Е. 16, 42, 49; ДТС, 167), кырг. эки; үч (Тон. 33; Е. 6, 11, 28; МЧ. 7, 8, 11; КТ. II, 4; ДТС. 621), кырг. үч; төрт (Мог. 2; Е. 10, 20, 28; МЧ. 19; КЧ. 11; ДТС. 581), кырг. төрт; беш, бес, биш (МЧ. 18; Е. 11, 45; Мог. 25, 28; ДТС. 96), кырг. беш; алты (КТ. I, 31; Е. 1, 3, 24; К. 23; ДТС. 39), кырг. алты; йети, йити (Тал. 2; Е. 11, 26, 41, 47, 48; ДТС. 259), кырг. жети; секиз, секкиз (Мог. 24, КЧ. 3; Е. 10, 11; ДТС. 494), кырг. сегиз; токуз, токыз, тогуз, токыс (Тон. 9; Е. 23, 30, 44; МЧ. 19; КТ. I, 2, 3; ДТС. 478), кырг. тогуз.

Ондуктар: он (МЧ. 11; Мог. (ХЬ, 15); Е. 24, 28; КЧ. 3; ДТС. 367), кырг. он; йегирми, йегирмы, игирме, игирми (Мог. 24; КТ. II, 11; Е. 5, 11, 26; МЧ. 18; ДТС. 256, 260), кырг. жыйырма; отуз (Мог. 26; Е. 15, 27, 32; Тон. 19; МЧ. 4; ДТС. 374), кырг. отуз; кырк (КТ. II, 14, 42, 53; ДТС. 446), кырг. кырк; элиг (МЧ. 4; Е. 60, 39; Мог. (Ха 7); Е, 22; ДТС. 170), кырг. элүү; алтмыс//алтмыш//алтымыш (Тал. 2; Е. 1, 26, 41; ДТС. 40), кырг. алтымыш; йетмиш//йетимиш//йетмис (Е. 11, 27, 49; КТ. II, 12; ДТС. 259), кырг. жетимиш; сегиз он//сексен//сексүн (МЧ. 3; ДТС 494), кырг. сексен;

---

[1] *Насилов В. И.* Древнеуйгурский язык. — М., 1963, 24-бет.

Жүздүк, миңдик: йүз (Тон. 4; Е. 10; МЧ. 2, 3; КТ. II, 13; ДТС. 288), кырг. жүз; биң//бың//быңа//миң (МЧ. 148; Тон. 14; Е. 4; 26, 42, 45; Мог. (Ха 1); ДТС. 344), кырг. миң. Орхон.-Ен. жазма эстелигинде «түмөн» деген сөз «он миң» деген маанини берет: үч түмөн—отуз миң, төрт түмөн—кырк миң.

Жандама сан атоочту -агү, -егү мүчөсү уюштурат. Мисалы: бирегү, бирегүсү (ДТС. 101), кырг. бирөө; үчегү (Тон. 12; ДТС. 621), кырг. үчөө. Эстеликте мындан башка да жандама сан атоочту -ин мүчөсү уюштурат: экин ара киси оглы кылынмыс (КТ. II, 1), кырг. экөөнүн арасында киши уулу жаралган.

Иреттик сан атоочту эстеликте -ынч, -инч, -унч, -үнч мүчөсү жасаган, жана мындан тышкары -кы мүчөсү кошулган азын-оолак сөздөрдө да колдонулган: ен илки//илик//илки (КТ. II, 44; Мог. 32; МЧ. 9), кырг. биринчи; экинти//икинти экинди//экинч (Мог. 15, 30; Мог. (Ха 1); Е. 22, 23; МЧ. 9, 19; ДТС. 168), кырг. экинчи; үчүнч (Мог. 30), кырг. үчүнчү; төртүнч (МЧ. 15), кырг. төртүнчү; бешинч//бисинч (Мог. (Ха 10); (МЧ. 16), кырг. бешинчи; алтынч (КТ. II, 4), кырг. алтынчы; йетинч//йитинч (Оа, 6, КТ. II, 45), кырг. жетинчи; секизинч (МЧ. 17), кырг. сегизинчи; тогузунч//токызынч (ХТ. 5; ХТ. II, V, X), кырг. тогузунчу; онунч//онынч (ХТ. VII, 1; Мог. (Ха. 10), кырг. онунчу; йегирминч (МЧ. 2, 25). кырг. жыйырманчы.

Орхон-Енисей эстеликтеринде татаал сан атоочторду уюштурганда ондуктар өздөрүнүн лексикалык маанисинен бир ондук азайып айтылган. Мисалы: бир йегирминч — он биринчи, үч йегирми—он үч, беш йегирми — он беш, алты отуз — жыйырма алты, беш кырк — отуз беш ж. б.

Эстеликтерде сан атооч маанидеги сөздөр азыраак учурайт: Орх.-Ен. аз (Он. 7; МЧ. 23; Мог. 32; Тон. 43), кырг. аз; Орх.-Ен. көп (КТ. I, 2, 9; Тон. 16; Мог. 28), кырг. көп; Орх.-Ен. үкүш (МЧ. 16; Мог. 31; Тон. 7); кырг. (көп, көбүрөөк); Орх.-Ен. камуг (КТ. II, 8; Оа. 1), кырг. баары.

Эстеликте бөлчөк сан атоочтор аз да болсо учурайт. Мисалы: Орх.-Ен. сыңар (МЧ. 15), кырг. сыңар, жалгыз, түгөйсүз.

Ат атоочтор

Эстеликтерде жактама ат атоочтордун берилиши

	Жекелик түрү		Көптүк түрү
1-жак	бен, мен	кырг. мен	биз, кырг. биз
2-жак	сен,	кырг. сен	сиз, кырг. сиз, силер
3-жак	ол,	кырг. ал	— кырг. алар

ЖАКТАМА АТ АТООЧТОРДУН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Ж е к е л и к   т ү р ү:

1-жак	2-жак	3-жак
А. бен‖мен, кырг, мен	сен кырг. сен	ол, кырг. ал
И. бенин‖мениң, менин	сениң, сенин	анын, анын
Б. баңа‖маңа, мага	саңа, сага	аңар, аңару[1], ага карай
Багыт. баңару, мени карай	—»—	—»—
Т. бени‖мени, мени	сени//сини, сени	аны, аны
Ж. бенде‖менде, менде	сенде, сенде	анта, анда

КӨПТҮК ТҮРҮ:

1-жак	2-жак
А. биз, кырг. биз	сиз, кырг. сиз
И. (бизиң), кырг. биздин	сизиң, кырг. сиздин
Б. бизиңе, кырг. бизге	сизи, кырг. сизге
Т. бизни (бизи), кырг. бизди	сизе, кырг. сизди
Ж. биз-иң-те, кырг. бизде	сизде, кырг. сизде

Эстеликтерде жактама ат атооч бен//мен, сен, биз, сиз бирдей жөндөлөт, ал эми ат атооч «ол» көпчүлүк убактарда шилтеме ат атоочтун милдетин аткарат. «Ол» ат атоочу жөндөлгөндө фонетикалык жагынан өзгөрөт, жөндөмөлүк негиз катарында «ан» колдонулат, кыйыр жөндөмөнүн мүчөлөрү «ан» га жалганат. Мисалы: **аны.**

Шилтеме ат атоочтор

Эстеликтерде шилтеме ат атоочтордон «бу» жана «ол» жолугат. Бул негизинен аныктоочтук позицияда колдонулат. Мисалы: Орх.-Ен. бу битиг, кырг. бул жазуу; Орх.-Ен. бу сабымын, кырг. бу сөзүмдүн ж. б.

Орхон-Енисей эстеликтеринде шилтеме ат атоочтун табыш, жатыш жөндөмөдөгү формалары кезигет.

Мисалы: Буны эшидиң, кырг. муну эшиттиң
Буну көрү билиң, кырг. муну көрүп билгин
Бунта, кырг. мында

Сурама ат атоочтор

Сурама ат атоочторду төмөндөгүдөй сөздөр уюштурат. Мисалы: Орх.-Ен. неке (Тон. 38, 39), кырг. неге; Орх.-Ен. нече (МҚ. 542), кырг. нече; Орх.-Ен. ким (ДТС. 207), кырг. ким;

[1] Аңару — по направлению к нему, Тон.20.

Орх.-Ен. каны (КТ. II, 9), кырг. кана (кайда); **Орх.-Ен. не** (КТ. II, 9; ДТС. 456), кырг. эмне.

Текстте: Турк будун, илиңин төрүңин кем артаты? (КТ. II, 22; БХ), кырг. Түрк эли, элиңдин бийлигин ким кыйратмакчы? Кемке илиг казганүрмен? (КТ. II, 9), кырг. кимге элди (мамлекетти) курдум?

«Не» сурама ат атоочу аныктоочтук мааниде учурайт: не каганка исиг күчиг бирүрмен? (КТ. II, 9), кырг. кайсы канга күч-кубатымды беремин?

Өздүк ат атоочтор

Эстеликтерде эки гана өздүк ат атооч учурайт. Мисалы: өз (МЧ. 6, Мог. 2; ДТС. 395), кырг. өз; Орх.-Ен. кендү//кентү (МЧ. 14; ДТС. 298), кырг. өз. Текстте: өзим кары болтым (Тон. 56), кырг. өзүм кары болдум; кентү йаңылтыг (КТ. II, 23), кырг. өзүң жаңылдың; кентү будуным, кырг. өз элим.

Тангыч ат атоочтор

Затты, же анын сан-сапаттык белгилерин болжолдуу түрдө жалпысынан көрсөтөт. Эстеликте тангыч ат атоочту — «нең» (кандайдыр бирдеме) сөзү жасайт. Мисалы: Орх.-Ен. нең (Тон. 20, 21, 56; КТ. I, 8, 11, 26), кырг. эч; эмне, кайсы; Орх.-Ен. нең йердеки (Тон. 50), кырг. кайсы жердеги; Орх.-Ен. кач нең эрсер (Тон. 20), кырг. кандайдыр бир демеге тийүү; Орх.-Ен. нең бунуг йок, кырг. (сенде) эч мунуң жок.

Эстеликте «нең» сөзү катар келип да ат атоочту түшүндүрөт.

Орх.Ен. Неңнең сабым эрсер беңгү ташка уртым (КТ. I, 11), кырг. бардык болгон сөздөрүмдү түбөлүк ташка чектим.

Эстеликте «нең» тануу, күчөтүү милдетин аткарат. Орх.-Ен. Нең бунуг йок (КТ. I, 8), кырг. эч кандай мунуң жок; Орх.-Ен. неме, кырг. эмне.

Жалпылагыч ат атоочтор

Эстеликте жалпылагыч ат атоочту камуг жана камук (кыргызча: баары, баарысы, бүткүл) деген сөздөр түзөт.

Орх.-Ен. Камук балыкка тегдим (Оа. 1; ДТС. 416), кырг. Бардык шаарга тийдим (кол салдым);

Орх.-Ен. Түрк кара камуг будунум анча тимис (КТ. II, 8), кырг. түрк калайык-калкы баары мындай деди; Орх.-Ен. бары (все) (МЧ. 40), кырг. баары; Орх.-Ен. барча (все) (МЧ. 38), кырг. баары; Орх.-Ен. бунча (МЧ. 39), кырг. мынча.

Сан категориясы. Эстеликтерде жана азыркы кыргыз тилинде, ошондой эле жалпы эле түрк тилдеринде, зат атоочтун жекелик санынын өзүнчө форманты жок: Орх.-Ен. күн, кырг. күн; Орх.-Ен. ай; кырг. ай; Орх.-Ен. алты, кырг. алты; Орх.-Ен. ак, кырг. ак; Орх.-Ен. киши, кырг. киши; Орх.-Ен. таш, кырг. таш ж. б.

Орхон-Енисей эстеликтеринде атооч жөндөмөсүндө турган сөздөргө көптүк мүчө -лар, -лер жалганып көптүктү түзөт. Орх.-Ен. -лар//-лер: ата-лар, кыз-лар, кул-лар; кырг. -лар (...-дар, ...-тар) ...аталар, кыздар, кулдар ж. б.

-лар мүчөсүнүн жасалышы жана өзгөрүшү төмөндөгүдөй формада кездешет: аталар, адалар; кырг. л>д>т: -лар// ...,-дар// ...-тар//... аталар, балдар, аттар ж. б.

Эстеликте -т жана -з мүчөлөрү көптүк санды билгизген; Мисалы: тигин—принц, тигит—принцтер; таркан (чин), таркат—таркаттар.

Венгер түркологдору Л. Лигети жана В. Банг байыркы түрк тилдеринде «з» көптүк санды билдиргендигин белгилешет[1]. Мисалы:

меңиз—бет (эки жаак);
көкүз—көкүрөк (эки көкүрөк);
омуз—ийин (эки ийин);
агыз—ооз (эки эрин).

Жөндөмөлөр категориясы

Эстеликтерде төмөндөгүдөй жөндөмөлөр кездешет: атооч, илик, барыш, багыт, табыш, жатыш, чыгыш, курал (жөндөмө).

Атооч жөндөмөсү. Мунун өзүнө тиешелүү мүчөсү жок.

Орх.Ен. баш (Е. 2, 32; ДТС. 86), кырг. баш; Орх.-Ен. кулкак, кулак (Мог. (Ха 12); ДТС. 265), кырг. кулак; Орх.-Ен. көз (Мог. 2; ДТС. 320), кырг. көз; Орх.-Ен. киси (Тон. 4), кырг. киши; Орх.-Ен. ок (КТ. I, 12), кырг. ок ж. б.

Илик жөндөмөсү. Эстеликтерде үндүүдөн кийин -ның, -ниң, үнсүздөн кийин -ын, -ин түрүндө колдонулган: кисиң, кырг. кишинин; каганың, кырг. кандын; бегиң, кырг. бектин.

Текстте: Түрк будуның илин төрүсүн тута бермис, кырг. түрк элинин, мамлекетинин законун тута берген. Қаганын сабы (КТ. I, 9), кырг. кагандын сөзү; Чорың оглы (КЧ. 26), кырг. чоронун уулу.

---

[1] *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1951, 50—51-беттер.

Эстеликте[1] илик жөндөмөсү мындан башка -ыг, -иг мүчөсү аркылуу жасалат.

Орх.-Ен. атыг, кырг. аттын; Орх.-Ен. бен-иг, кырг. менин; Орх.-Ен. төр-үг, кырг. закон ж. б.

Барыш жөндөмөсү. Орхон-Енисей эстеликтеринде барыш жөндөмөсүн -га//-ге//-ка//-ке мүчөлөрү түзөт: йиркке, кырг. жерге; йазы-ка, кырг. жайыкка; оглум-ка, кырг. уулума; элим-ке, кырг. элиме; йагыка, кырг. жоого; бизке, кырг. бизге.

-а, -е: Орх.-Ен. жактама ат атоочтон жана I, II, III жактын таандык мүчөлөрүнүн жекелик түрүнөн кийин колдонулат: Орх.-Ен. Анта өсрү каганына өтүндүм. — Андан кийин каныма өтүндүм .

маң-а, кырг. мага; сиз-е, кырг. сизге; черигиң-е, кырг. армияңа (аскериңе); сабына, кырг. сөзүнө; илин-е, кырг. элине; огланым-а, кырг. уулума; каганың-а, кырг. каныңа ж. б.

Текстте: Түр (гес каганың), кызын эртеңү улуг төрүн оглума алы бертим (Мог. Хб. 10), кырг. Түргөш кагандын кызын чоң мүлк менен уулума алып бердим.

Барыш жөндөмөсү -йа//-йе формасында да колдонулган: йыра-йа, кырг. түндүккө; куры-йа, кырг. батышка, бери-йа, кырг. түштүккө.

Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде багыт жөндөмөсүнүн мүчөсү -гару, -геру формасында да колдонулган: йогару, йокару йөгерү, кырг. жогору; илгерү, кырг. илгери; (алдыга, чыгышка); огуз-гару, кырг. огузга (карай).

Текстте: ...Магы курган кышлап йазыка огузгару сү ташыкдымыз, кырг. Магы коргонун кыштап, жазында огузга карай кол жөнөттүк.

Байыркы эстеликтерде багыт жөндөмөсүнүн -гару мүчөсү айрым сөздөргө жалганганда башкы же аяккы тыбышы түшүп айтылып, түрдүү формада колдонулган: -ару $<$ (г) ару: баңару, кырг. мага; оң-ару, кырг. ага; субың-ару, кырг. суусуна; -ар /г/ар/у; аң-ар, кырг. ага; муң-ар, кырг. буга; -ра /$<$га/ -ру: өң-ре, кырг. алга карай; ич-ре, кырг. ичке; таш-ра, кырг. тышка, сыртка.

-кер/-гар, -кар/у/: өлүмкер, кырг. өлүмгө.

Барыш жөндөмөсүнүн байыркы -гару, -ра мүчөлөрү кыргыз тилинде калдык катары төмөнкү сенек тактоочтордо сакталып калган: жогору, илгери, тышкары, ичкери, ары, бери ж. б.

---

[1] *Кондратьев В. Г.* Очерк грамматики древнетюркского языка. — ЛГУ, 1970, 10-бет. Орхон-Енисей эстеликтериндеги жөндөмө мүчөлөр жөнүндө кара: *Кудайбергенов С.* Ат атооч жана аны мектепте окутуу, 48—59-беттер.

Табыш жөндөмөсү. Эстеликте табыш жөндөмөсүн төмөндөгүдөй мүчөлөр уюштурат.

-г, -ыг//-иг (зат атоочтон кийин): атыг, кырг. атын; кисиг, кырг. кишини; койыг, кырг. койду; элчи-г, кырг. элчини; будун-ыг, кырг. элди. Текстте: Алтун күмүшиг, эгритеб, элде киши казгандым, кырг. Алтын, күмүшкө, кездеме, элге, кишиге ээ болдум. Төрт булуңдакы будун-ыг көп алмыш (КТ. II, 2), кырг. Төрт булуңдагы элди көп алган (багындырган).

Илгери Кадыркан йыш-ыг аша, будун-ыг анча контурмыз (КТ. II), кырг. Алдыга (Күн чыгышка), Кадыркан жышын ашып, элди анда кондурдук.

-н, -ын, -ин (таандык уландылардан кийин): ташы-н, кырг. ташын; кышын, кырг. кышын; көзүн, кырг. көзүн; кызымын, кырг. кызымды; оглын, кырг. уулун; элин, кырг. элин; сүсин, кырг. аскерин.

Текстте: Иниси эчисин билмез эрти оглы каңын билмез эрти (КТ. II, 21), кырг. Иниси агасын билбес эле, уулу атасын билбес эле. Кызымын калыңсыз бертим, кырг. Кызымды калыңсыз бердим.

-ны, -ни (ат атоочтон кийин): бу-ны, кырг. муну (буну); биз-ни, кырг. бизди; бени, кырг. мени; сини, кырг. сени; аны; кырг. аны;

Текстте: Биз-ни эрклиг адырты, кырг. Бизди эркибизден ажыратты. Аны битигли Анңын эрти, кырг. Аны жазган Анңын эле.

Жатыш жөндөмөсү. Орхон-Енисей эстеликтеринде -да, -де, -та, -те формасында колдонулган: ата-да//ада-да, кырг. атада; таш-та//таш-да, кырг. ташта; сиз-де, кырг. сизде; өз-де, кырг. өздө; ара-да, кырг. арада; бун-да, кырг. мында; аб-да, кырг. ууда; элим-де, кырг. элимде.

Текстте: Алту Шан-та, кырг. Алты Шанда. Бу йирде маңа кур болты, кырг. бул жерде мага чин болду (берди), Кара көлте сүңүшдимиз, кырг. Кара көлдө сайыштык.

Чыгыш жөндөмөсү. Эстеликтерде чыгыш жөндөмөсүн азыркы түрк тилдериндей эле -дан, -тан мүчөсү түзөт, бул эстеликте сейрек кездешет: Орх.-Ен. кантан, кырг. кайдан; Орх.-Ен. бериден, кырг. бериден; Орх.-Ен. огуз-дан, кырг. огуздан.

Тонукук эстелигинде чыгыш жөндөмөсүн -дан//данйан//дантай//-дантан мүчөлөрү уюштурган[1]. Мисалы: Огуздантан көрүг келти (Тон. 8), кырг. Огуздардан тыңчы келди.

Өңден кагангару сү йорылым (Тон. 29), кырг. Чыгыштан

---

[1] *Кондратьев В. Г.* Очерк грамматики древнетюркского языка. — ЛГУ, 1970, 16-бет.

канга карай кол жөнөттүм. Табгач, бериденйен тег (Тон. 11), кырг. Табгачтар, түштүктөн тийгиле. Бен йырдантайан тегейин (Тон. 4), кырг. мен түндүктөн тиейин (кол салайын).

Курал жөндөмөсү. Курал жөндөмөсү кыймыл-аракеттин белгилүү нерсенин жардамы менен аткарылгандыгын билдирүүчү жөндөмө. Курал жөндөмөсү эстеликте -ын, -ин мүчөсү аркылуу жасалат. Мисалы: Орх.-Ен. кулкак-ын, кырг. кулак менен; Орх.-Ен. көзүн, кырг. көз менен; Орх.-Ен. йолын, кырг. жол менен; Орх.-Ен. кышын, кырг. кышын (кыш менен); Орх.-Ен. йайын, кырг. жайын (жай менен); Орх.-Ен. сабын, кырг. сөз менен ж. б.

1) Эстеликте курал жөндөмөсү биргелешкендикти жана кошо иштөөнү билгизет:

Улуг Иркин азкына эрин тезип барды (КТ. II, 34), кырг. Улуу Эркин аз гана эрлери менен качып барды. Түрк будун канын болмайын табгачды адырылты (Тон. 2), кырг. Түрк эли каны болбогондуктан табгачтан айрылды.

Сын-сыпат бышыктооч маанисинде колдонулат: Түргес каганың кызын эртеңү улуг төрүн оглыма алы бертим (Мог. Хб. 10), кырг. Түргес кандын кызын (чоң) мүлкү менен уулума алып бердим.

2) Курал-жабдыктарды билдирүүчү сөздөр:

Сүңүгин ачдымыз (Тон. 28), кырг. Сүңгү менен жол аштык.

Таандык категориясы

Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде таандык мүчөлөр кыргыз тилиндегидей эле формада кездешет, мисалы:

Жекелик санынын 1-жагы. Орх.-Ен. -м, -ым//-им: атам, адам; кырг. -м, -ым//-им//-ум//-үм: атам;

Текстте: Иним Күл тегин кергек болты (КТ. II, 50), кырг. Иним Күл тегин өлдү.

Жекелик санынын 2-жагы. Орх.Ен. -ң, -ың//-иң: атаң// адаң, каганың, кырг. -ң, -ың//-иң//-уң//-үң: атаң, каның, атың, келиниң, жолдошуң, үйүң ж. б.

Жекелик санынын 3-жагы. Орх.-Ен. -сы//си, -ы//-и: атасы//адасы; кырг. -сы//-си//-су//-сү, -ы//-и//-у//-ү: атасы, аты ж. б.

Көптүк санынын 1-жагы. Орх.-Ен. -мыз//-миз//-ымыз// -имиз: атамыз//адамыз, каң/ы/мыз; кырг. атабыз; бегимиз, кырг. бегибиз; кырг. -быз//-биз//-буз//-бүз, -ыбыз//-ибиз// -убуз//-үбүз: атабыз, атыбыз.

Көптүк санынын 2-жагы Орх.-Ен. -ңыз//-ңиз, -ымыз, -имиз: атаңыз (Е. 47), адаңыз;

кырг. -ыңыз//-иңиз, -ыбыз//-ибиз, -ыңер, -иңер: атаңыз, атаңар, атабыз.

Көптүк сандын 3-жагы биринчи жактын формасындай эле.

Таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү

Биринчи жактын жекелик түрү:

А. Орх.-Ен. ташым, кырг. ташым
И. Орх.-Ен. ташымың, кырг. ташымдын
Б. Орх.-Ен. ташымка, ташыма, кырг. ташыма
Т. Орх.-Ен. ташымңару, ташымын, кырг. ташымды
Ж. Орх.-Ен. ташымта, кырг. ташымда
Ч. Орх.-Ен. — кырг. ташымдан
Курал. Орх.-Ен. ташымын, кырг. (ташым менен)

Экинчи жактын жекелик түрү биринчи жактын жекелик түрүндөй эле жөндөлөт.

Үчүнчү жак

А. Орх.-Ен. будуну, кырг. эли
И. Орх.-Ен. будунымың, кырг. элинин
Б. Орх.-Ен. будунымка, кырг. элге
Багыт жөндөмө. Орх.-Ен. ташыңару, кырг. тышка карай
Т. Орх.-Ен. ташын, кырг. ташын
Ж. Орх.-Ен. будунымта, кырг. элимде
Ч. Орх.-Ен. огуздан, кырг. огуздан

Жак категориясы (жакталыш)

Жекелик түрү:
1-жак—мен адырылдым, кырг. мен айрылдым
2-жак — сен алмадың, кырг. сен албадың
3-жак — ол кылды, кырг. ал кылдың
Көптүк түрү:
1-жак—бардымыз, кырг. бардык
2-жак — алдыңыз, кырг. алдыңыз

Үчүнчү жактын көптүк түрү жекелик жактын биринчи жагындай жакталат.

Енисей эстеликтеринде жак мүчөсү башкача формада да учурайт:

а) жекелик түрүнүн 2-жагы -г мүчөсү аркылуу жасалат: ачы-г, кырг. ачуу; эриг, кырг. өрүү; йагы-г, кырг. жоо (душман); төрү-г, кырг. бийлик, мамлекет; эдгү билге киси-г (КТ.

I, 6), кырг. жакшы, билги (билгич) киши; айа-г, кырг. айоо (кадырлоо).

б) көптүк түрүнүн 2-жагы, -мыз, -миз, -з мүчөлөрү аркылуу жасалат: бегимиз, кырг. бегибиз; апамыз, кырг. апабыз; каңыбыз, кырг. атабыз; йагымыз, кырг. жообуз; эчүмиз, кырг. ата-бабабыз; илимиз, кырг. элибиз (мамлекетибиз); төрүмиз, кырг. законубуз.

Тактооч

Орхон-Енисей эстеликтеринде тактооч өзүнчө лексикалык касиетке ээ болгон, бул көпчүлүк сөз түркүмдөрү менен өз ара мамилелеш.

1. Орун тактооч: өң (Тон. 29), кырг. алдында; өңдүн (МЧ. 6, 35), кырг. алдыдан; өңре (КТ. 4, МЧ. 6, 31; Мог. (Ха 13), кырг. алдыдан, чыгыштан; өңреки (Тон. 17), кырг. алдыдагы; йөгерү (КТ. II, 11); йокару (Тон. 25; ДТС. 273), кырг. жогору; өңденйен (Тон. II), кырг. алдынан; анта, анда (КТ. II, 43; ДТС. 44, 45), кырг. анда; илгери (МЧ. 20, Мог. 37; ДТС. 208), кырг. илгери; бунта (КТ. I, 10, 11; II, 20), кырг. мында; коды, коду (Тон. 27; ДТС. 451), кырг. ылдый, төмөн; өтрү, кесре КТ. I, 5; II, 4, 5, 34, 29; МЧ. 1, 10, 12; Мха. 13; Мхб. 14; Тон. 6, 12, 16), кырг. анан, кийин; кери, кирү, кері (Он. II, 3); КТ. II, 2), кырг. артка; кидин (МЧ. 15, 21; ДТС. 293), кырг. кийин; үзе (КТ. II, 1, 17, 22, 26; Тон. 9, 20, 25; Е. 32), кырг. үстүндө.

2. Мезгил тактооч: ашну (МЧ. 32; ДТС. 63), кырг. мурда; ашнукы (Е. 41; ДТС. 64), кырг. мурдагы, илгерки; амты (Е. 32, 472; КТ. I, 3; II, 9; ДТС. 42), кырг. азыр, эми//энди; күнлүк (МЧ. 21; ДТС. 327), кырг. күндүк, күндүзгү; эң илки (Мог. 30; КТ. II, 32, 44; ДТС. 174), кырг. эң биринчи.

3. Сан өлчөм тактооч: аз (Тон. 43; КТ. I, 10, 16, 34; МЧ. 25; Мог. 32; ДТС. 71), кырг. аз; үкүш (Тон. 7; КТ. I, 10; Мог. 28; ДТС. 624), кырг. көп; анча (КТ. I, 2; Тон. 37; Е. 25; ДТС. 43), кырг. анча.

4. Сын-сыпат тактооч: едгүти (КТ. I, 2), кырг. жакшы; катыгды (КТ. I, 2; II, 51; ДТС. 433), кырг. катуу; каты (МЧ. 8), кырг. катуу (күчтүү).

Эстеликтерде тактоочту жасоочу мүчөлөр төмөндөгүдөй:

-ча, -че: куш-ча, кырг. кушча; өзүнче (КТ. II, 30), кырг. өзүнчө; азча (Тон. 48), кырг. азча; терче (Мог. Хс. 4), кырг. терче; субча (КТ. II, 24), кырг. сууча; тагча, кырг. тоочо; отчо (КТ. II, 37), кырг. отчо; өртче (Тон. 40), кырг. өртчө ж. б.

-ра, -ре мүчөлөрүнүн жардамы менен төмөндөгүдөй туунду тактоочтор жасалат: ташра (КТ. II, 11, 26), кырг. тышка; ичре (КТ. II, 26), кырг. ичинде; йагру (КТ. I, 5), кырг. жа-

кын; Өңре (Мог. 6; Тон. 14, 20), кырг. өргө; тегире (Тон. 8), кырг. тегерете ж. б.

-ру//-рү//-ри мүчөлөрүнүн негизинде төмөндөгүдөй тактоочтор уюштурулат: керү (КТ. II, 2; КЧ. 16), кырг. артка; кери (Оа. 3), артка; ебрү (Мог. 25), кырг. үйгө.

-йа, йе: курыйа (КТ. II, 52), кырг. кайра, кайта; берийе (Тон. 7, 14), кырг. бери жакка, бериге (оңго).

-гару; -герү: йысгару (Тон. 15), кырг. жышка (токойго) карай; йокару (Тон. 25), кырг. жогору; ебгерү (Тон. 30), кырг. үйгө карай; курыгару (КТ. II, 8, 12, 24), кырг. батышка, артка карай; илгерү (КТ. I, 2, 3), кырг. чыгышка карай, илгери; биргерү (КТ. II, 8), кырг. түштүккө карай; ынагару (МЧ. 10), кырг. андан ары ж. б.

-ты, -ти, -ды, -ди: катыгды (КТ. I, 2), кырг. катуу; амты (КТ. I, 3, 11), кырг. эми, азыр; түкети (КТ. I, 1), кырг. түгөнгөнчө; едгүти (КТ. I, 2; Тон. 34), кырг. жакшы.

Этиш

Орхон-Енисей эстеликтеринде этиштик категориялар өтө бай жана көп түрдүү. Көпчүлүк этиштер азыркы кыргыз тилинин лексикасына кээ бир фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө карабастан бир топ жакын.

Эстеликтердеги уңгу жана туунду этиштер: Орх.-Ен. бол (КТ. I, 1, 4; Тон. 7; ДТС. 111), кырг. бол; кел (Тон. 8, 15; КТ. II, 52; МЧ. 15; ДТС. 295), кырг. кел; каз (ДТС. 439), кырг. каз; кый (Е. 728; ДТС. 440), кырг. кый (кыюу); йолук (Е. 10; МЧ. 25; ДТС. 272), кырг. жолук; йарат (КТ. II, 53; Мог. Ха. 13; ДТС. 240), кырг. жарат; чык (Тал. VIII, 3; ДТС. 150), кырг. чык; ач (Пал. I; ДТС. 3), кырг. ач; ал (Мог. Хь. 10, 24; МЧ. 5; ДТС. 32), кырг. ал; тур (Е. 48; ДТС. 486), кырг. тур ж. б.

Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде атоочтордон этиштерди жасоочу мүчөлөр:

-ла//-ле: Орх.-Ен. баш-ла, кырг. башта; Орх.-Ен. сү-ле, кырг. жортуулда; Орх.-Ен. йыгла, кырг. йыла; Орх.-Ен. йазукла, кырг. жазыкта, айыпта; Орх.-Ен. кылыч-ла, кырг. кылычта; Орх.-Ен. кыш-ла, кырг. кышта; Орх.-Ен. тыңла-, кырг. тыңша//тыңда; Орх.-Ен. йай-ла, кырг. жайла; Орх.-Ен. йок-ла, кырг. жокто.

-а, -е: Орх.-Ен. сан-а, кырг. сана; Орх.-Ен. буңа, кырг. муңай; Орх.-Ен. ат-а (называть), кырг. ата; Орх.-Ен. йаша (*жить*, КП. II, 42), кырг. жаша; *Орх.-Ен. йагыда бош-а-на бош-а-на-ла-дым* (МЧ. 19), кырг. жоодон бошодум, бошотулдум.

-к, -ык//-ик, -ук//-үк: Орх.-Ен. йолук (МЧ. 25), кырг. жо-

лук; Орх.-Ен. ташык (КТ. II, 11; Тон. 33), кырг. илгери чыгуу; Орх.-Ен. ичик (Мог. 37), кырг. багынуу, баш үйүү (сөзмө сөз ичке карай); Орх.-Ен. тагыг, (КТ. II, 12), кырг. тоого чыгуу.

-сыра//-сире: Орх.-Ен. ил-сире, кырг. элсире; Орх.-Ен. каган-сыра, кырг. кансыра; Орх.-Ен. уруг-сыра, кырг. тукумун үзүү.

-ар//-ер: Орх.-Ен. улар, кырг. улануу, өсүү, өнүү.

-шур//-шүр: Орх.-Ен. шоңшур, кырг. чатакташтыруу; Орх. Ен. кекшүр, кырг. кек кылуу, кек сактоо.

-да//-де: Орх.-Ен. кулда, кырг. кулда; Орх.-Ен. күнде, кырг. күнде.

Эстеликте этиштин терс формасы -ма, -ме мүчөсү менен жасалат: Удымадым, кырг. уктабадым; олурмадым, кырг. олтурбадым; көрмадымыз, кырг. көрбөдүк; келмеди, кырг. келбеди ж. б.

Орхон-Енисей эстеликтеринде зат атоочтордон -лан, -лен мүчөсүнүн негизинде өтпөс жана өздүк этиш жасалат; мисалы: канлан (Тон. 2), кырг. кандуу болуу; атлан (КЧ. 29), кырг. аттан; катыглан (КТ. I., 2), кырг. катуулан (туруктуу болуу).

Эстеликтерде байыркы татаал мүчөнүн бири -лаш, -леш мүчөсү. Бул, негизинен, биргелешкен маанини туюндурат. Мисалы: Илим Күл тегин бирле сөз-леш-ди-миз (КТ. II, 26), кырг. Иним Күл тегин (менен) бирге сүйлөштүк. Анча өглесмис (Тон. 20), кырг. мындай ойлодук (түшүндүк).

Эстеликте -лат, -лет мүчөсү да буйрук мамилени уюштурат: атлат тегдим (Тон. 25), кырг. атказ,—дедим.

Орхон-Енисей эстеликтеринде -д, -ад, -ед мүчөлөрү зат атоочтон этиштерди жасайт:

буңадур каган (Тон. 26), кырг. муңдуу кан; башад (Мог. (Ха) 8), кырг. башчы; йогод (КТ. II, 10), кырг. жогот (уу); кулад (КТ. II, 13), кырг. кулдануу, кул кылуу; күңед (КТ. II, 13), кырг. күндөнүү, күң кылуу.

Мамиле категориясы

Этиштин мамиле категориясы кыймыл-аракеттин субъект жана объектиге карата болгон мамилесин билдирет.

Негизги мамиле. Негизги мамиле өзүнчө мүчөгө ээ эмес. Ошондуктан негизги мамиленин баштапкы формасы этиштик формадан турат: йет (МЧ. 13), кырг. жет; кет (Е. 15), кырг. кет; кел (КТ. II, 52), кырг. кел; бар (Е. 11), кырг. бар; бил (Тон. 24), кырг. бил; эсид (КТ. I, 2), кырг. эшит.

Туюк мамиле. Туюк мамиле кыймыл-аракеттин бирөө тарабынан аткарылгандыгын көрсөтүүчү этиштик форма.

Эстеликте туюк мамиле -н, -ын//-ин, -ыл//-ил мүчөлөрү аркылуу жасалган. Мисалы:

Орх.-Ен. адырыл (Оа. 4), кырг. айрыл; Орх.-Ен. канлан (Тон. 2), кырг. кан болуу; Орх.-Ен. этил (ДТС. 187), кырг. этил; Орх.-Ен. кылын (Он. 4), кырг. кылын; Орх.-Ен. богузла -н (Тон. 26), кырг. муун; Орх.-Ен. атлан (КЧ. 20), кырг. аттан.

Аркылуу мамиле. Этиштин экинчи жакка карата айтылган буйрук формасы. Эстеликте төмөндөгүдөй мүчөлөрдүн негизинде аркылуу мамиле жасалат: Орх.-Ен. ыгла-т, кырг. ыйлат;

Буйрук мамиле. Бул этиштин экинчи жакка карата айтылган буйрук формасы. Эстеликтерде негизги этиш сөздөргө төмөндөгүдөй мүчөлөр кошулуп буйрук этиштерди уюштурат.

а) -ыт//-ит, -т:

йарат (Мог. (Ха) 13; КТ. II, 13), кырг. жарат; кагансырат (КТ. II, 10, 18), кырг. кансырат; олурт (КТ. II, 26), кырг. отурт, отургуз; атлат (Тон. 25), кырг. аттат, йазыклат (Мог. 36), кырг. жазыктат ж. б.

б) -тур//-түр, -дур//-дүр: агтур (Тон. 25), кырг. которул; йүкүнтүр (КТ. II, 2, 15), кырг. жүгүндүр; көнтүр (КТ. II, 2, 21), кырг. көндүр; бинтүр (Тон. 25), кырг. миндир.

в) -ур//-үр:

келир//келүр (Мог. 25; МЧ. 15; Тон. 36; КТ. I, 11), кырг. жеткирүү; түшүр (Тон. 27), кырг. түшүр; сөкүр (Мог. (Хб) 10; КТ. II, 2) кырг. чөгөр; тегүр (Тон. 19, 47), кырг. жеткир (үү).

Өздүк мамиле. Өздүк мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу субъектиге багытталганын, же анын айланасында топтолгонун билдирет. Өздүк мамиленин грамматикалык формасы -н -ын//-ин мүчөсү. Мисалы:

Орх.-Ен. адырыл, кырг. айрыл;
Орх.-Ен. себин, кырг. сүйүн;
Орх.-Ен. тутун, кырг. тутун;
Орх.-Ен. канла-н, кырг. кандан (канга ээ болуу);
Орх.-Ен. уруш (Оа. 2), кырг. уруш;
Орх.-Ен. йараш (Мог. (Ха) 11), кырг. жараш,
Орх.-Ен. сүңүш (КЧ. 10; Тон. 28, 40), кырг. согуш (уу);
Орх.-Ен. кабыш (МЧ 23. 45); Тон. 12), кырг. кабыш;
Орх.-Ен. сөзла-ш, кырг. сөздөш, сүйлөш;
Орх.-Ен. кач-ыш (О. 1), кырг. качыш;
Орх.-Ен. тут-ыш (О. 1), кырг. тутуш (кармаш).

Ыңгай

Ыңгай кыймыл-аракеттин чындыкта аткарылышы тууралуу сүйлөөчүнүн мамилесин көрсөтөт. Этиштин ыңгайлары учур чак, өткөн чак, келер чак болуп үчкө бөлүнөт.

Учур чак, учур айкын чак жана өтмө учур чак болуп бөлүнөт.

Учур айкын чак: Не каганка исиг күчиг бирүрмен (КТ. II, 9), кырг. Кайсы канга ысык күчүм беремин? Өд теңри йасар киши оглы көп өлгели төрүмиш (КТ. II, 5), кырг. теңир жасаган (берген) киши уулу (адам баласы) бардыгы өлгөнү төрөлгөн.

Өтмө учур чак уңгу этиш сөзүнүн негизинде төмөнкүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

-ы//-и, -у//-ү: башлайу (Мог. 33; Мог. (Ха) 15), кырг. башга, башта; кылу (Мог. (Ха) 7), кырг. кылуу; алы (Мог. (Ха) 9; КТ. II, 10), кырг. алуу; казгану (Мог. (Ха) 10), кырг. ээ болуу; сакыну (Оа. 2), кырг. сагынуу.

Учур чактын терс формасы -маз//-мез: Орх.-Ен. барбас, кырг. барбас; Орх.-Ен. келмез, кырг. келбес.

Орхон-Енисей эстеликтеринде этиштин өткөн чагы өзүнүн формасы жана мааниси жагынан бир нече түрдүү чактык формаларга ээ болот.

-ды//-ди, -ты//-ти: Орх.-Ен. Өрпенте сөңүшдим сүсин санчдым (Мог. 26), кырг. Өрпенде согуштум, аскерин жанчдым. Орх.-Ен. Өңреки будун келти (Тон. 17), кырг. Алдыңкы (чыгыштагы) эл (калк) келди.

-дыг//-диг, -тыг//-тиг: Орх.-Ен. алкынтыг (КТ. I, 9), кырг. житип кетүү; Орх.-Ен. арылтыг (КТ. I, 9), кырг. арыдык (чарчадык); Орх.-Ен. бардыг (КТ. I, 9; КТ. II, 24), кырг. бардык; Орх.-Ен. өлтиг (КТ. II, 6, 7), кырг. өлдүк.

-мыш//-миш, -мыс//-мис: Орх.-Ен. илин төрүсүн тута бирмис ити бирмис (КТ. II, 1), кырг. уруулук тартибин (законун) тута берген кожоюн (господин) берген; Орх.-Ен. Эчүмиз апабыз Бумын каган төрт булуныг кысмыс йыгмыс, йаймыс (Он. 1), кырг. (Түпкү) ата-бабалары Бумын кан төрт булуңду (ааламды) кыскан, жыккан, тараткан, баскан.

Этиштин келер чагын -ар//-ер, -ур//-үр, -ыр//-ир мүчөлөрү уюштурат:

Орх.-Ен. барыр (КТ. II, 10), кырг. барар; Орх.-Ен. келүр (Тон. 12), кырг. келер; Орх.-Ен. өлүрүр (Тон. 8), кырг. өлтүрөр; Орх.-Ен. бирүрмен (КТ. II, 9), берермин ж. б.

Буйрук ыңгай

Орхон-Енисей эстеликтеринде буйрук ыңгайдын чагы учурабайт. Эстеликтерде төмөндөгүдөй учурда кездешет:

а) этиштин буйрук ыңгайы, уңгу формада:

Орх.-Ен. бол (МЧ. 30), кырг. бол; Орх.-Ен. көр (МЧ. 22), кырг. көр; Орх.-Ен. бил (Тон. 24), кырг. бил; Орх.-Ен. кал (МЧ. 28), кырг. кал; Орх.-Ен. өлүр (Тон. 7, 9), кырг. өлүр;

Орх.-Ен. сүнүс (КЧ. 20), кырг. согуш; Орх.-Ен. ал (Мог. 24), кырг. ал ж. б.

Жогорудагы мисалдар буйрук ыңгайдын экинчи жагын билдирип жатат.

б) этиштин көптүк санынын экинчи жагынын сылык түрүн -ың//-иң, -уң//-үң, -ң мүчөлөрү уюштурат:

Орх.-Ен. барың (Тон. 31), кырг. баруу; Орх.-Ен. билиң (Мог. 33) кырг. билүү;

в) буйрук ыңгайдын жекелик жана көптүк жагынын 3-түрү -зун//-зүн (кээде -чун) мүчөсүнүн негизинде жасалат:

Орх.-Ен. барзун (Тон. 31), кырг. барсын; Орх.-Ен. болчун (КТ. II, 11), кырг. болсун;

г) буйрук ыңгайдын терс формасын -ма//-ме мүчөсү уюштурат:

Орх.-Ен. йитмезүн (Он. 3), кырг. житпесин; Орх.-Ен. калмазун (КТ. II, 20), кырг. калбасын; Орх.-Ен. алмазун (Он. 8), кырг. албасын; Орх.-Ен. унамаң (Тон. 35). кырг. ынаба ж. б.

д) эстеликтерде буйрук ыңгайдын күчөтмө формасын -гыл//-гил мүчөсү түзөт:

Орх.-Ен. биргил (МЧ. 17), кырг. бергин (дай же!) Орх.-Ен. эсидгил (КТ. I, 1), кырг. эшиткин; Орх.-Ен. ургыл (Тон. 34), кырг. ургун.

Шарттуу ыңгай

Эстеликте шарттуу ыңгайды -сар//-сер мүчөсү уюштурат: Орх.-Ен. болусар, кырг. болсо; Орх.-Ен. барсәр (КТ. I, 8), барса; Орх.-Ен. йорусар, кырг. жортсо; Орх.-Ен. йаңылсар, кырг. жаңылса; Орх.-Ен. тодсар (КТ. I, 8), кырг. тойсо; Орх.-Ен. олурсар, кырг. олтурса; Орх.-Ен. келсер, кырг. келсе ж. б.

Тилек ыңгай

Орхон-Енисей жазма эстеликтерде тилек ыңгай -айын//-ейин, -йын//-йин (жекелик түрү) мүчөлөрү аркылуу жасалат: Орх.-Ен. йолукайын, кырг. жолугайын; Орх.-Ен. йүз йашайын, кырг. жүз жашайын; Орх.-Ен. айайын, кырг. аяйын; Орх.-Ен. йазмайын, кырг. жаңылбайын; Орх.-Ен. йазмайын, кырг. жазбайын; Орх.-Ен. болмайын (Тон. 2, 7), кырг. болбоюн.

Эстеликте 2-жактын мүчөсү -гыл, -гил: эшидгил, кырг. эшит (диал.); Орх.-Ен. катыглангыл, кырг. кайраттангын; Орх.-Ен. айагыл, кырг. аягын.

Орхон-Енисей эстеликтеринде 3-жакты -зун, -зүн, кээде -зу, -зү мүчөлөрү түзөт: Орх.-Ен. калмазун, кырг. калбасын; Орх.-Ен. болсун, болзун, болчун (КТ. II, 11), кырг. болсун; Орх.-Ен. себүг болзу, кырг. сүйүнүч болсун; Орх.-Ен. келсүн, кырг. келсин.

Орх.-Ен. йитмезүн, кырг. житпесин; Орх.-Ен. болмазун, кырг. болбосун. Мындан башка эстеликте каалоо ыңгайды -чун мүчөсү да уюштурган: «Будун болчун», — тийин, кырг. калк болсун, — деп...

Эстеликте көптүк санынын биринчи жагы -алым//-елим, -лым//-лим формалары аркылуу жасалат: Орх.-Ен. баралым, кырг. баралы, баралык; Орх.-Ен. адырылмалым (Оа. 3), кырг. айрылбайлык; Орх.-Ен. сүлелим (Тон. 23), кырг. согушалы(к) ж. б.

Эстеликте 2-жактын көптүк саны -ың//-иң//-иң, -ң мүчөлөрү аркылуу жасалат: Орх.-Ен. билиң, кырг. билиңиз; Орх.-Ен. сакының, кырг. ойлон.

Эстеликте 3-жактын көптүк саны -зун//-зүн+-лар мүчөсү кошулуп да жасалат: калмузунлар, кырг. калбасын.

Эстеликтерде белгилүү гана санда тилек ыңгайды -гайу мүчөсү уюштурат: Орх.-Ен. булгайу (КЧ. 11), кырг. болгой (эле).

Атоочтуктар

Орхон-Енисей эстеликтеринде атоочтуктарды түзгөн төмөндөгүдөй формалар кездешет:

а) -мыш//-миш өткөн чактык атоочтук: Орх.-Ен. тегмиш, кырг. тийген; Орх.-Ен. калмыш, кырг. калган; Орх.-Ен. болмыш, кырг. болгон; Орх.-Ен. басмыс (Он. 1), кырг. баскан; Орх.-Ен. тутмыш кырг. туткан; казганмыш (КТ. II, 22), кырг. ээ болгон (табылгага); Орх.-Ен. йаратмыш (КТ. II, 13), кырг. жараткан; Орх.-Ен. ермиш (КТ. I, 14), кырг. болгон.

Текстте: Бумын каган, Истеми каган олурмыш (КТ. II, 1), кырг. Бумын кан, Истеми кан кандыкка олтурган; Олурыпан түрк будуның илин төрүсин тута бирмис, ити бирмис (КТ. II, 1), кырг. отуруп, түрк элинин бийлигин тутуп, орноткон.

2) Орхон-Енисей эстеликтеринде -ган//-ген формасы катышкан атоочтуктар: Орх.-Ен. сөзлеген (ДТС. 652), кырг. сүйлөгөн; Орх-Ен. ол киши ол йолдан азытган (ДТС. 653), кырг. ал киши ал жолдон азыткан ж. б.

Эстеликте атоочтуктун терс формасы -маз//-мез, -мас//-мес; көр-мез, кырг. көрбөс; йокла-маз, кырг. жоктобос.

3) -дук//-дүк//-тук//-түк мүчөсү атоочтуктун өткөн чак формасы:

Орх.-Ен. Бардык йирде эдгүг ол эринч (КТ. II, 24), кырг. Барган жерде жакшы эмне таптың? Магы Курган кышладукда йут болты (КТ. II, 48), кырг. Магы Коргон кыштоосунда жут болду. Орх.-Ен. Теңри йарлыкадук үчүн (Мог. 33), кырг.

Теңирим жалгаганы үчүн; Орх.-Ен. тегдүкин, түрк беглер, коп билирсиз (КТ. II, 34), кырг. анын чабуулун түрк бектер, көп билээрсиз (дер)?; Орх.-Ен. булмадук, кырг. болбодук; Орх.-Ен. саңа келдүкин; кырг. сага келдим; Орх.-Ен. аны көрдүкте, кырг. аны (качан) көрдүң; Орх.-Ен. адырылмадук (Оа. 3), кырг. айрылбадык.

4) -ур//-үр//-йур//-йүр, -ар//-ер, -ыр//-ир атоочтуктун келер чак жана учур чак формасы:

-ур//-үр: Орх.-Ен. сакынур, кырг. сагынар; Орх.-Ен. олурур, кырг. олтурар; казганур, кырг. алуу, ээ болуу, табуу; Орх.-Ен. бирүр, кырг. берер; Орх.-Ен. кирүр, кырг. кирер; Орх.-Ен. эрүр, кырг. болор.

-йур, -йүр: (уңгу сөздүн аягы үндүүлөрдөн бүтсө):

Орх.-Ен. башлайыр, кырг. баштар; Орх.-Ен. йорыйур, кырг. жортор, жортот; Орх.-Ен. йашайур, кырг. жашар, жашайт; Орх.-Ен. йийүр кырг. жээр, (тамакты жээр), жейт.

-ар, -ер: Орх.-Ен. йасар, кырг. жасар; Орх.-Ен. тутар, кырг. тутар; Орх.-Ен. барар, кырг. барар; Орх.-Ен: сыңар, кырг. жөнөр; Орх.-Ен. табар, кырг. табар; Орх.-Ен. өчер, кырг. өчөр.

-ыр, -ир: Орх.-Ен. барыр, кырг. барар; Орх.-Ен. билир, кырг. билер; Орх.-Ен. келир, кырг. келер; Орх.-Ен. калыр, кырг. калар;

Текстте: көрүр көзим көрмез тег, билир билигим билмез тег (КТ. II, 50), кырг. көрөр көзүм көрбөстөй, билер билимим билбестей.

5) Орхон-Енисей эстеликтеринде негизинен этиштик атоочтуктун келер чагын жасоочу -тачы//-течи//-дачы//-дечи мүчөлөрү да бар. Мисалы: өлтечи будуныг (КТ. II, 29), кырг. өлүп бара жаткан элди. Өлмечи йетмечи сен,—тидим (МЧ. 17), кырг. өлбөчү, (житпечи) сен, — дедим.

Орх.-Ен. кушладачы, кырг. куш салуу (ууга чыгуу); Орх.-Ен. өлтечи (КТ. I, 8, 29), кырг. өлүүчү; Орх.-Ен. көртечи сен (Мог. Хб. 14), кырг. көрмөкчүсүң; Орх.-Ен. олуртачы (КТ. 8), кырг. олтурсачы.

6) Эстеликтерде атоочтуктардын -гма, -гме мүчөсү да бар, ал келер чактык мааниде колдонулган:

Орх.-Ен. Бедиз йаратыгма битиг таш итгүчи... (КТ. II, 53), кырг. бедиз жаратууга жазма (чийме) таш чегүүчү... Көтүригме теңри, кырг. көтөрүлүүчү теңири; Орх.-Ен. Кери барыгма барды (Оа. 3), кырг. калк (эл) артка барды; Ил биригме теңри, кырг. эл теңирине бирикти.

Этиштин чактары

Келер чак:

Орх.-Ен. өлтечи, кырг. өлүүчү; Орх.-Ен. олуртачы, кырг. отуруучу; Орх.-Ен. казганурмен, кырг. курармын, алармын, Орх.-Ен. бирүрмен, кырг. берермин; Орх.-Ен. барыр, кырг. барар.

Эстеликте өткөн чак -ыпан, -ипен (-ып, -ан элементинен турат). Мисалы: Орх.-Ен. барыпан, кырг. барган; Орх.-Ен. тегипен, кырг. тийген.

Шарттуу чак:

Орх.-Ен. эрсер, кырг. тийсе; Орх.-Ен. келсер, кырг. келсе;

Учур чак:

Орх.-Ен. йаратыгма (КТ. II, 53). кырг. жаратуума; Орх.-Ен. битимге, кырг. жазуума; Орх.-Ен. көрүгме, кырг. көрүүмө ж. б.

Чакчылдар

Эстеликтерде чакчылдардын төмөндөгүдөй түрү кездешет.

1) -а//-е:

Орх.-Ен. уча (КТ. II, 16, 24), кырг. уча (учуп);
Орх.-Ен. тута (КТ. II, 1), кырг. тута (тутуп);
Орх.-Ен. кече (КТ. II, 39), кырг. кече (кечип);
Орх.-Ен. тога (КТ. II, 37), кырг. чыга (чыгып);
Орх.-Ен. тапа (КТ. II, 28), кырг. чейин, карай.

2) -ы//-и, -у//-ү, -йу:

Орх.-Ен. ити (КТ. II, 1), кырг. эт (ип);
Орх.-Ен. алы (КТ. II, 8), кырг. ал (ып);
Орх.-Ен. теги (КТ. II, 1), кырг. чейин;
Орх.-Ен. йитү (КТ. II, 27), кырг. житүү;
Орх.-Ен. йокаду (КТ. II, 10), кырг. жоголду;
Орх.-Ен. итинү (КТ. II, 10; ДТС. 215), кырг. этилди;
Орх.-Ен. йаратуну (КТ. II, 10), кырг. жаратып;
Орх.-Ен. башлайу (КТ. II, 16), кырг. баштап.

3) -галы//-гели, -калы//-кели:

Орх.-Ен. өлгели (КТ. II, 50), кырг. өлгөнү;
Орх.-Ен. укгалы, кырг. укканы;
Орх.-Ен. алгалы (Мог. 32), кырг. алганы;
Орх.-Ен. үзгели (Тон. 13), кырг. үзгөнү;
Орх.-Ен. олургалы, (Тон. 8), кырг. олтурганы.

Чакчыл -ты:

Орх.-Ен. адырылтымыз (Аа. 1), кырг. айрылганбыз;
Орх.-Ен. түкети (КТ. I, 1; ДТС. 596), кырг. такыр, түгөл;

Орх.-Ен. эдгүти (КТ. I, 2; Тон. 34; ДТС. 163), кырг. жакшы;

Орх.-Ен. катыгды (КТ. I, 2; II, 51; ДТС. 433), кырг. катуу;

Орх.-Ен. түн удыматы, күнтүз олурматы кызыл каным төктү, кара терим йүгүрти, исиг күчиг биртим ок, кырг. түнүн уктабады, күндүз олтурбады кызыл каным(ды) төктү, кара терим жүгүрттү (чыкты), ысык күчүмдү бердим окко.

-ып//-ип, -п:

Орх.-Ен. тезип (Мог. 40), кырг. качып (безип);

Орх.-Ен. тип (КТ. I, 4), кырг. деп;

Орх.-Ен. алып (МЧ. 42; КТ. 7), кырг. алып;

Орх.-Ен. кылып (Оа. 2), кырг. кылып;

Орх.-Ен. йорып (Мог. 27), кырг. жүрүп;

-ыпан//-ипен:

Орх.-Ен. адырылыпан (Аа. 4), кырг. айрылып;

Орх.-Ен. олурыпан (КТ. I, 1; Тон. 7, 9, 31; ДТС. 366), кырг. отуруп;

Орх.-Ен. келипен (ДТС. 295), кырг. келип;

Орх.-Ен. көрүпен (ДТС. 317), кырг. көрүп ж. б.

-йын//-йин:

Орх.-Ен. канын болмайын (Тон. 2), кырг. каны болбойун;

Орх.-Ен. тийин (Тон. 6, 34, 39, 40; ДТС. 545), кырг. деп;

-мады (-маты, -матын) —чакчыл -ып формасынын терс түрү:

Орх.-Ен. сакынматы (КТ. II, 10; ДТС. 486), кырг. сагынбады;

Орх.-Ен. сабын алматын, кырг. (тилин) албай;

Орх.-Ен. сабын алматын йер сайу барды (ДТС. 657), кырг. сөзүн албаган (дан кийин) жер кыдырып барды (кетти).

Сырдык сөздөр

Орх.-Ен. Сизиме йыта бөкмедим (Ен. 3, 18; ДТС. 269). кырг. Сизге аттигинай, ыракаттанбадым; Орх.-Ен. Куйда кишиме йыта адырылу бардымыз (Е. 18; КЧ. 5; ДТС. 269), кырг. Үйдөгү кишимден (аялымдан) аттигинай, айрылып кеттим.

Кызматчы сөздөр

Кызматчы сөздөр эстеликтерде төмөндөгүдөй учурларда кездешет. Мисалы:

Орх.-Ен. тег, теги (МЧ. 15, 21; Мог. Хб. 15), кырг. дейре, чейин;

Орх.-Ен. өтүрү, өтрү (МЧ. 29; Тон. 12; ДТС. 393), кырг. кийин;

Орх.-Ен. коды (Тон. 27; МЧ. I; Мог. 37), кырг. төмөн; ылдый;

Орх.-Ен. ара (МЧ. 2, 45; ХТ. IV 1; V 2; ДТС. 50), кырг. ара.

Текстте: экин ара киси оглы кылынмыс (КТ. II 1), кырг. эки арада киши уулы жаралган.

Орх.-Ен. асра (Мог. 35, КТ. II, 1; ДТС. 61), кырг. астында;

Орх.-Ен. кисре (КЧ. 19; Мог. Ха. 13), МЧ. 13, Тон. 6, КТ. I, 5), кырг. кийин, кайра.

Текстте: Анта кисре (КТ. I, 5), кырг. андан кийин; йагру контукда кисре (КТ. I, 5), кырг. жакын кондук кайра; Орх.-Ен. кисре тардуш бегир (Мог. Ха. 13), кырг. кийин тардуш (эл) бектери ж. б.

Орх.-Ен. үзе (МЧ. 3; Мог. 2; О3; Оа 4; Аб 1; КТ. II, 1, 17), кырг. үстүндө; текстте: Токуз огуз будун үзе каган олурты (Тон. 9), кырг. Тогуз огуз элине (үстүндө) кандыкка олтурду. Он уйгур тогуз огуз үзе йүз жыл олуруп (МЧ. 9), кырг. Он уйгур тогуз огуз үстүндө жүз жыл отуруп. Үзе теңри ас (ра) йер йарылкадук үчүн (Мог. Хб. 10), кырг. үстүңө теңири астында жер жарылгандык үчүн.

Орх.-Ен. үчүн (МЧ. 17; I КЧ; КЧ 7; Мог. 28, ДТС. 622), кырг. үчүн; текстте: бег үчүн, кырг. бек үчүн; тенри күч биртүк үчүн, кырг. күч берген теңир үчүн; текстте: Теңри йарлыкадукын үчүн, өзүм кутын бар үчүн (КТ. I, 9), кырг. Теңир буюрганы үчүн, өзүм (дүн) кутум (бактым) бар үчүн.

Эстеликте бирле (бирге) деген кызматчы сөз текстте көбүрөөк учурайт.

Текстте: Иним Күл тигин бирле, эки шад бирле өлү йнтү казгантым (КТ. II, 27), кырг. Иним Күл-Тегин менен бирге эки шад менен өлүп житип бараткандарды курадым.

Ики оглун бирле өлти, кырг. эки уулу бирге өлдү; атым эрти бирле, кырг. атым бирдей эле (атым бирдей болгон); эр атым йок үчүн, кырг. эр атым жок үчүн.

Каганым бирле Суңа йышда сүңүшдимиз (КТ. II, 35), кырг. Каным менен бирге Суңа жышында сайыштым. Ики оглын бирле өлти (Е. Т.) кырг. Эки уулу бирге өлдү.

Эстеликте кызматчы сөзгө окшош тег (баруу, жетүү, кандай) деген да кызматчы сөздүн милдетин аткарат. Мисалы: Орх.-Ен. Анта кисре иниси эчисин тег кылынмадук эринч (КТ. II, 5), кырг. андан кийин иниси улуу агасындай болбогон экен.

Байламталар

Орх.-Ен. гү (КТ. I, II; ДТС. 195, 196), кырг. анткени;

Орх.-Ен. анчып (МЧ. 19), андан кийин, жана;

Орх.-Ен. теги (Мч. 15, 21; Мог. (ХБ. 15); 02, 8; ДТС. 547), кырг. чейин. Текстте: Темир капыгка теги эртимиз (Тон. 45), кырг. Темир капкага чейин жорттук. Йети күнге теги (ДТС. 547), кырг. жети күнгө чейин; Орх.-Ен. йеме// йиме (Тон. 16; КТ. I, 10; МЧ. 22; ДТС. 255), кырг. дагы, дагы да;

Текстте: Күн йеме түн йеме бардымыз (ДТС. 225), кырг. Күн дебей, түн дебей бардык.

Орх.-Ен. йече, йиче (КТ. II, 16; МЧ. 14; ДТС. 252), кырг. кайтадан, кайта дагы, кайта баштан, жана(?).

Орх.-Ен. тагы//такы (ДТС. 536), кырг. дагы;

Текстте: Такы негү күтер сизлер? (ДТС. 530), кырг. Дагы эмне күтөсүздөр?

Орх.-Ен. та (КТ. II), кырг. жана;

Текстте: Анда кисре иниси каган болмуш эринч, оглу та каган болмуш эринч (КТ. II, 6), кырг. Андан кийин иниси кан болгон экен, уулу да кан болгон экен.

Орх.-Ен. өк (Тон. 6; ДТС. 382), кырг. эле, так эле, жалгыз.

Текстте: Анта кисре теңри билиг бертүк үчүн өзүм өк каган кысдым (Тон. 6), кырг. Андан кийин теңири билим (акыл) берген үчүн өзүм кандыкты кааладым.

Бөлүкчөлөр жана модаль сөздөр

Бөлүкчөлөр өз алдынча лексикалык мааниге ээ эмес, ар кандай сөздөргө, сөз айкалыштарына, же сүйлөмгө ар түрдүү кошумча маани киргизет.

Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде бөлүкчөлөр аз санда учурайт. Мисалы: йалнус (КЧ. 28) — жалгыз; күк (гу, гү) — суроолуу-күчөтмө бөлүкчө: өлтечи күк (Тон. 21) — балким, өлөт; йана йорыдым (МЧ. 7) — жана жорттум. Орх.-Ен. эрмиш (ДТС. 181). Байыркы түрк жазмасындагы (эр-миш («болгон») атоочтугу азыркы кыргыз тилинде «имиш» формасында колдонулат. Азыр бул алгачкы «болгон» деген маанисинен таптакыр ажырап, айтылуучу ойго болжолдоо маанисин киргизип, модаль сөзгө айланган. Мисалы: Ал кечээ келген имиш. Кийинчерээк бул модаль сөздүн негизи «и» эр кыскарып, «миш» түрүнө айланып, ал күнөмдүү маанидеги бөлүкчөгө айланып кеткен: алганмиш, көргөнмиш.

Орх.-Ен. йана (МЧ. 1; Тон. 2), кырг. жана; текстте: Йана йорыдым (МЧ. 7), кырг. жана жорттум.

Орхон-Енисей эстеликтеринде -му, -мү, -мы, -ми (-ли) бөлүкчөлөрү учурайт. Мисалы: Қаган му кысайын (Тон. 5), кырг. Қанды (каганды) кысайын,—дедим.

Орх.-Ен. эринч (Тон. 2; КТ. II, 3, 5, 24; ДТС. 178), кырг. экен. Текстте: йегэрдүкүм ол эринч, кырг. жакшы эр ал экен ж. б.

Лексикалык өзгөчөлүктөр

Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинде сакталган. Мисалы: ай, аз, алп, ал, бар, бир, бил, кар, кара, эл, эр, кан, көз, киши, кыш, ок, от, эки, беш, алты, кырк, миң ж. б.

Эстеликтерде кээ бир уңгу сөздөр этиш жана атооч маанисинде колдонулган. Мисалы: ат (жылкы), ат (адамдын аты), ат (этиштик мааниде), ач (ачка), ач (эшикти ач); эб (үй), эб (шаш); өг (ой), өг (мактоо); ай (месяц), ай (говорить); ак (белый), ак (течь) ж. б.

Эстеликтерде жана кыргыз тилинде фонетикалык, семантикалык жагынан окшош сөздөр:

Орх.-Ен. кырг. ай, ак, ал, алп, кел, кир, үн, өл, тон, эр, келин, уйа (уя), үн, эт, ат (жылкы), ат (адамдын аты), баш, ата, ини, киши, кар, кара, көз, ак, бир, эки, беш, он, миң, кырк ж. б.

Эстеликтерде жана кыргыз тилинде фонетикалык жагынан айырмачылыкка ээ болгон сөздөр:

Орх.-Ен. агыл, кырг. айыл, Орх.-Ен. адак, кырг. айак, (орф. аяк); Орх.-Ен. адас, адаш, кырг. айаш, (аяш), жолдош; Орх.-Ен. адыр, кырг. айыр; Орх.-Ен. адырыл, кырг. айрыл; Орх.-Ен. бен, кырг. мен; Орх.-Ен. йер//йир, кырг. жер; Орх.-Ен. сач, кырг. чач; Орх.-Ен. экиз, кырг. эгиз.

Семантикалык жагынан өзгөрүүгө учураган сөздөр:

Орх.-Ен. агыл (загон), кырг. айыл; Орх.-Ен. ириг (тленный, грубый), кырг. ириң, ириген (гной); Орх,-Ен. катун (госпожа), кырг. катын (жена, женщина); Орх.-Ен. отаг (жилище), кырг. отор, үй; Орх.-Ен. челиг (сражение), кырг. чел (рвать рогами); Орх.-Ен. ай (говорить), кырг. айт; Орх.-Ен. йыг, кырг. ый (плач, причитание при покойнике); Орх.-Ен. эб (дом), кырг. эп (в сочетании эпчи жак — женская половина юрты) ж. б. у. с.

Эстеликтерде учурап, кыргыз тилинде кезикпеген сөздөр: Орх.-Ен. акы, кырг. март, жоомарт, берешен; Орх.-Ен. аты, кырг. мемере, небире, ини, жээн; Орх.-Ен. балбал. кырг. скульптуралык сүрөт; Орх.-Ен. басык, тагым, кырг. малайлар, жалчылар; Орх.-Ен. будун, кырг. эл; Орх.-Ен. иңез, кырг. бошон, бош, ыргылжың, жазганчаак; Орх.-Ен. йаба,

кырг. бекер, курулай, жөнү жок; Орх.-Ен. йотуз, кырг. аяп; Орх.-Ен. көдүк, кырг. иш, жумуш; Орх.-Ен. нарсүгүр, кырг. кызматчы аял; Орх.-Ен. саб, кырг. сөз; Орх.-Ен. эргитеб, кырг. килем ж. б.

Күл-Тегинге арналган эстелик

Эстелик 1889-жылы Н. Я. Ядринцев тарабынан Орхон суусунун жээгинде Кошо-Цайдам деген жерден табылган. 1891-жылы окумуштуу В. В. Радлов тарабынан изилдөөгө алынып, эстеликтин окулушу такталган.

Археологиялык изилдөөдө Күл-Тегиндин сөөгү өрттөлүп, табытка күлү гана коюлгандыгы белгилүү болду. Күмбөзгө кире бериштеги эшиктин эки жагында мрамордон жасалып бет маңдай орнотулган эки кочкордун статуясы бар. Таш төшөлгөн жол күмбөздүн ичине алып келет, жаандын суусу керамикадан жасалган атайын түтүкчө менен сыртка агып чыгат. Күмбөздүн ичинде мрамордон чегилген чоң таш баканын статуясы бар (таш бака Азиянын көпчүлүк элдеринде узак жана түбөлүк жашоонун символу).

Күмбөздүн планы төрт бурч. Көлөмү 10,25×10,25 метр. Күмбөздү айланта казылган 80×40 метрче чыгыштан батышка карай узунан кеткен терең коо (аң) бар.

Храмдын ичинде ыйык коломто. Күл-Тегин менен анын аялынын статуясы орнотулган ук сакталган. Археологиялык казууда Күл-Тегиндин мрамордон жасалган статуясынын башы табылган. Белгисиз скульптор Күл-Тегиндин элесин өтө устаттык менен реалисттик мүнөздө берген. Мурду өтө кырдач эмес, көзү бүтүңкүйүрөөк, албеттүү, салмак мүнөздүү, жаак сөөгү беделдүү, түспөлү монгол типтеги адамды элестетет. Башында таажысы бар. Балким белгисиз скульптор Күл-Тегинди өз көзү менен көргөн болуш керек деген ой-пикирлер айтылып жүрөт. Күмбөз турган жерден Цайдам көлүн көздөй 3 чакырымча кыркасынан тигилген стела таштар орнотулган. Ушул тапта алардын 160часы сакталган. Чыгыш тарапты көздөй да тигилген таштардын уктары байкалат. Мына ушул күмбөздүн жанында Күл-Тегиндин жоокерлигин далазалаган көлөмдүү баян тикесинен орнотулган зор стела ташка байыркы түрк тамгасы менен чегилген.

Эстеликте Күл-Тегиндин канча жашында, кайсы жылы, кайсы күнү өлгөндүгү так айтылган. «Кой жылынын 17-күнү 47 жашында учту (өлдү). Бул 731-жылга туура келет. Тогузунчу айдын 27-күнү таштагы жазуу (эстелик) тургузулду» деп айтылган.

Эстеликте Күл-Тегинди жоктоп күн чыгыштагы татабилер, тибеттен, күн батыштан —согд, берчекер, букаралыктар, он ок элинен, түргөштөрдөн, кыргыз канынан келген өкүлдөр жөнүндө да баяндалат.

Жазуунун транскрипциясы

Кичине жазуу

(1) Теңри тег теңриде болмыш түрк билге каган бу өдке олуртым. Сабымын түкети есидгил: улайу инийигүним (ини йигүним?) огланым, бирики огушым будунум, бирийе шад-апыт беглер, йыпайа таркат буйурук беглер, отуз...

(2) Токуз огуз беглери будуны бу сабымын эдгүти есид катыгды тыңла. Илгерү күн тогсык(к)а, биргерү күн ортусыңару, курыгару күн батсыкыңа, йыргару түн ортосыңару, анта ичреки будун коп маңа көрүр, анча будун

(3) коп итдим. Ол амты аныг йок түрк каган Өтүкен йыш олурсар, илте буң йок. Илгерү Шантуң йазыка теги сүледим, талуйка кичиг тегмедим, биргерү Токуз эрсенке теги сүледим, Түпүтке кичиг тегмедим, курыгару Йинчү үг(үз)

(4) кече Темир капыгка теги сүледим. Йыргару Йир Байырку йириңе теги сүледим, бунча йирке теги йорытдым. Өтүкен йышда йиг иди йок эрмис, ил тутсык йир Өтүкен йыш эрмиш. Бу йирде олурып, табгач будун бирле

(5) түзелтим (П. М. Мелиоранский ушундай транскрипцияласа, С. Е. Малов — эт өз илтим?—деп окуган). Алтун, күмүш, исигти, кутай буңсыз анча бирүр табгач будун сабы сүчиг агысы йымшак эрмис; сүчиг сабын йышмак агын арып, ырак будуныг анча (инче деп да окулат) йагутыр эрмис; йагру контукда кисре аныг билиг анта йүр эрмис

(6) эдгү билге кисиг, эдгү алп кисиг йорытмаз эрмис; бир киси йаңылсар, огушы будуны, бисүкиңе теги кыдмаз ермиш. Сүчиг сабыңа, йымшак агысыңа артурып үкүс, түрк будун, өлтиг. Түрк будун үлесикиң, бирийе Чугай йыш түгүл, Түн (түгүлтин деп да окууга болот).

(7) йазы конайын, тисер, түрк будун үлесикиг анта аныг киси анча (?инче) бошгурур эрмис «ырак эрсер, йаблак агы бирүр, йагук эрсер, едгү агы бирүр», тип, анча

(инче) бошгурур эрмис. Билиг билмез киси, ол сабыг алып, йагру барып, үкүш киши өлтиг.

(8) Ол йиргерү барсар, түрк будун, өлтечисен; Өтүкен йир олурып, аркыш, тиркиш ысар, нең бунуг йок, Өтүкен йыш олурсар, беңгү ил тута олтуртачы сен, түрк будун, ток. Арык ок сен, ачсык, тосык өмез сен; бир тодсар, ачсык өмезсен; антагынын.

(9) үчүн игидмиш каганыңын сабын алматын, йир сайу бардыг коп анта алкынтыг, арылтыг. Анта калмышы йир сайу коп туру өлү йорыйур эртиг. Теңри йарлыкадукын үчүн, өзүм кутым бар үчүн, каган олуртым. Каган олурып

(10) Йок чыган будуныг коп кобартдым (же кобратдым), чыган будуныг бай кылтым, аз будуныг үкүш кылтым. Азу бу сабымда игид баргу? Түрк беглер будун, буны эсидиң: Түрк (будуныг ти)рип ил тутсыкыңын бунта уртым, йаңылып үлесикиңин йеме

(11) бунта уртым, неңнең сабым эрсер, беңгү ташка уртым; аңар көрү билиң, түрк амты будун беглер: бөдке көригме беглер гү йаңылтачысиз?! мен б(еңгү таш... табга)ч каганта бедизчи келүртим, бедизтим. Мениң сабымын сымады:

(12) табгач каганың ичреки бедизчиг ыты. Аңар адынчыг барк йаратуртым, ичин ташын адынчыг бедиз уртуртым, таш токытдым, көңүлтеки сабымын у... (он ок оглың)а татыңа теги, буны көрү, билиң, беңгү таш

(13) токытдым (бу эриг) ерсер амтыка эриг йирте ирсер (көпчүлүк учурда эрсер) анча эриг йирте беңгү таш токытдым, битидим. Аны көрип, анча билиң ол таш... дым. Бу битиг битигме атысы Йол(л)ыг т(игин).

Көлөмдүү жазуу

(1) Үзе көк теңри асра йагыз йир кылынтукда, экин ара киси оглы кылынмыс. Киси оглынта үзе эчүм апам Бумын каган Истеми каган олурмыш. Олурыпан түрк будуның илин төр(үс)ин тута бирмис ити бирмис.

(2) Төрт булуң коп йагы эрмис, сү сүлепен, төрт булуңдакы будуныг коп алмыс коп баз кылмыс, башлыгыг йүкүнтүрмис, тизлигиг сөкүрмис, илгерү Кадыркан йышка теги, кирү Темир капыгка теги контурмыс. Экин ара

(3) иди оксыз көк түрк (ити) анча олурур эрмис. Бил(г)е каган эрмис, алп каган эрмис, буйурукы йеме билге эрмис эринч, алп эрмис эринч; беглери йеме будуны йе-

ме түз эрмис. Аны үчүн илиг анча тутмыс эринч, илиг тутып төрүг итмис. Өзинче (? өз ынча, өзи анча?)

(4) кергек болмыс. Йугчы сыгытчы өңре, күн тогсыкда Бөкли чөл(л)иг ил, табгач түпүт, апар, пурум, кыркыз, үч курыкан, отуз татар, кытан, татабы—бунча будун келипен сыгтамыс йугламыс: актаг күлиг каган эрмис. Анта кисре иниси каган

(5) болмыс эринч, оглы та (аты да болуп окулуп жүрөт) каган болмыс эринч. Анта кисре иниси эчисин тег кылынмадук эринч, оглы каңын тег кылынмадук эринч, билигсиз каган олурмыс эринч, йаблак каган олурмыс эринч, буйурукы йеме билигсиз эринч йаблак эрмис эринч.

(6) Беглери будыны түзсиз үчүн, табгач будун теблигин күрлиг үчүн, армакчысын үчүн, инили эчили киңшүртүкин (киңсүртүкин?) үчүн, бегли будынлыг йоңшуртукын үчүн, түрк будун илледүк илин ычгыну ыдмыс.

(7) Қаганладук каганын йитүрү ыдмыс, табгач будунка бегилик уры оглын кул болты, силик кыз оглын күң болты. Түрк беглер түрк атын ыты, табгачгы беглер табгач атын тутыпан, табгач каганка

(8) көрмис, элиг йыл исиг күчиг бирмис. Илгерү күн тогсыкда Бөкли каганка теги сүлейү бирмис, курыгару Темир капыгка теги сүлейү бирмис, табгач каганка илин төрүсин алы бирмис. Түрк кара камуг

(9) Будун анча тимис: «иллиг будун эртим, илим амты каны? Қемке илиг казганурмен?», — тир эрмис «каганлыг будун эртим, каганым каны, не каганка исиг күчиг бирүрмен?». — тир эрмис, анча тип, табгач каганка йагы болмыс.

(10) Йагы болып, итинү йаратуну умадук, йана ичикмис. Бунча исиг күчиг биртүкгерү сакынматы, «түрк будун өлүпейин уругсыратайын», — тир эрмис, йокаду барыр эрмис. Үза түрк теңриси түрк ыдук йири

(11) субы анча тимис: түрк будун йок болмазун, тийин, будун болчун, тийин, каңым Илтерис каганыг, өгим Илбилге катуныг теңри төпесинте тутып йөгерү көтүрмис эринч. Қаңым каган йити йегирми эрин ташыкмыс, ташра

(12) йорыйур, тийин, кү эсидип, балыкдакы тагыкмыс, тагдакы инмис, тирилип йетмис эр болмыс. Теңри күч биртүк үчүн каңым каган сүси бөри тег эрмис, йагысы кон тег эрмис; илгерү курыгару сүлеп тирмиш кобарт(мыш) (ка)мугы

(13) йети йүз эр болмыс. Йети йүз эр болып элсиремис (илсиремис) кагансырамыс будуныг, күңедмис куладмыс

будуныг, түрк төрүсүн ычгынмыс будуныг эчүм апам төрүсинче йаратмыс, бошгурмыс, төлис, тардуш (будуныг анта этмиш),

(14) йабгуг шадыг анта бермис. Бирийе табгач будун йагы эрмис, йыпайа Баз каган токуз огуз будун йагы эрмис, кыркыз, курыкан, отуз татар, кытаң, татабы коп йагы эрмис. Қаңым каган бунча...

(15) кырк артук(ы йит)и йолы сүлемис, йегирми сүңүс сүңүсмис теңри йарлыкадук үчүн иллигиг илсиретмис, каганлыгыг кагансыратмыс, йагыг баз кылмыс, тизлигиг сөкүрмис, башлыгыг йүкүнтүр(мис каңым каган)-инче илиг

(16) төрүг казганып, уча бармыс. Қаңым каганка башлайу Баз каганыг балбал тикмис, ол төрүде үзе эчим каган олурты. Эчим каган олурыпан, түрк будуныг йиче идти, игити, чыганыг (бай, кылты, азыг үкүс кылты).

(17) Эчим каган олуртукда, өзим тардуш будун үзе шад эртим. Эчим каган бирле илгерү Йашыл үгүз Шантуң йазыка теги сүледимиз, курыгару Темир капыгка теги сүледимиз, Көгмен аша кы(ркыз) йириңе теги сүледимиз).

(18) Қамугы биш отуз сүледимиз, үч йегирми сүңүшдимиз иллигиг илсиретдимиз каганлыгыг кагансыратдымыз, тизлигиг сөкүртимиз, башлыгыг йүкүнтүртимиз, түргис каган түркимиз (будуним эрти, билмедүкин).

(19) үчүн, бизиңе йаңлукын (йаңылдукын деп да окууга болот) үчүн каганы өлти, буйурукы беглери йеме өлти, он ок будун эмгек көрти. Эчүмиз апамыз тутмыс йир суб идисиз болмазун тийин, аз будуныг итип йар(атып)...

(20) Барс бег эрти, каган ат бунта биз биртимиз, сиңлим кунчуйуг биртимиз; өзи йаңылты, каганы өлти, будуны күң кул болты. «Көгмен йир суб идисиз калмазун», — тийин, аз кыркыз будуныг йарат(ып) келтимиз сүңүсдимиз илин).

(21) йана биртимиз. Илгерү Қадыркан йышыг аша, будуныг анча контуртымыз, анча итдимиз; курыгару Кеңү тармаңка теги түрк будуныг анча контуртымыз, анча итдимиз. Ол өдке кул куллыг болмыс эрти (күң күңлиг болмыс эрти, иниси эчисин билмез эрти, оглы каңын билмез эрти).

(22) Анча казганмыс итмис илимиз төрүмиз эрти. Түрк огуз беглери будун эсидиң! Үзе теңри басмасар, асра йир телинмесер, түрк будун, илиңин төрүңин кем артаты? (удачы эрти түрк будун).

(23) Өкүн! көргүңин үчүн игидмис билге каганыңа, эрмис бармыс едгү илиңе кентү йаңылтыг, йаблак кигүртиг.

Иарыклыг кантан (кантын?) келип йана елтди? Сүңүглиг кантан (кантын?) келипен сүре элтди? Ыдук Өтүкен йыш (будун бардыг, илгерү барыгма).

(24) бардыг, курыгару барыгма бардыг; бардук йирде эдгүг ол эринч: каның субча йүгүрти, сөңүкүң тагча йатды, бегилик уры оглың кул болты, силик кыз оглың күң болты! Билмедүк үчүн (йаблакыңын үчүн эчим каган уча барды).

(25) башлайу кыркыз каганыг балбал тикдим. Түрк будуныг аты күси йок болмазун тийин, каңым каганыг, өгим катуныг көтүрмиш теңри, ил биригме теңри, түрк будун аты күси йок бол(мазун тийин, өзимин ол теңри).

(26) каган олуртды эринч. Нең йылсыг будунка олурмадым, ичре ашсыз, ташра тонсыз йабыз йаблак будунта үзе олуртым. Иним Күл тигин бирле сөзлешдимиз, каңымыз эчимис каз(ганмыш будун аты күси йок болмазун)

(27) тийин, түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым; иним Күл тигин бирле, эки шад бирле өлү йиту казгантым; анча казганып, бирики будуныг от суб кылмадым; мен (өзим каган олуртукыма — өзүм кандыкка отурганымда «когда я сел на царство») (йир сайу)

(28) бармыш будун өлү йиту йадагын йалаңын йана келти. Будуныг игидейин тийин, йыргару огуз будун тапа, илгерү кытаң татабы будун тапа, биргерү табгач тапа улуг сү эки йегирми... (сүңүшдим, анта).

(29) кисре, теңри йарлыказу, кутым бар үчүн үлүгим бар үчүн өлтечи будуныг тиригрү игитим, йалаң будуныг тонлыг, чыгаң будуныг бай кылтым, аз будуныг үкүш кылтым, ыгар эллигде (ыгар каганлыгда йег кылтым, төрт булуңдакы)

(30) будуныг коп баз кылтым, йагысыз кылтым, коп маңа көрти. Исиг күчиг бирүр бунча төрүг казганып иним Күл тигин өзүнче кергек болты (булты?) Каным каган учдукда, иним Күл тигин йи(ти йашда калты, он йашда)

(31) Умай тег өгим катун кутыңа иним Күл тигин эр ат болты. (ат булты «приобрел имя» — атка конду) Алты йегирми йашыңа эчим каган илин төрүсин анча казганты, алты чуб Согдак тапа сүледимиз, буздымыз. Табгач Оң тутук бис т(үмен сү келти, сүңүсдимиз).

(32) Күл тигин йадагын оплайу тегди; Оң тутук йорчын йараклыг элигин тутды йараклыгды каганка анчулады (инч улады деп да окууга болот) Ол сүг анта йоккышдымыз. Бир отуз йашыңа Чача сеңүнке сүңүшдимиз;

эӊ илки Тадыкын Чурыӊ боз (атыг бинип тегди, ол ат анта).

(33) өлти. Акинти Ышбара йамтар боз атыг бинип тегди, ол ат анта өлти; үчинч Йегин Силиг бегиӊ кедимлиг токыг ат бинип тегди, ол ат анта өлти. Йаракынта йалмасынта йүз артук окун урты йизек(?) башыӊа бир (тегүрмеди)...

(34) тегдүкин түрк беглер, коп билирсиз. Ол сүг анта йоккышдымыз. Анта кисре йир Байырку улуг Иркин йагы болты. Аны йаӊып[1] Түрги йаргун көлте буздымыз; улуг Иркин азкыӊа эрин тезип барды. Күл тигин (алты отуз).

(35) Йашыӊа кыркыз тапа сүледимиз; сүӊүг батымы карыг сөкипен, Көгмен йышыг тога йорып, кыркыз будуныг уда басдымыз; каганын бирле Сүӊа йышда сүӊүшдимиз; Күл тигин Байыркун(ыӊ ак адгырыг)

(36) бинип оплайу тегди; бир эриг окун урты, эки эриг удышру санчды; ол тегдукде Байыркунуӊ ак адгырыг удлыкын сыйу урты. Кыркыз каганын өлүртүмиз, илин алтымыз. Ол йылка тү(ргис тапа Алтун йышыг)

(37) тога Эртис үгүзиг кече йорыдымыз, түргис будуныг уда басдымыз; түргис каган сүси Болчуда отча борча келти, сүӊүшдимиз; Күл тигин Башгу боз ат бинип тегди; Башгу боз...

(38) ...экисин өзи алтызды. Анта йана кирип түргис каган буйурукы, аз тутукуг элигин тутды. Каганын анта өлүртимиз, илин алтымыз, кара түргис будун коп ичикди; ол будуныг (табарда кондуртымыз, йана йорып

(39) согдак будун итейин тийин, Йинчү үгүзиг кече Темир капыгка теги сүледимиз. Анта кисре кара түргис будун йагы болмыш кеӊерес тапа барды. Бизиӊ сү аты турук, азукы йок эрти, йаблак киси эр...

(40) алп эр бизиӊе тегмиш эрти. Антаг өдке өкүнип, Күл тигиниг аз эрин иртүрү ытымыз. Улуг сүӊүш сүӊүшмиш, алп Шалчы ак атын бинип тегмиш, кара түргис будуныг анта өлүрмиш алмыш, йана йорып...

(41). (1) ...бирле Кушу тутук бирле сүӊүшмиш, эрин коп өлүрмис, эбин барымын (калы)сыз коп келүрти. Күл тигин йити отуз йашыӊа, карлук будун эрүр барур эркли йагы болты. Тамаг ыдук башда сүӊүсдимиз

(42) (2) (Күл) тигин ол сүзүшде отуз йашайурп эрти; алп Шалчы (ак а)тын бинип оплайу тегди; эли эриг удыш-

---

[1] Аны — суунун аты, жанып (бойлоп).

ру санчды. Карлукуг өлүртимиз, алтымыз; аз будун йагы болты; Кара көлте сүңүшдимиз, Күл тигин бир кырк йашайур эрти; алп Шалчы акын

(43) (3) бинип оплайу тегди; аз элтебериг тутды; аз будун анта йок болты. Эчим каган или камашыг (камшаг?) болтукынта, будун илиги кеги болтукынта изгил будун бирле сүңүшдимиз. Күл тигин алп Шалчы акын бинип

(44) (4) опла (йу тег)ди, ол ат анта түс(ди и)згил будун өлти. Токуз огуз будун кентү будуным эрти; теңри йир булгакын үчүн йагы болты; бир йылка биш йолы сүңүшдимиз; эң илик Тогу балыкда сүңүшдимиз,

(45) (5) Күл тигин Азман акыг бинип, оплайу тегди, алты эриг санчды, сү тегисинте йитинч эриг кылычлады; экинти Кушлагакда эдиз бирле сүңүшдимиз, Күл тигин Аз йагызын бинин оплайу тегип, бир эриг санчды,

(46) (6) токуз эриг эгире токыды; эдиз будун анта өлтү; үчинч Бол...нда огуз бирле сүңүшдимиз, Күл тигин Азман акыг бинип, тегди, санчды; сүсин санчдымыз, илин алтымыз; төртинч Чуш башынта сүңүшдимиз; түрк

(47) (7) будун адак камаштды, йаблак болт(ач)ы ирти; оза келмис сүсин Күл ти(гин) агытып, Тоңра бир огуш алпагу он эриг, Тоңа тигин йогынта, эгирип өлүртимиз. Бисинч Эзгенти Кадазда огуз бирле сүңүсдимиз, Күл тигин.

(48) (8) Аз йагызын бинип тегди, эки эриг санчды, балык (к)а бармады. Ол сү анта өл(ти). Магы (же: Амгы Курган (к)ышлап йазыңа огузгару сү ташыкдымыз. Күл тигин эбиг башлайу кытымыз; огуз йагы ордуг басды. Күл тигин.

(49) (9) Өгсиз акын бинип токуз эрин санчды, ордуг бирмеди, өгим катун улайу өглерим, экелерим, келиңүним, кунчуйларым бунча йеме тириги күң болтачы эрти, өлүги йүртда йолта йату калтачы эртигиз!

(50) (10) Күл тигин йок ерсер коп өлтечи эртигиз! Иним Күл тигин кергек болты, өзим сакынтым; көрүр көзим көрмез тег, билер билигим билмез тег болты, өзим сакынтым. Өд теңри йасар, киси оглы коп өлгели (же өлүгли?) төрүмис

(51) (11) Анча сакынтым; көзде йаш келсер, эти да көңулте сыгыт келсер, йантуру сакынтым, катыг ды сакынтым: эки шад улайу инийигүним огланым беглерим будуным көзү кашы йаблак болтачы тип, сакынтым. Йугчы сыгытчы кытан, татабы будун башлайу.

(52) (12) Удар сеңүн келти; табгач каганта Исйи Ликең келти, бир түмен агы, алтун, күмүш кергексиз келүрти; Түпүт каганта Бөлөн келти. Курыйа күн батсык-

дакы Согд, Берчекер, Букарак улыс будунта Нең сеңүн огул таркан келти.

(53) (13) Он ок оглым түргис каганта Макрач тамгачы, Огуз Билге тамгачы келти; кыргыз каганта тардуш Ынанчу Чур келти: барк итгүчи, бедиз йаратыгма битиг таш итгүчи табгач каган чыканы Чаң сеңүн келти.

Күл тигин кон йылка йити йегирмике учды: токузунч ай йети отузка йог эртүртимиз. Баркын бедизин битиг таш(ын) бичин йылка йитинч ай йити отузка коп алкады(м)ыз. Күл тигин ө(лип) кырк артук(ы й)ити йашың булыт (болты? — деп да окулушу мүмкүн таш... бунча бедизчиг тойгун элтебер келү(р)ти.

Жазуунун кыргызча окулушу

Кичине жазуу

(1) Теңримдей, теңрим болтурган (жараткан) түрк билге каны бу такка отурдум. Сөзүмдү түгөл эшиткин (уккула!) улуу-кичүү туугандарым, уулум (уулдарым), бирдиктүү уруум, элим, оңумдагы шад-апыт[1] бектер, солумдагы (сол жактагы) таркат[2] буйрук берүүчү бектер, отуз...

(2) Тогуз огуз бектери, эли бу сөзүмдү назарлуу (жакшы) эшит (ук). Катуу (терең) тыңда. Илгери күн чыгышта, оңго — түштүктө, артка күн батышта, солго — түндүктө бул ичтеги (арадагы) көп эл мага багынган мынча эл

(3) көп эттим (эмгектендим, аракеттендим). Ал эми өөнү (арамы) жок түрк каганы[3] Өтүкен жышда отурса, элде муң жок. Илгери (чыгышка) Шантуң жайыкка чейин (дейре) жортуулдадым (чаптым), деңизге кичине жетпедим, түштүккө Тогуз Эрсенге чейин жортуулдадым, Түпүткө (Тибетке) кичине (аз) тийбедим жетпедим Батышка Йинчү-Үгүз[4]

(4) кечип Темир-Капкага чейин жортуулдадым. Жогору (түндүккө) Жер байырку жерине дейре жортуулдадым, мынча жерге дейре жорттум (чаптым). Өтүкөн жышда ийги (акылдуу) ээ жок эле, эл тутууга (башкарууга) Өтүкен жыш (ылайык) жер эле. Бу жерде отуруп, табгач эли менен

(5) Түзөлдүм (ынтымакка келдим). Алтын, күмүш, ичим-

---

[1] Шад-апыт — чин, титул.
[2] Таркат — чин, титул.
[3] Каган — жогорку башкаруучу, башкы кан.
[4] Йинчү-Үгүз — Сыр-Дарыя, Үгүз—суу, өзөн; дарыя.

дикти кытай кыйналбай-кысталбай мынча көп берип жүргөн табгач элинин сөзү таттуу, оозу (сөзү) жумшак эди (эле); таттуу сөзү менен, жумшак асылы менен азгырып ыраак калкты өзүнө мынча (ушунча) жакын кылды. Жакынконгондон кийин азгырма билим (бузукулукту) үйрөнүштү.

(6) Эстүү, билги кишини, эстүү алп кишини буза албас; бир киши жаңылса, көп журт тукумуңа чейин кетер (жоголор) элең, таттуу сөзүнө, асыл тартуусуна алданып көп түрк эли өлдү. Түрк эли бөлүнүп, түштүктөгү Чугай жыш түгүл, Түн

(7) жайыгына конойун дедиңер, түрк эли, кээ бириңерге, бузуку кишилер анда мындай деп үйрөттү: «ыраак болсоңор, жаман асыл дүйнө (таттуу) берер, жакын консоң жакшы белек берер»,—деп... Билими жок (билбес) киши ал сөзгө алынып (ишенип) жакын барып, көп киши өлдү.

(8) Ал жерге барсаң, түрк эли өлмөкчүсүң. Өтүкөн жеринде отуруп, ары-бери ысар (кервен) узатсаң, эч муңуң жок. Өтүкөн жышында отурсаң, түбөлүк элиңди тутуп (башкарып) отурмакчысың, түрк эли ток. Ач арыксың, бирок токчулукту бир тойсоң, ачкалыкты ойлобойсуң, андайың үчүн

(9) акылман каныңдын сөзүн (албай) укпай, жер сайып (кезип) бардың, көп (көбүң) анда ачтың, арыдың. Андан калганың, жер кезип тирүү-өлүүнүн ичинде тентиген элең. Теңри жалгаган үчүн, өзүм (өзүмдүн) кутум бар үчүн кандыкка отурдум. Кан болуп,

(10) жок (жарды) элди мүлктүү кылдым, жарды элди бай кылдым, аз элди көп кылдым. Же бу сөзүмдө ката барбы? Түрк бектери, эли муну эшитиң![1] Түрк (элин жыйып эл тутканыңды (башкарганыңды) мында чектим, жаңылып бөлүнгөнүңөрдү дагы

(11) мында чектим, не бир болгон (айтайын деген) сөздөрүмдү түбөлүк ташка чектим; аны көрүп билиң (билгиле), эми түрк бектери, эли; тагыма (кандыгыма) кирген бектер жаңылышасыздар (жаңылышып жүрбөгүлө) Мен түбөлүк таш... табгач кандан бедизчи (оймочу) (чегүүчү) алдырдым (алдырып келдим), чектирдим (жаздырдым). Менин сөзүмдү сындырбады бурбады, (ката кетирген жок):

(12) табгач каны ичтеги бедизчи (тамгачы, уста) жиберди. Ага өзгөчө күмбөз салдырдым, ичи-тышына айрыкча

[1] Эшит — ук, тыңда деген мааниде.

(эӊ сонун) оюу-чийүү салдырдым, таш (эстелик) тургуздум, көңүлдөкү сөзүмдү... (он ок уулдары, таттарга[1] чейин муну көрүп билгиле, түбөлүк таш тургуздум. Бул жер тогуз жолдум тоому болгондуктан

(13) мындай жерге түбөлүк таш (эстелик) тургуздум, жаздырдым. Аны көрүп, билиң билгиле! Ал таш... дым Бу жазууну жазган небереси Йол(л)ыг тегин.

КӨЛӨМДҮҮ ЖАЗУУ

(1) Үстүдө көк теңри, астыда кара (күрөң) жер жаралганда (бүткөндө) эки арада (экөөнүн ортосунда (киши уулу[2] (адам) жаралган. Киши уулуна менин бабам Бумын каган, Истеми каган кандыкка отурган. Отуруп түрк журтунун, мамлекетинин мийзамын тутуп, бийлигин орноткон (жүргүзгөн) экен.

(2) Төрт булуң (тараптын) баары жоо болгон, кол баштап, төрт булуңдагы (тараптагы) элди баарын алган (караткан), көбүн тынч кылган (тынчтыкка чакырган), баштуусун жүгүнткөн, тизелүүсүн чөгөлөткөн. Илгери (күн чыгышта) Кадыркан жышка дейре (чейин) артка (батышка) Темир-Капкага чейин (дейре) кондурган. Эки арада (ушул эки аралыкта)

(3) ээсиз (башкаруучусуз), уруксуз көк түрк отурган (ээлешкен) эле. Акылман кандар эле, алп кандар эле, буйругу дагы калыс, насаттуу эле, алп болгон эле; бектери да, эли да түз (көңүлдөрүндө кара жок) болгон эле. Ан үчүн элин (мамлекетин) мынча узак тутуп (башкарып), элин башкарып, мийзамын жүргүзгөн. Өзүнчө (өзү анча?)

(4) кергек[3] болушту (өлүштү). Жоктоочу, (ыйлап) сыктоочулар чыгыштан Бөкли чөлүндөгү эл, табгач, тибет, апар, пурум, кыргыз, үч курыкан, отуз татар, кытаң (кара кытай), татабы—мынча журт келишип ыйлаштысыкташты. Андай (ушундай) атактуу (даңктуу) кандар болгон эле. Андан кийин инилери кан

(5) болушкан эле, уулдары да кан болгон эле. Андан кийин иниси агасындай болбоду, уулдары канындай (атасындай) болбоду, билимсиз каган отурган эле, акыл-

---

[1] Тат, татаби — этн. элдин аты.

[2] Киши уулу — адам баласы.

[3] Кергек болду — «өлдү» деген мааниде. Балким бул жерде табу аркылуу берилген болуш керек. Бул өңдүү табу азыр да кыргыздарда сакталган. Салыштыр: «чарча» перен. умереть (о детях до 9—10 лет); баласы чарчап калды — у него умер ребенок. *Юдахин К. К.* Киргизско-русский словарь. — М., 1965, 850-бет.

сыз (жаман) каган отурган эле, буйругу да (насааты да) акылсыз, жаман болгон эле.

(6) Бектери, эли түзсүздүгү (түз эместиги) үчүн, табгач элинин бузукулугунан (кайраштырганы үчүн) азгырганы үчүн, ага (жана) инини кайраштырганы үчүн, бектүү (бектери бар) элди жоолаштырганы үчүн, түрк калкынын элдүүлүгүнүн (мамлекетинин) биримдиги учуп кетти (бузулуп калды).

(7) Кандык жүргүзгөн канын житирип (жок кылып) табгач элине бек болгон уулдарың кул болду, сулуу кыздарың (эстеликте — кыз уулуң) күң болду. Түрк бектери түрк атын житирди (жоготту, өчүрдү) табгач бектеринин, табгач атын тутуу менен, табгач канына

(8) багынды, элүү жыл эмгекти, күчтү (ак эмгегин) берди. Илгери күн чыгышка Бөкли канга чейин жортуулга барды, батышка Темир Капкага чейин жортуулга барды, табгач канга элин (мамлекетин) мийзамын алдырды, Түрк калайык-калкы (эстеликте — кара камуг)[1]

(9) эли мындай деди: «Элдүү (мамлекеттүү) журт элем, эми элим кана? Кимге элди (мамлекетти) курдум?— деп, — канга (каны бар) эл элем, каганым кана? Не (кайсы) каганга эмгегимди, күчүмдү (күч-кубатымды) беремин?» — деп айтышты, мындай деп табгач канга жоо болду.

(10) Жоо болуп (жоолашып) өзү үчүн (бирдеке) жарата (кура) албадык, кайра (Табгачка) баш ийди. Мынча эмгекти, күчтү (күч-кубатын) берүүнү ойлобой — түрк эли өзүбүздү өзүбүз мындан көрө өлтүрөлү, уруксуз бололу»,—деп айтышты, жоголо башташты (өлүмгө барышты) Үстүдөгү (асмандагы) түрк теңири, түрк ыйык жери,

(11) суусу мындай деген: түрк эли жок болбосун деп, эл болбосун деп; атам Илтерис каганды, энем Илбилге катунду теңири колдоп, золобосун жогору көтөргөн экен. Каган атам он жети эр менен тышка кетип кол топтоду.

(12) Тышта (жер кезип жүрөт деген күбүр (кабар) эшитишип (угуп), шаардагы (лар) тоого чыгышкан, тоодогулар ылдый түшүп, түрүлүп (жыйналып) жетимиш эр болгон. Теңри күч берген үчүн, кан атамдын колу (аскери) бөрүдөй, жоосу койдой болду, чыгышка, батышка жортуулдап кол курады. Бардыгы

(13) жети жүз эр болгон. Жети жүз эр болуп элсиреген (элсиз), кансыраган (кансыз) элди, күң, кул болгон элди,

---

[1] Кара камуг — «кара калайык журттун баары» деген мааниде.

түрк мийзамынан ажыраган элди ата-баба мекенине кайра жаратты (кондурду). Төлөс, тардуш (элин анда жетимиш)?

(14) Йабгу шад деген (чиндин) наамды анда (ошондо) берген. Оң[1] жакта түштүктө табгач эли жоо эле, сол жакта (түндүктө) Баз каган, тогуз огуз эли жоо эле, кыргыз, курыкан, отуз татар, кытаң, (кара кытай) татаби баары жоо эле. Каган атам мынча

(15) Кырк (артык) жети жолу жортуулдадык, жыйырма жолу сүңүг сүңүштүм (найза сайыштык), теңир жалгаганы үчүн элдүүнү элсиз, кандууну кансыз кылдык. Жоону бас (жок) кылдык, тизелүүнү бүктүрдүк, баштууну жүгүнттүк. Кан атам... элин (мамлекетин);

(16) бийлигин куруп, учуп кетти (өлдү). Каган атама (арнап) Баз канды баштап балбал тиктик, анын тагына өз агам (кандыкка) олтурду. Агам кандыкка (отуруп, түрк журтун курап, чыңап, жардыны (бай кылды, азды көп кылды).

(17) Агам кандыкта отурганда, өзүм тардуш калкына (тардуш үстүнө) шад элем. Каган агам менен бирге илгери чыгышка Жашыл өзөнгө, Шантуң жайыгына чейин жортуулдадык, батышка Темир-Капкага чейин жортуулдадык. Көгмөндү аша кыргыз жерине чейин жортуулдадык.

(18) Барлыгы жыйырма беш жолу жортуулдадык, он үч жолу сайыштык (сүңүштүк) элдүүнү элсиз кылдык (эстеликте элсиреттик), кандуусун кансыз (кансыраттык), тизелүүнү чөгөлөттүк, баштуусун жүгүндүрдүк, түргөш кан өз түрк элибизден эле, билбегендиги(н),

(19) үчүн, бизге (биздин алдыбызда) жаңгылгандыгы(н) үчүн каны өлдү, буйрук берүүчүлөрү, бектери дагы өлдү. Он ок эли азап көрдү. Ата-бабабыз тутунган жер-суу ээсиз болбосун деп, аз элди курап жаратып...

(20) Барсбек эле, каган атагын (кан деген наамды) мында биз бердик, сиңдимди жар кылып бердим. Өзү жаңылды, каны өлдү, эли күң, кул болду. «Көгмөн жер-суусу ээсиз калбасын»—деп, аз кыргыз элин (журтун) курап келдик, сүңгүштүк (найза сайыштык) эли менен...

(21) жана[2] бердик. Илгери Кадыркан жышты (черди) аша, журтту (элди) анда кондурдук, иретке келтирдик. Ба-

---

[1] Байыркы түрктөрдө чыгыш, батыш, түндүк, түштүк деген түшүнүктөр илгери — чыгыш, арт — батыш, оң — түндүк, сол — түштүк деп берилген.

[2] Жана — кайра, кайта.

тышка Кеңү-Тарманга чейин түрк элин (анда) кондурдук, иретке келтирдик. Ал кезде кул кулдуу болгон эле, күң күңдүү болгон эле, иниси агасын билбес эле, уулу атасын билбес (тааныбас) эле.

(22) эмгектенип курган элибиздин бийлиги, мийзамы ушундай эле. Түрк огуз бектери, эли эшитиң! Үстүдөгү (төбөдөн) теңри баспаса, астыда (алдыдагы) жер тилинбесе (жарылбаса), түрк журту (мамлекетинди) бийлигинди ким арытат (жок кыла алат) эле? Түрк эли

(23) Өкүн! Көрө албастыгың үчүн, акылман каныңа, акыйкат мамлекетиңе каршы болуп өзүң жаңылдың (жаңылыштык кетирдиң), душман келтирдиң. Жарактуу(лар кайдан келип, (сени кайда) чачты? Сүңгүчөндөр (найзалуулар) кайдан келип, (кайда) сүрдү. Ыйык Өтүкөн жышындагы (эл өзүң бардың чыгышка бардың, артка чаптың.

(24) (батышка) бардың, чаптың барган жерде (сениң) жакшылыгың болбоду: Каның суудай акты, сөөгүң тоодой жатты (жыйылды), бек болгон уулуң (тукум, уругуң) кул болду, сулуу кыз балаң (эстеликте кыз уулуң) күң болду. Билбестигиң үчүн (жамандыгың үчүн) каган агам, учуп кетти (өлдү)

(25) Кыргыз каганды баштап балбал тиктим. Түрк элдин аты, даңкы жок болбосун (өчпөсүн) деп, каган атамды, өгүм умай энемди (катынды) теңири көтөрдү, эл берген теңири түрк элдин аты, даңкы жок болбосун деп, өзүмдү теңири

(26) кандыкка отургузган эле, эң бай журтка (элге) кан болбодум (отурбадым), ичи ашсыз (кардында тамагы жок), тышы тонсуз (кийимсиз), басынган жарды элге кандыкка отурдум. Иним Күл-Тегин менен сүйлөштүк, ата-бабабыз курган (түзгөн) элдин аты, даңкы жок болбосун.

(27) деп, түрк эли үчүн түн уктабадым, күндүз отурбадым; иним Күл-Тегин менен, эки шад менен өлүп житип (жоголуп бара жаткандарды жыйнап курадым, мынча жыйнап, курап бириккен элдерди от-суу кылбадым (каташтырбадым). Мен өзүм кандыкка отурганымда (жер сайып) (тоо-ташта жүргөн)

(28) барган эл өлүп житкенден калгандары жөө-жалаң (ачып арыган өлүү-тирүүнүн ортосундагы) эл кайра келишти (бирикти, чогулду). Элди ирдентейин деп, оңго (түштүккө) огуз элине чейин, илгери (чыгышка) кытаң кара кытай татабы элине чейин, сол жакка (түштүккө) табгачка чейин улуу (чоң) кол алып он эки... (салгылаштык), андан кийин, теңри жалгап, кутум бар

(29) үчүн, үлүшүм бар үчүн өлүп бара жаткан элди тирилтип ирдентим, жылаңач (кийимсиз) элди тондуу (кийимдүү), жарды элди бай кылдым. Аз элди көп кылдым, бактысыз элге (?) (мамлекетке) жакшылык кылдым, төрт булуңдагы)

(30) элди (көп) (жолу) баз кылдым (багындырдым), жоосуз (душмансыз) кылдым, көпчүлүгү мага багынды. Мынча эмгекти, күчүн (күч-кубатты берип, мынча эл жыйнап, иним Күл-Тегин өзү кергек болду[1] (өлдү). Кан атам учканда[2] Күл-Тегин жети жашта калды, он жашында)

(31) Умай энедей каныша энемдин багына иним Күл-Тегин эр атын (наамын) алды. Он алты жашында каган агам элин, бийлигин ушунча чыңдады, алты чуб согдаларга[3] чейин жортуулдадык, чаптык. Табгач[4] оң тутук(тан) беш түмөн (элүү миң) колу келди, салгылаштык.

(32) Күл-Тегин жоого жөө опуруп тийди. Он тутукту[5] башчылары менен кошо курал-жарак колу менен тутту. Курал-жарактууларды канга арнады (тартуулады). Ал колду анда жок кылдык. Жыйырма бир жашында Чача Сеңүң менен (Чача-Сеңүндө?) сүңгүштүк (сайыштык) эң алгач Тадыкын-Чурдун боз (атын минип тийди, ал ат анда)

(33) өлдү. Экинчи жолу Ышбара-Йамтардын боз атын минип тийди, ал ат анда өлдү; үчүнчү (ирет, жолу) Йегин-Силиг-Бектин токулгалуу тору атын минип тийди, ал ат анда өлдү. Жарагына (соотуна) жүздөн артык (ашык) ок тийди, башына бирди да (тийгизбеди)...

(34) анын жоого (тийгенин түрк бектери көп билесиздер. Ал колду анда жок кылдык. Андан кийин (кайра) йер Байырку (уруусунан) Улуг Иркин жоо болду. Аны[6] Түрги-Йаргун көлдө буздук (кыйраттык); Улуг Иркин аз гана эрлери менен качты. Күл-Тегин (жыйырма алты)

(35) жашында кыргызга карай жортуулдадык. Сүңгү (найза) бою карды жиреп, көгмөн черин (жышын) ашып, кыргыз журтун уйкуда бастык. Каны менен Суңа черинде (жышында) сайыштык (сүңгүштүк). Күл-Тегин Байыркудан алынган ак айгырды).

---

[1] Кергек болду — өлдү деген мааниде.
[2] Учту — өлдү деген мааниде.
[3] Алты чуб согд — этникалык ат.
[4] Табгач — этникалык ат.
[5] Тутук — чин, титул
[6] Аны — Тувадагы суунун аты.

(36) минип опуруп тийди; бир эрди ок менен учурду, (окко) эки эрин даа сайды, ал чабышта Байыркунун ак айгырынын жамбашы сынды. Кыргыз канын өлтүрдүк, элин алдык (чаптык). Ал жылы тү(ргиске) түргөшкө карай Алтын жышты (тогоп) ашып, Иртиш

(37) суусун кечип жортуулдадык. Түргөш элин уйкуда (жатканда) бастык. Түргөш кандын колу Болчуда оттой жанып, бороондой[1] келди, сүңгүштүк; Күл-Тегин Башгу деген боз атты минип тийди Башгу боз...

(38) ...экөөнү өзү алдырды. Анда жана кайра кирип, түргөш кандын буйрук берүүчүсүн, аздардын тутугун колу менен тутту. Каганын анда өлтүрдүк, элин алдык (чаптык); кара түргөш элинин баары багынды. Ал элди Табарга кондурдук, кайра жортуулдап, Согд

(39) элин оңойун деп, Йинчи-Өзөндү кече Темир-Капкага чейин жортуулдадык. Андан кийин кара түргөш элинин көбү жоо болгон, кеңереске (карай) барды. Биздин колдун (аскердин) аты торук (салыштыр: арык-торук), азыгы жок эле, жаман (бузуку) кишилер...

(40) алп эрлери бизге тийишти (кол салышты). Андай убакка өкүнүп, Күл-Тегинди, бир аз эрлери (жоокери) менен жибердик. (Ал) улуг (катуу) салгылашкан (экен), алп Шалчынын ак (боз) атын минип тийген кара түргөш элин анда өлүм таптырган (чапкан?) жана (кайта) жортуулдап...

(41) ...бирге Кушу тутук менен чабышкан (эрин) эрлерин, (колун) көп өлтүргөн; үй-мүлкүн калтырбай, көп (баарын) алып келтирди. Күл-Тигин жыйырма жети жашында карлук эли барды-келдиден (эркиндиктен) пайдаланып жоо болду. Ыйык-Тамагдын[2] башында сүңгүштүк (сайыштык)

(42) (2) (Күл)-Тегин ал сайышта отузду жашайт эле; алп Шалчынын ак(боз) (а)тын минип опуруп(-жапырып) тийди: Эки эрди удаа жанчты (сайды). Карлуктарды өлтүрдүк, алдык; аз эли жоо болду. Кара-Көлдө сайыштык, Күл-Тегин отуз бирди жашайт эле; алп Шалчынын агын

(43) (3) минип, опуруп(-жапырып) тийди; аз(дардын) элтеберин тутту (кармады) аз эли анда жок болду. Кан агамдын эли козголоң чыгарганда эл-журт арасында кек болгондо, биз изгил эли менен сүңгүштүк (сал-

---

[1] С. Е. Малов тексттин орусча котормосунда «борду» «вино» деп алган. Биз тексттин маанисине ылайык «борача» деген сөздү «бороондой» («как буран») деп кыргызчаладык.

[2] Ыйык-Тамаг — географиялык ат.

гылаштык). Күл-Тегин алп Шалчынын агын минип опуруп (-жапырып) тийди. Ал ат анда жыгылды (өлдү). Изгил

(44) (4) эли өлдү (кырылды). Тогуз огуз эли өзүмдүн элим эле; Теңири, жер козголгон үчүн жоо болду; бир жылда беш жолу сүңгүштүк (согуштук), (эң илгери) (биринчи жолу) Тогу Балыкта сүңгүштүк (салгылаштык),

(45) (5) Күл-Тегин Азман атты минип, опуруп(-жапырып) тийип алты эрди жанчты (сайды), кол (тийишкенде) жетинчи эрди кылычтады; Экинчи (жолу) Кушлагакта едиз(дер) менен чабыштык. Күл-Тегин Аз(дардын) буурулун минип опуруп(-жапырып) тийип, бир эрди

(46) (6) сайды, тогуз эрди кубалап сайды; эдиз анда өлдү; үчүнчү (жолу) Бол...нда огуз/дар менен чабыштык. Күл-Тегин Азман атты минип тийди, жанчты (талкалады); жоокерлерин жанчтык (кыйраттык), элин алдык (чаптык); төртүнчү (жолу) Чүш (тоосунун) башында (чокусунда) чабыштык; түрк...

(47) (7) элдин аягы талыды, жаман болот эле. (алсырады) озуп (мурун) келген колун (аскерин) Күл-Тегин сүрүп, Тоңра уруусунан баатырын эрди (он баатырды) Тоңа-Тегинди жоктоп жатканда, ийрип (курчап) өлтүрдүк. Бешинчи (жолу) Эзгенти-Кадазда огуз(дар) менен чабыштык. Күл-Тегин

(48) (8) аз(дардын буурулун минип тийди, эки эрди жанчты (сайды), балык(ка) (шаарга) барбады. Ал аскер(лер) анда өлдү. Магы Курганда кыштап, жазында огуздарды көздөй кол аткардык. Күл-Тегинди үйгө (ордону деген мааниде болуш керек) башкарууга кайтардык. Огуз-жоо ордону басты. Күл-Тегин

(49) (9) Өгсиз (акылсыз) агын (ак боз атын) минип, тогуз эрин жанчты (сайды), ордону бербеди. Энем-катун аны улай жүргөн аяш... энелерим, (атасы Билге кагандын башка аялдары), энелерим, келиндерим, күң болмокчу эле, өлүгү журтта, жолдо жатып калмакчы эле(ңер).

(50) (10) Күл-Тегин жок болсо, көбүңөр (баарыңар) өлмөкчү элеңер. Иним Күл-Тегин кергек болду (өлдү). Өзүм сагындым (аза күттүм), көрөр көзүм көрбөстөй, билер билигим (акылым) билбестей болду, өзүм кайгырдым (аза күттүм). убакыт, теңири (таалайга) жазат, адам баласынын баары (киши ушунун баары) өлгөнү төрөлгөн.

(51) (11) Ушунча сагындым (кайгырдым), аза күттүм, муңкандым); көзгө жаш келет, көңүлгө сый (кайгы, муң) келет, кайра сагындым (кайгырдым), катуу кайгырдым; эки шад (ага) улай кичүү ага-тууган-дарым, бектерим, элим кабак-башы (эстеликте көз жашы) бүркөлөт жаман болот деп, кайгырдым. Ыйлап-сыктаганга кытан (кара кытай), Удар Сеңүн

(52) (12) баш болуп татабы келди; табгачтан Исйи-Ликең келди, түмөн бир (10000) асыл дүнүйө алтын, күмүш керегинче (каалаганча, эсепсиз) алып келтир. Түпүт (тибет) канынан Белен келди. Арттан—күн батыштагы Согд, Берчекер (фарсы?) Букара улустарынын (өлкөлөрүнүн) элинен Нең сеңүн, Огул-таркан келди.

(53) (13) Он ок (элинен), (менин) уулуман, түргүс (түргөш) канынан Макрач тамгачы, Огуз Билге тамгачы келди. Кыргыз канынан Тардуш Ынанчу Чур келди; имарат этүүчү (куруучу, тургузуучу), бедиз жаратуучу (ойуу-чийүү, тартуучу), жазуу таш этүүчү (чегүүчү) табгач кагандан жээни Чаң сеңун келди. Күл-Тегин кой жылы, он жетинчи (күнү) учту (өлдү) тогузунчу ай(дын) жыйырма жетисинде койдук (жоктодук). Имараттын (күмбөздүн, оймочиймесин, битик ташын (жазуусун) мечин (маймыл) жылы, жетинчи ай, жыйырма жетинчи күнү багыштадык. Күл-Тегин кырк артыгы жети (кырк жети) жашында булут болду (өлдү), таш... мынча көп бедизчини (оймо-чиймечини) тойгундар менен элтеберлер[1] келтирди.

МАЛАЯ НАДПИСЬ

(1) «Небоподобный, неборожденный (собств. «на небе» или «из неба возникший») тюркский каган», я нынче сел (на царство). Речь мою полностью выслушайте (вы), идущие за мною мои младшие родичи и молодежь (вы), союзные мои племена и народы; (вы, стоящие) справа начальники шад и апа, (вы, стоящие) слева начальники: тарханы и приказные, (вы) тридцать...

(2) (вы) начальники и народ «девяти огузов», эту речь мою хорошенько слушайте и крепко (ей) внимайте! Впереди, к солнечному восходу, справа, (в стране)

[1] Тойгун — титул; элтебер — аскер башчыларынын титулу.

полуденной, назади, к солнечному закату, слева, (в стране) полночной, — (повсюду) там (т. е. в этих пределах) живущие (букв. находящиеся внутри) народы — все мне подвластны; столь много народов я

(3) всех устроил. Если в Отюкэнской черни сидит (на престоле) тот тюркский каган, у которого нет теперешней порчи, то (естественно, что) в племенном союзе (тюрков) нет (т. е. не ощущается) (ни в чем) стеснения. Вперед (т. е. на восток) я прошел с войском вплоть до Шантунгской равнины, немного не дошел до моря; направо (т. е. на юг) я прошел с войском вплоть до «девяти эрсенов», немного не дошел до Тибета; назад (т. е. на запад) переправляясь через реку Йенчу (Жемчужную), я прошел с войском вплоть до

(4) Темир-капыга (Железных ворот), налево (т. е. на север) я прошел с войском вплоть до страны Йир-Байырку, — вплоть до столь (многих) стран я водил (свои войска). (Во время этих походов) в Отюкэнской черни не было хорошего (т. е. настоящего) владыки, но Отюкэнская чернь была (именно) страною, в которой (можно было) созидать племенной союз. В этой (то) стране, засев (т. е. основавшись), я связал свою жизнь (и жизнь народа) с народом табгач.

(5) У народа табгач, дающего (нам теперь) без ограничения столько золота, серебра, спирта (или: зерна) и шелка, (всегда) была речь сладкая, а драгоценности «мягкие» (т. е. роскошные, изнеживающие); прельщая сладкой речью и роскошными драгоценностями, они столь (т. е. весьма) сильно привлекали к себе далеко (жившие) народы. (Те же) поселясь вплотную, затем усваивали себе там дурное мудрование.

(6) Хороших и мудрых людей, благородных героев народ табгач и их сторонники не (могли) сдвинуть (с истинного пути). Но если (отдельные лица) из тюрков (и соблазнялись), то целые народы (даже) до свойственников (до брачного родства) не отклонялись[1]. Дав себя прельстить их сладкой речью и роскошными драгоценностями, ты, о тюркский народ,

---

[1] Ср.: *Мелиоранский П. М.* Памятник в честь Кюль-Тегина. — ЗВО. СПб., 1899, стр. 61.

погиб в большом количестве. Тюркский народ, часть твоя говорила: я желаю селиться не только справа (т. е. на юге) в Чугайской черни,

(7) но и в Тюнской (?) равнине, то тогда там злобные люди так научили часть тюркского народа, говорят: «Кто живет далеко, (тому таюгач) дают плохие дары, кто живет близко, (тому) дают хорошие дары», этими словами он так (сильно) научил тебя. И (вот) вы, люди, не обладавшие (истинной) мудростью, послушавшись речи и подойдя вплотную, погибли (там) в большом количестве.

(8) (Итак), о тюркский народ, когда ты идешь в ту страну, ты становишься на краю гибели; когда же ты, находясь в Отюкэнской стране, (лишь) посылаешь караваны (за подарками, т. е. за данью), у тебя совсем нет горя, когда ты остаешься в Отюкэнской черни, ты можешь жить, созидая свой вечный племенной союз, и ты, тюркский народ, сыт, когда же тощ и голоден (но тем не менее) ты не понимаешь (состояния) сытости (т. е. истинных причин сытости) и, раз насытившись, ты не понимаешь (состояния) голода. Вследствие того, что ты таков (т. е. нерасчетлив, недальновиден),

(9) ты, не принимая (т. е. не слушаясь) поднявшего (тебя) ни твоего хана, ни слова его, (стал) бродить по всем странам и там совершенно изнемог и изнурился (т. е. большая часть твоя погибла); вы же, оставшиеся тогда (живыми), по всем странам скитались в совершенно жалком положении (букв. то живя, то умирая). По милости неба и потому что у меня самого было счастье, я сел (на царство) каганом. Став каганом,

(10) я вполне поднял (собрал?) погибший, неимущий народ, неимущий народ сделал богатым, немногочисленный народ сделал многочисленным. Разве есть какая-либо неправда (фальш) в этой моей речи?! О тюркские начальники и народ, слушайте это! Я вырезал здесь (т. е. на этом камне), как вы (о начальники и народ), собрав тюркский народ, созидали (свой) племенной союз, как вы, погрешая, делились, я все

(11) здесь вырезал. Все, что я (имел) сказать, я вырезал на вечном камне (т. е. памятнике). Смотря на него, знайте (т. е. учитесь) вы, тюркские теперешние начальники и народ! Покорные престолу начальники (букв. смотрящие на престол), вы, ведь,

склонны впадать в ошибку?! (т. е. изменять, не слушаться и т. п.). Я вечный камень ... от императора народа таюгая привел мастеров и поручил (им) выполнить резьбу. Они не изломали (т. е. не исказили) моей речи, (ибо)

(12) Табгач прислал мне «внутренних» мастеров своего императора. Им я поручил устроить особое (специальное) здание, внутри и снаружи я велел покрыть (стены) особой (специальной резьбой и воздвигнуть камень; сердечную речь мою... вы до сыновей «десяти стрел» и до припущенников (татов) включительно (все вы) знайте, смотря на него (т. е. на памятник). Памятник

(13) я поставил ... если до настоящего времени он есть в месте дорожной остановки, то на (этом) месте дорожной остановки (именно) я и воздвиг (этот памятник), (знайте) сделал (на нем) надпись! Смотря на него, так знайте; тот камень я ... Эту надпись написавший (есть) внук его Йолыг-Т(егин) ...

БОЛЬШАЯ НАДПИСЬ

(1) Когда было сотворено (или возникло) вверху голубое небо (и) внизу темная (букв.: бурая) земля, между (ними) обоими были сотворены (или: возникли) сыны человеческие (т. е. люди). Над сынами человеческими воссели мои предки Бумын-каган и Истеми-каган. Сев (на царство), они поддерживали и устраивали племенной союз и установления тюркского народа.

(2) Четыре угла (т. е. народы, живущие вокруг по всем четырем странам света) все были (им) врагами; выступая с войском, они покорили все народы, живущие по четырем углам, и принудили их всех к миру. Имеющих головы они заставили склонить (головы), имеющих колени они заставили преклонить колени. Вперед (т. е. на восток) вплоть до Кадырканской черни, назад (т. е. на запад) вплоть до Темир-капыга (до «Железных ворот») они расселили (свой народ). Между (этими) двумя (границами) они так

(3) обитали (восседали), устраивая «голубых» тюрков, которые были (тогда) без господина и без родовых представителей. Они были мудрые каганы, они были мужественные каганы, и их правители и народ

были прямы (т. е. верны кагану). Поэтому-то они столь (долго) держали (в своей власти) племенной союз и, держа его (в своей власти), творили суд. (Затем)

(4) они скончались. (В качестве) плачущих и стонущих (т. е. для выражения соболезнования) (пришли) спереди, из (страны) солнечного восхода, народ степи Бёклийской, (а также) табгач, тибетцы, авары и Рим, киргизы, уч-курыканы, отуз-татары, кытай и татабыйцы, столько народов придя, стонали и плакали: столь знаменитые каганы были они. После них стали каганами

(5) младшие их братья, а потом и их сыновья стали каганами. После того, так как младшие братья не были подобны отцам, то сели (на царство), надо думать, неразумные каганы, надо думать, сели (на царство) трусливые каганы, и их «приказные» были неразумны, были трусливы.

(6) Вследствие «непрямоты» (т. е. неверности кагану) правителей и народу, вследствие подстрекателей и обмана обманывающих со стороны народа табгач и вследствие его прельщающих (?), (а также) вследствие того, что они (табгач) ссорили младших братьев со старшими и вооружали друг против друга народ и правителей, — тюркский народ привел в расстройство свой (до того времени) существовавший племенной союз

(7) и навлек гибель на царствовавшего над ним (до того времени) кагана; народу табгач стали они (тюрки) рабами своим крепким мужским потомством и рабынями своим чистым женским потомством. Тюркские правители сложили (с себя) свои тюркские имена (т. е. звания и титулы) и, приняв титулы правителей народа табгач подчинились кагану народа табгач.

(8) Пятьдесят лет отдавали они (ему свои) труды и силы. Вперед, (в страну) солнечного восхода, они ходили войною вплоть до Бёкли-кагана, назад (т. е. на запад) они ходили войною вплоть до Темир-капыга и отдали кагану народа табгач свой племенной союз и власть (над собою). (Но затем) вся масса тюркского

(9) народа сказала так: «Я была народом, составлявшим племенной союз, где теперь мой племенной союз? Для кого я добываю (т. е. завоевываю) (другие) племенные союзы?» — (так) они говори-

ли, и, так говоря, стали врагом кагана народа табгач.

(10) Став врагом и не будучи в состоянии (что-либо) сделать для себя и создать, он (тюркский народ) опять подчинился государству Табгач. При этих обстоятельствах, не думая отдавать государству Табгач свои труды и силы, тюркский народ говорил: лучше погубим (сами себя) и искореним. И они начали итти к гибели. (Но) вверху Небо тюрков и священная Земля и

(11) Вода тюрков (т. е. Родина) так сказали: «да не погибнем, говоря, народ тюркский, народом пусть будет», — так говорили. Небо, руководя со своих (небесных) высот отцом моим Ильтеришем-каганом и матерью моей, Ильбильгя-катун, возвысило их (над народом). Мой отец-каган выступил (сначала) с семнадцатью мужами.

(12) Услышав весть о том, что он бродит вне (т. е. за пределами тогдашнего местожительства тюрков), жители городов поднялись в горы, а жители гор спустились, и, собравшись, составили (отряд) семьдесят мужей. Так как Небо даровало (им) силу, то войско моего отца-кагана было подобно волку, а враги его были подобны овцам. Вперед (т. е. на восток), назад (т. е. на запад) двигаясь с войском, он собирал и поднимал (т. е. снабжал средствами восставших), так что всех их

(13) стало (уже) семьсот мужей. Когда (их) стало семьсот мужей, то он привел в порядок и обучил народ, утративший свой «эль» (т. е. свое независимое государственное устройство) и своего кагана, народ, сделавшийся рабынями и сделавшийся рабами (у табгачей), упразднивший (свои) тюркские установления, (этот-то народ) он привел в порядок и наставил по установлениям моих предков, тогда же он дал устройство народам тёлис и тардуш

(14) и назначил тогда ябгу и шада. Справа (т. е. на юге) народ табгач был (ему) врагом, слева (т. е. на севере) народ токуз-огузов (под начальством) Баз-кагана был (ему) врагом, киргизы, курыканы, «тридцать татар», кытай и татабы все были (ему) врагами; мой отец-каган столько...

(15) сорок семь раз он ходил с войском (в поход) и дал двадцать сражений. По милости Неба он отнял племенные союзы у имевших племенные союзы (т. е. у враждебных ему ханов) и отнял каганов от

имевших (своих) каганов (т. е. у враждебных ему народов, элей), врагов он принудил к миру, имевших колени он заставил преклонить колени, а имевших головы заставил склонить (головы). Мой отец-каган...

(16) власть (свою) приобретя, улетел (т. е. умер). В честь моего отца-кагана во главе (вереницы могильных камней) поставили «балбалом» (изображение) Баз-кагана, а на то (т. е. Ильтеришево) царство (букв. над тою властью) сел мой дядя-каган, сев (на царство), опять устроил и поднял тюркский народ (т. е. поднял его благосостояние, значение), неимущих он сделал богатыми, немногочисленных он сделал многочисленными.

(17) Когда сидел на престоле мой дядя-каган, я сам был шадом над народом тардуш. С моим дядею-каганом мы ходили войною вперед (т. е. на восток) вплоть до Шантунгской равнины, (орошаемой) Яшиль-угюзом, назад (т. е. на запад) мы ходили войною вплоть до Темир-капыга, перейдя через Кёгменскую (чернь), мы ходили войною вплоть до страны ки(ргизов).

(18) Всего мы ходили в поход двадцать пять раз, дали тринадцать сражений, отняли племенные союзы у имевших племенные союзы и отняли каганов у имевших (во главе у себя своих) каганов, имевших колени заставили преклонить колени, имевших головы заставили склонить (головы). Тюргешский каган был наш же тюрок, (из) нашего же народа. Так как он не понимал (своего блага)

(19) и провинился перед нами, то (сам) каган умер (т. е. был убит), его «приказные» и правители были также убиты, народ «десяти стрел» подвергся притеснению. Говоря: пусть не будет хозяина страна (букв. земля и вода), принадлежавшая нашим предкам, мы, устроив немногочисленный (или азский) народ...

(20) был Барс-бег; мы в то время (или: при тех обстоятельствах) даровали (ему) титул кагана и дали (ему в супружество) мою младшую сестру — княжну. (Но) сам он провинился, (а потому) каган умер (т. е. он сам был убит), а народ его стал рабынями и рабами. Говоря: «пусть не останется без хозяина страна Кёгменская, — мы завели порядок в немногочисленном (т. е. пришедшем тогда в упа-

док) народе киргизов. Мы пришли, сразились и снова
(21) дали (страну для управления киргизу?). Вперед (т. е. на восток) за Кадырканской чернью мы поселили таким образом народ и завели в нем порядок; назад (т. е. на запад) вплоть до Кенгу Тармана мы поселили таким образом тюркский народ и завели в нем порядок. В то же время (наши) рабы стали рабовладельцами, а (наши) рабыни рабовладелицами; младшие братья не знали своих старших братьев, а сыновья не знали своих отцов[1].
(22) Таков был приобретенный нами племенной союз и такова проявляющаяся нами власть! (О вы) тюркские (и?) огузские беги и народ, слушайте! Когда Небо вверху не давило (тебя), и Земля внизу не разверзалась (под тобой) (т. е. между тем как ниоткуда не угрожала опасность), о тюркский народ, кто мог погубить твое государство (твой племенной союз и законную власть над тобою)? Тюркский народ,
(23) покайся! Ты сам провинился и сделал низость (по отношению) к твоему кагану, возвысившему тебя ради твоей же преданности, и (по отношению) к твоему племенному союзу, хорошему по своим качествам и делам. Откуда пришли вооруженнные (люди) и рассеяли тебя? Откуда пришли копьеносцы и увлекли тебя? Ты (сам), о народ священной Отюкэнской черни, ушел. То ходил ты вперед (т. е. на восток), то ты
(24) ходил назад (т. е. на запад), и в странах, куда ты ходил, вот что было для тебя хорошего: твоя кровь бежала (там), как вода, твои кости лежали (т. е. нагромождались там), как горы; твое крепкое мужское потомство стало рабами, твое чистое женское потомство стало рабынями. Вследствие (твоего) непонимания (своего блага) и вследствие твоей низости мой дядя-каган улетел (т. е. умер).
(25) (В честь моего дяди-кагана) я поставил во главе (вереницы могильных камней) «балбалом» киргизского кагана. (Тогда) Небо, которое, чтобы не пропало имя и слава тюрского народа, возвысило мое-

[1] По благосостоянию и обширности и дальности кочевий.

го отца-кагана и мою мать-катун. Небо, дарующее (ханам) государства, посадило меня самого, надо думать, каганом, чтобы не пропало имя и слава тюркского народа.

(26) Я отнюдь не сел (на царство) над народом богатым (скотом?), я сел (на царство) над народом, у которого внутри не было пищи, а снаружи — одежды, (над народом) жалким и низким. Мы переговорили (о делах) с моим младшим братом Кюль-Тегином, и, чтобы не пропало имя и слава народа, добытого нашим отцом и дядею,

(27) я ради тюркского народа не спал ночей и не сидел (без дела) днем. С моим братом Кюль-Тегином и с двумя шадами я приобрел (т. е. предпринимал завоевания) до полного изнеможения (букв. слабея— погибая). Столь много приобретя (т. е. завоевав), я не делал огнем и водой присоединившихся (к нам) народы (т. е. старался ладить с ними мирно), я... по всем странам

(28) бродивший народ, ослабевая и погибая, пеш и наг, пришел (к нам) обратно. Чтобы поднять (свой) народ, (я предпринял) с большими войсками двенадцать (походов): налево (т. е. на север) против народа огузов, вперед (т. е. на восток) против народа кытай и татабы, направо (т. е. на юг) против табгачей ... сразился. После

(29) того, — да будет (ко мне) Небо благосклонно, — так как на моей стороне было счастье и удача, то я поднял (т. е. призвал) к жизни готовый погибнуть народ, снабдил платьем нагой народ, сделал богатым неимущий народ, сделал многочисленным малочисленный народ. Там, где верные племенные союзы и верные каганы, я творил добро (т. е. действовал справедливо и милостиво). Живущие по четырем углам (т. е. странам света)

(30) народы я все принудил к миру и сделал их не враждебными (себе), все они мне подчинились, Мой младший брат, Кюль-Тегин, много потрудясь и приобретя (для нас) столь большую власть, скончался. По смерти моего отца-кагана мой младший брат Кюль-Тегин остался семи (?) лет (от роду); в десять лет

(31) для (т. е. на радость) ее величества моей матери-катун, подобной Умай, мой младший брат получил геройское имя Кюль-Тегин, (стал зваться мужем,

т. е. богатырем). Шестнадцати лет (от роду) он (уже) вот что сделал для расширения государства и власти моего дяди-кагана: мы пошли войною на шесть чубов и согдийцев и разбили их. (Затем) пришли пятитуменное (т. е. пятидесятитысячное) войско табгачского Онг-Тутука; мы сразились,

(32) Кюль-Тегин в пешем строю бросился в атаку, схватил Онг-Тутука с вождями вооруженной рукою и с оружием представил (его) кагану. Ты войско мы там уничтожили. Когда ему был двадцать один год, мы сразились с Чача-Сенгуном. В самом начале (сражения) он (Кюль-Тегин) бросился в атаку, сев на белого коня, (принадлежащего) Тадыкын-Чуре; это конь там

(33) пал. Во второй раз (т. е. при второй схватке) он сел верхом на белого коня, (принадлежащего) Ышбара-Ямтару; этот конь там пал; в третий раз он сел на оседланного гнедого коня Йегин-Силиг-бега и произвел атаку; этот конь там пал. В его вооружение и в его плащ более чем ста стрелами попали; но в начальника его авангарда даже и одна (стрела) не попала.

(34) Его атаки, о тюркские начальники, вы вполне знаете! То войско мы там уничтожили. После этого великий Иркин племени Йэр-Байырку стал (нам) врагом; мы их (его?), рассеяв, разбили при озере Тюрги-Яргун. Великий Иркин бежал с немногими только мужами. Когда Кюль-Тегину было (двадцать шесть?)

(35) лет, мы предприняли поход на киргизов. Проложив дорогу через снег глубиною с копье и поднявшись на Кёгмэнскую чернь, мы разбили киргизский народ, когда он спал; с их каганом мы сразились в черни Сунга. Кюль-Тегин сел на белого жеребца из Байырку,

(36) бросился в атаку, одного мужа (т. е. воина) он поразил стрелою, двух мужей заколол (копьем) одного после другого. При этой атаке он погубил белого жеребца из Байырку, сломал ему бедро. Киргизского кагана мы убили и племенной союз его взяли. В том (же) году мы пошли против тюргешей, поднявшись в Алтунскую чернь и

(37) переправясь через реку Иртыш. Тюргешский народ мы победили во время сна (и обратили в бегство)... Войско тюргешского кагана пришло при Болчу подобно огню и вину. Мы сразились; Кюль-Тегин, сев

на серого коня Башгу, произвел атаку. Серый конь Башгу...

(38) ... двух из них он сам попустил взять (т. е. потерял?). Затем снова войдя (т. е. ворвавшись в ряды врагов), он схватил собственноручно каганского приказного тюргешей, Тутука азов (!). Их кагана мы там убили, его племенной союз покорили. (Но) масса тюргешского народа вся откочевала в глубь (страны, т. е. подчинилась). Тот народ при Табаре (?) мы поселили. Вернувшись

(39) с целью устроить согдийский народ, мы, переправясь через реку Йенчу, прошли с войском вплоть до Темир-капыга. После этого масса тургешского народа пошла на ставших (ей) врагами кенгересов. Кони нашего войска были тощи, провианта для них не было; плохие люди...

(40) мужественные люди (воины) на нас напали. В такое время (т. е. при таких обстоятельствах) мы, раскаявшись (в своем предприятии?), отослали Кюль-Тегина в сопровождении немногих мужей. (Как мы после узнали) он дал большое сражение. Сев на белого коня героя Шалчы, он произвел атаку. Убил (многих) из народной массы тюргешей и покорил (оставшихся). Снова (или: назад) двинувшись...

(41) (1) ... он сразился с Кушу-тутуком, его мужей он всех перебил его дома и имущество без остатка все доставил (себе). Когда Кюль-Тегину было двадцать семь лет, народ карлуков вследствие свободы и независимости стал (нам) врагом. Мы сразились при священной вершине Тамаг.

(42) (2) В этом сражении Кюль-Тегин был тридцати лет; сев верхом на своего белого (коня) героя Шалчи, он бросился в атаку, двух мужей он заколол (копьем) одного за другим; мы убили (многих) карлуков и (оставшихся) покорили их. Народ азов стал нам врагом. Мы сразились при Каракёле («Черное озеро»); Кюль-Тегину шел (тогда) тридцать первый (или был тридцать один?) год. На своего белого коня героя Шалчы

(43) (3) сев, он бросился в атаку, схватил Эльтебера азов; народ азов тогда погиб. Когда племенной союз моего дяди-кагана стал мятежным и в народе стали появляться зависть и вражда, мы сразились с народом изгилей. Кюль-Тегин, сев на своего белого (коня) героя Шалчы,

(44) (4) бросился в атаку, тот конь там пал. Народ изгилей погиб. Народ токуз-огузов был мой собственный народ; так как небо и земля пришли в смятение (т. е. наступили из ряда вон выходящие смуты), он стал нам врагом. В один год мы сражались пять раз. Самый первый (раз) мы сразились при городе Тогу.

(45) (5) Кюль-Тегин, сев на белого (коня) Азмана, бросился в атаку, шесть мужей он заколол, в свалке он порубил мечом седьмого. Во второй раз мы сразились с эдизами при Кушлагаке. Кюль-Тегин, сев на своего бурого азского (коня) и бросившись в атаку, заколол одного мужа;

(46) (6) девять человек он убил при преследовании (?) (или: обернувшись? окружив?); народ эдизов тогда погиб. В третий раз при Бол... мы сразились с огузами. Кюль-Тегин, сев на белого (коня) Азмана, произвел атаку и переколол (нескольких врагов); их войско мы перекололи, их племенной союз покорили. В четвертый раз мы сразились при вершине (горы) Чуш. Тюркский

(47) (7) народ дал ослабеть (своим) ногам и был готов оробеть. После того как Кюль-Тегин отогнал их (т. е. вражеское войско, пришедшее раньше нас на позицию?), мы убили, преследуя (или окружив?), на похоронах Тонга-Тегина, героев из племени Тонгра, десять человек. В пятый раз мы сразились с огузами при Эзгенти Кадазе. Кюль-Тегин,

(48) (8) на бурого азского (коня) сев, произвел атаку, двух мужей он заколол, но на город (?) не пошел (?). То войско тогда погибло. Перезимовав в укреплении Магы (или Амгы) весною, мы вышли с войском против огузов. (Потом) мы отпустили (?) Кюль-Тегина, чтобы он начальствовал (распоряжался) дома. Враждебные (нам) огузы напали на орду (т. е. на наше становище). Кюль-Тегин,

(49) (9) сев на белого Огсиза («Безумца», В. Томсен: т. 78, стр. 155), заколол девять мужей (и) не отдал орды! Моя мать-катун и вы, идущие за нею (по знатности) мои сводные матери (т. е. другие жены отца Бильге хана), мои тетки (или вообще старшие родственницы?), мои невестки (или вообще младшие родственницы?), мои княжны, сколько (вас) ни было, все вы были в опасности (или), оставшись в живых, попасть в рабство, (или), бу-

дучи убитыми, остаться лежать на земле и на дороге!

(50) (10) Если бы не было Кюль-Тегина, все бы вы погибли. Мой младший брат, Кюль-Тегин, скончался, я же заскорбел; зрячие очи мои словно ослепли, вещий разум мой словно отупел, (а) сам я заскорбел. Время (т. е. судьбы, сроки) распределяет небо (т. е. бог), (но так или иначе) сыны человеческие все рождены с тем, чтобы умереть.

(51) (11) Так с грустью думал я, в то время как из глаз моих лились слезы, и сильные (?) вопли исходили из (глубины) сердца), я снова и снова скорбел. Я предавался печали, думая: «вот (скоро) испортятся очи и брови шадов и идуших за ними моих младших родичей, моих огланов, моих правителей, моего народа!». В качестве плачущих и стонущих (т. е. для выражения соболезнования) пришли кытай и татабыйцы во главе

(52) (12) с Удар-Сенгуном; от тагана табгачей пришли Исьи и (?) Ликенг и принесли множество (букв. 10000) даров и бесчисленное (количество) золота и серебра; от тибетского кагана пришел бёлён; сзади (т. е. с запада) от народов, живущих в странах солнечного заката: согд, берчекер (персы?) и бухарские (народы), — пришли Нек-Сенгун и Огул-Тархан.

(53) (13) От народа «десяти стрел» и от сына моего, кагана тюргешского, пришли Макрач, хранитель печати, и хранитель печати Огуз-Бильге; от киргизского хана пришел Чур-Тардуш-Ынанчу. (В качестве) соорудителя здания (т. е. храма?) и камня с надписью, украшенного резьбою, пришли чиновники (П. М. Мелиоранский: камнетесы) кагана табгачей и Чанг-Сенгун.

Кюль-Тегин улетел (т. е. умер) в год овцы, в семнадцатый день; в девятый месяц, в двадцать седьмой день мы устроили похороны. (Надгробное) здание (фигуры?) и камень с надписью (в честь) его — мы все (это) освятили в год Обезьяны, в седьмой месяц, в двадцать седьмой день. Кюль-Тегин умирал сорока семи лет. Камень... столь много резчиков привели тойгуны и эльтеберы (?).

ТОНУКУККА АРНАЛГАН ЭСТЕЛИК

Эстелик 1897-жылы Е. Н. Клеменец тарабынан табылган. 1898-жылы жазуунун эстампажы менен сүрөтү тартылып, В. В. Радлов тарабынан которулган.

Эстеликти кийин (1909) Г. Рамстедт, (1925) Б. Я. Владимирцов, (1957) П. Аалто, (1960) Е. И. Убрятова менен В. М. Неделяевдер да изилдешкен.

Эстелик Тола суусунун оң жээгиндеги Налайха менен Улан-Батордон 66 *км* түштүк-чыгыш жагындагы Баин-Цокто коктусунан табылган.

Тонукуктун эстелиги Кошо-Цайдамдагы Күл-Тегиндин эстелигиндей эле, мүрзө комплекстеринин бир бөлүгү болуп, ага храмдардын урандылары, төрт бурчтуу чоң жана кичине саркофагдар (2,60×2,60 *м*, 1,50×1,50 *м*, бийиктиги — 1,50 *м*), жарымына дейре жерге батырылып орнаменттер менен кооздолгон мрамор плиталар, адам кешписи чегилген сегиз балбал таш ж. б. кирет.

1. Билге Тонукук бен өзүм Табгач илиңе кылынтым. Түрк будун Табгачка көрүр эрти.
2. Түрк будун, каныи болмайын, Табгачда адырылты, канланты. Каныи кодуп, Табгачка йана ичикди. Теңри анча темис эринч: кан бертим,
3. (каныңын) кодуп, ичикдиң. Ичикдук үчүн теңри өлүтмис эринч. Түрк будун өлти, алкынты, йок болты. Түрк сир будун йеринте
4. бод калмады. Ыда ташда калмысы кубраныи, йети йүз болты. Эки үлүги атлыг эрти, бир үлүги йадаг эрти. Йети йүз кисиг
5. удызыгма, улугы, шад эрти. Йагыл, — тиди. Йагмысы бен эртим-билге Тонукук. Каган му кысайын, тидим. Сакынтым: турук букалы, семиз букалы аркада
6. билсер, — семиз бука, турук бука, тийин, билмез эрмис,— тийин. Анча сакынтым. Анта кисре теңри билиг бертүк үчүн өзүм өк каган кысдым. Билге Тонукук бойла бага таркан
7. бирле, Илтерис, каган болайын берийе Табгачыг, өңре Кытаныг, йырайа Огузуг-үкүс өк өлүрти. Билиг эси чаб эси бен көртүм. Чүгай кузын, Кара кумуг олурур эртимиз.
8. Кейик йийү, табысган йийү, олурур эртимиз. Будун богзы ток эрти, йагымыз тегире учук тег эрти, биз шег эртимиз. Анча олурур эркли, Огуздантан көрүг келти.
9. Көрүг сабы антаг: Токуз огуз будун үзе каган олурты, тир. Табгачгару Куны сеңүнүг ыдмыс Кытаңгару Тоңра семиг ыдмыс саб анча ыдмыс: азкына түрк будун

10. йорыйур эрмис, каганы алп эрмис, айгучысы билге эрмис. Ол эки киси бар эрсер, сини Табгачыг өлүртечи, тирмен, өнре Кытаныг өлүртечи, тирмен, бини Огузуг
11. өлүртечи өк, тирмен. Табгач бериденйен тег! Кытан өңденйен тег! Бен йырдантайан тегейин! Түрк сир будун йеринте иди йорымазун! Усар, иди йоккысалым! —
12. тирмен. Ол сабыг эсидип, түн удысыкым келмеди, күнтүз олурсыкым келмеди. Анта өтрү каганыма өтүнтүм, анча өтүнтүм. Табгач, Огуз, Кытаң, бу үчегү кабысыр,
13. калтачы биз өз ичи тасын тутмыс тег биз. Йуйка эриклиг топлагалы учуз эрмис, йинчге эрклиг үзгели учуз, йуйка калын болсар, топлагулук алп эрмис, йинчге
14. йоган болсар, үзгүлүк алп эрмис, Өнре Кытаңда, берийе Табгачда, куруйа курданта, йырайа Огузда, эки үч биң сүмүз, келтечимиз, бар му не? Анча өтүнтүм.
15. Каганым, бен өзүм билге Тонукук өтүнтүк өтүнчүмин эсиду берти. Көңлүнче удыз,—тиди. Көк Өңүг йугуру Өтүкен йысгару удызтым. Ингек көлүкин Тоглада Огуз келти.
16. Сүси алты (R) (Thomsen: үч) бың эрмис, биз эки бың эртимиз. Сүңүсдимиз, теңри йарылкады... йандук йолта йеме өлти күк. Анта өтрү Огуз копын келти
17. келүртим өк (?) Түрк будунуг Өтүкөн йерке, бен өзүм билге Тонукук Өтүкен йериг конмыс, тейин эсидип берийеки будун, курыйакы, йырйакы, өңреки будун келти. месер, кач нең, эрсер ол бизни, —
18. Эки бың эртимиз, биз эки сү болты. Түрк будун олургалы, Түрк каган олургалы, Сантуң балык(к)а талуй үгүзке тегмис йок эрмис, каганыма өтүнүп, сүлетдим.
19. Сантуң балык(к)а, талуй үгүзке тегүртүм, үч отуз балык сыды. Усын бунтату йуртда йату калур эрти. Табгач каган йагымыз эрти, он ок каганы йагымыз эрти,
20. арт(укы Кыркыз (күч)лиг каган йагымыз) болты. Ол үч каган өглесип: Алтун йыс узе кабысалым тимис, анча өглесмис, өңре Түрк кагангару сулелим, тимис, аңару сулемесе, кач нең, эрсер ол бизни,—
21. каганы алп эрмис, айгучысы билге эрмис, кач нең эрсер, өлүртечи күк, үчегүн кабысып, сүлелим, аны йоккысалым, — тимис. Түргес каган анча тимис: бениң будунум анта эрүр, тимис.
22. Түрк будун йеме булганч (ол, — тимис), Огузы йеме тарканч ол, — тимис. Ол сабын эсидип, түн йеме удысыкым келмез эрти олурсыкым келмез эрти, анта сакынтым...
23. ...сүлелим, — тидим. Көгмен йолы бир эрмис, тумус, — тийин, есидип, бу йолын йорысар, йарамачы, тидим... йерчи тиледим, чөлги Аз эри бултым.

24. Өзүм Аз ийрим, аны бил... эрмис, бир турукы эрмис. Анын бармыс, аҥар йатып, бир атлыг бармыс. — тийин. Ол йолын йорысар, унч, — тидим, сакынтым, каганыма
25. өтүнтүм сү йорытдым, атлат, — тидим. Ак термел кече, огра клатдым, ат үзе бинтүре, карыг сөкдим, йокару ат йете, йадагын, ыгач тутуну, агтуртум өҥреки эр
26. йугуру тегүрүп, ы бар бас асдымыз, йобалу интимиз, он түнке йантыкы туг эбиру (R биру) бардымыз, Йирчи, йир йаҥылып, богузланты, буҥадып каган: йелү көр тимис.
27. Аны субуг баралым! Ол суб коды бардымыз, санагалы түсүртимиз, атыг ыка байур эртимиз... Күн йеме, түн йеме йелү бардымыз, Кыркызыг ука басдымыз.
28. ...сүҥүгин ачдымыз, каны сүси тирилмис. Сүҥүсдимиз, санчдимиз канын өлүртимиз. Каганка Кыркыз будуны ичикди, йүкүнти, йантымыз. Көгмен йысыг эбиру келтимиз
29. Кыргызда йантымыз. Түргес каганта көрүг келти, сабы антег (?) өҥден кагангару сү йорылым, тимис, йорымасар бизни: каганы алп эрмис, айгучысы билге эрмис, кач неҥ эрсер
30. бизни өлүртечи күк, — тимис. Түргис каганы тасыкмыс, тиди он ок будуны калысыз тасыкмыс, тир. Табгач сүси бар эрмис. Ол сабыг эсидип, каганым: бен элгэрү түсейин, — тиди.
31. Катун йок болмус эрти, аны йоглатайын, тиди, сү барыҥ, — тиди, Алтун йысда олуруҥ, — тиди. Сү басы Инел каган, Тардус сад барзун, — тиди. Билге Тонукук баҥа айды:
32. бу сүг элт, тиди. Кыйыныг көҥлүҥче ай, бен саҥа не айайын, — тиди. Келир эрсер, кү эр үкүлүр, келмез эрсер, тылыг сабыг алы олур, — тиди. Алтун йысда олуртымыз
33. үч көрүг киси келти, сабы бир: каганы сү тасыкды, он ок сүси калысыз тасыкды, — тир, Йарыс йазыда тирилелим, — тимис. Ол сабыг эсидип, кагангару ол сабыг ыт(т)ым. Кантайын. Сабыг йана
34. келти: олуруҥ, тийин тимис. Йелме, карагу эдгүти ургыл, басытма тимис, бөг(ү?) каган баҥару анча айыдмыс. Апа таркангару ичре саб ыдмыс: билге Тонукук аҥыг ол, өз ол — аҥлар
35. сү йорылым... унамаҥ! Ол сабыг эсидип, сү йорытдым. Алтун йысыг йолсузын асдым. Эртис үгүзүг кечигсизин кечдимиз, түн катдымыз, Болчука таҥ үнтүрү тегдимиз.
36. Тылыг келүрти, сабы антаг: Йарыс йазыда он түмен сү терилти, — тир. Ол сабыг эсидип, беглер копан
37. йаналым! Арыг обуты йиг, — тиди. Бен анча тирмен:

бен, билге Тонукук, Алтун йысыг аса келтимиз, Эртис үгүзүг

38. кече келтимиз. Келмиси алп, — тиди. Туймады. Теңри, Умай, ыдук Йер суб баса берти эринч. Неке тезербиз,

39. үкүс тийин, неке коркур биз, аз тийин. Не, басыналым, тегелим, — тидим. Тегдимиз, йайыдымыз. Экинти күн келти,

40. ортче кызып келти. Сүңүсдүмиз бизинте эки учы сыңарча артук эрти. Теңри йарылкадук үчүн үкүс тийин, биз

41. коркмадымыз, сүңүсдүмиз. Тардус сад ара бады. Йайдымыз, каганын тутдымыз, йабгусын садын

42. анта өлтүрти, элиг че эр тутдымыз, ол ок түн будунын сайу ытымыз. Ол сабыг эсидип, он ок беглери будуны коп

43. келти, йүкүнти. Келигме беглерин будунын итип йыгып аз(ч)а будун тезмис эрти, он ок сүсин сүлетдим.

44. Биз йеме сүледимиз, аны иртимиз. Йенчү үгүзүг кече, Тинеси оглы йатыгма беңлигек тагыг...

45. Темир капыгка теги иртимиз, анта йантуртымыз, Инел каганка ... (...гка тезик токрысын

46. анта йерүки (?) сук баслыг Согдак будун коп келти. Ол күнте тегти Түрк будун Темир капыгка

47. Тинеси оглы йатыгма тагка тегмис, иди йок эрмис, Ол йерке бен, билге Тонукук, тегүртүк үчүн

48. сарыг алтун, өрүң күмүс, кыз кудуз, эгритеби, агы буң суз келүрти. Илтерис каган билиг эсин үчүн,

49. алпын үчүн Табгачка йети йегирми сүңүсди, Кытанка йети сүңүсди, Огузка бес сүңүсди, анта айгучы

50. йеме бен өк эртим йагычысы й(эме бен) эртим, Илтерис каганка... Түрк бөгү каганка Түрк билге к...

51. Капаган каган... Түн удыматы,

52. күнтүз олурматы, кызыл каным төкти (төкети?), кара терим йүгүрти, исиг күчиг бертим өк, бен өзүм узун йелмег йеме ыт(т)-ым ок.

53. Аркуй карагуг улгартдым, басыныгма йагыг келүрир (?) эртим, каганымын сүлатдимиз, теңри йарылказу!

54. Бу Түрк будунка йарыклыг йагыг келтүрмедим, төгүнлиг атыг йүгүртмедим. Илтерис каган казганмасар,

55. уду бен өзүм казганмасар, ил йеме, будун йеме йок эртечи эрти, казгантукын үчүн удуг өзүм казгантукым үчүн

56. ил йеме ил болты, будун йеме будун болты. Өзүм кары болтым, улуг болтым нең йердеки каганлыг будунка

57. бүнтүги бар эрсер, не буңы бар эртечи эрмис

58. Түрк билге каган илинце бититдим бен билге Тонукук.

59. Илтерис каган казганмасар, йок эрти эрсер, бен өзүм билге Тонукук, казганмасар, бен йок эртим эрсер,

60. Капаган каган Түрк сир будун йиринте бод йеме, будун йеме, киси йеме иди йок эртечи эрти.
61. Илтерис каган, билге Тонукук казгантук үчүн Капаган каган Түрк сир будун йорыдукы (бу...)
62. Түрк билге каган, Түрк сир будунуг Огуз будунуг игиду олурур.

ЖАЗУУНУН КЫРГЫЗЧА ОКУЛУШУ

1. Билге[1] Тонукук мен өзүм Табгач элинде[2] тарбияландым. Түрк эли Табгачка карар эле.
2. Түрк журту, каны менен болбой, Табгачтан айрылды, кандуу болду. Канын коюп (таштап), Табгачка жана (дагы) баш ийди. Теңири мындай деген болсо керек эле: кан бердим,
3. каныңды коюп (таштап кетип), баш ийдиң. Баш ийген үчүн теңири өлтүрөр эле. Түрк эли өлдү, азайды, жок болду. Түрк-сир[3] журтунун жеринде
4. мамлекеттик түзүлүш калбады. Тоо-ташта (токойдо, ташта) калгандары куралып, жети жүз болду. Эки бөлүгү аттуу эле, бир бөлүгү жөө эле. Жети жүз кишини
5. жетектөөчү, улугу, шад (кандын вазири) эле. Жакында (жанаша бастыр), — деди. Жакындаганы (жанаша бастырганы) мен элем — билге Тонукук. Ойлондум: торук (арык) букалары, семиз букалары аркада
6. (экенин) билсе, семиз бука, торук бука деп, билбес эле деп, — канча ойлодум. Андан кийин теңир билим (акыл) берген үчүн өзүм (анын) каган (болушун) кааладым. Билге Тонукук, бойло бага таркан[4]
7. менен, Илтерис, каган болоюн, оңго Табгачты, чыгышта Катанды, солдо (түндүктө) Огузду—көп өлтүрдү. (Анын) билим жагынан да, даңк жагынан(да) жолдошу мен элем. Чугай куз менен Кара-Кумду жердечи элек.
8. Кийик жеп, табышкан[5] жеп отурат элек. Эл(дин) карды ток эле, жообуз тегерегибизде алгыр куштай эле, биз сак (элек) (алар үчүн) тарп(жем) элек. Ошентип күн көрүп отурганда, огуздан тыңчы келди.
9. Тыңчы сөзү мындай: тогуз огуз эли(нин) үстүнө (бийликке) каган отурду, — дейт. Табгачка карай Куны Сеңүндү жиберген, Кытаңга карай Тоңра Семигди жиберген, сөзү мындай: аз гана түрк эли

---

[1] Билге — акылман, билги адам.
[2] Элинде — мамлекет деген мааниде.
[3] Сир — элдин аты.
[4] Бойло бага таркан — чин, титул.
[5] Кыргыз тилинин Талас говорунда кездешет.

10. көчүп жүрөт, (бирок) каганы алп (баатыр), кеңешчиси акылман. Ал эки киши бар кезде сени, Табгачты өлтүрөт, дедим мен, мурда Кытанды өлтүрөт, дедим мен, бизди Огузду

11. өлтүрөт дедим мен. Табгачка түштүктөн тий! Кытаңга чыгыштан тий! Мен түндүктөн тийейин! Түрк сир элинин жерине бийлик кылбасын (сөзмө сөзү: жортпосун)! Ээ болгон (кишини) жок кылалык, —

12. дедим мен. Ал сөздү эшитип, түн уйкум келбеди, күндүз отургум келбеди. Андан кийин каганыман өтүндүм, мындай деп өтүндүм. Табгач, Огуз, Кытаң бу үчөө кабышат (биригет),

13. а биз (болсок) өз ичи-тышыбызды туткандай (болуп) калабыз. Жука нерсени (азып-тозгонду) топтоого оңой, ичкени үзүүгө оңой, жука калың болсо, топтогондо алп болот, ичке

14. жоон болсо, үзгөн алп болот. Чыгышта Кытаңга, түштүктө Табгачка, артка (батышка) түндүктө Огузга, эки-үч миң жоокерибиз менен бармакпыз. Бул боло алабы? Ушундай (деп) өтүндүм.

15. Каганым, мен өзүм билге (акылман) Тонукук өтүнгөн өтүнүччүмдү эшите берди. Көңүлүңчө ээрчит, — деди. Көк-Өңдү өтүп, Өтүкен жышты (черди) көздөй ээрчиттим. Инек көлүк (унаа) менен Тогладан (өзөнүнөн) огуздар келди.

Колу алты (Томсен үч?) миң эле, биз эки миң элек. Салгылаштык теңир алкады... жанган (кайткан) жолдо дагы өлдү. Андан кийин Огуздар бардыгы келди (баш ийди),

17. келтирдим (ошондуктан) Түрк элди Өтүкен жерге, мен өзүм билги (акылман) Тонукук Өтүкен жерди конуш (кылам), дегенин эшитип, түштүктөгү эл, батыштагы, түндүктөгү, чыгыштагы эл(дер) келди.

18. Эки миң элек, биз эки кол болдук. Түрк эли олтурганы (жашаганы), Түрк каганы олтурганы (жашаганы), басып алуу максатында Сантуң шаарына, деңиз дарыясына жеткен жок элек, каганыман өтүнүп, кол алып жөнөдүм.

19. Сантуң шаарына, деңизге жеттим, жыйырма үч шаар сынды (кыйрады). Усын Бунтаты[1] журтунда (жерде) жатып калдык эле. Табгач каган жообуз эле, он ок каганы жообуз эле,

20. артыкча Кыргыз күчтүү каган жообуз болду. Ал үч каган ойлошуп (сүйлөшүп) Алтын-Жышта кабышалык (бириргелик) деген, ошондой (сүйлөшүштү). Чыгышта Түрк ка-

---

[1] Усын Бунтаты — географиялык ат.

ганга карай кол жөнөтөлүк, ага каршы согушпасак, кандай да болсо, ал бизди (жеңет), —

21. каганы алп эле, кеңешчиси акылман эле, кандай (канча) болсо да, өлтүр, үчөө биригип, кол жөнөтөлү, аны жок кылалы, — дешкен. Түргеш каган мындай деди: менин элим анда болот, — деди.

22. Түрк эли козголот дагы (деди), огуздар дагы таркайт, — деди. Ал сөзүн эшитип, түн уйкум келбес эле (күндүзү) отургум келбес эле, ушунча ойлондум...

23. ...жоолашалык, — дедим. Көгменде жол бирөө эле, суук деп эшитип, бу жол менен жортсок (жүрсөк), жарабас дедим... жерчи (жол билген адам) тиледим (сурадым), чөлдүк аздан эр (киши) таптым.

2.4 Өзүм Аз жериненмин, аны бил... деди, (анда) токтой турган жер (түнөк) бар. Аны суусу менен барсаң анда жатып, (андан кийин) бир аттык жол калат, — деди. Ал жол менен жортсоңор болот дедим, ойлондум, каганымдан

25. өтүндүм, кол жөнөттүм, аттан(гыла) дедим. Ак-Термелди кечип, өргүттүм, ат үстүнө миндире, карды жиредим, жогору ат жетелей, жөө, жыгач тутуп, (таяк кармап), аштырдым, алдыдагы эр(лер)

26. карды жиреп (тепсеп), чери бар чокуну (белин) аштык, кыйналып жатып түштүк, он түн (дегенде) тоо этегине шашып бардык (жеттик). Жерчи (жолдон) жаңылып, мууздалды. Кысталганынан каган желип көр (желдире бастыргыла) деди.

27. Аны сууну (бойлоп) баралык! Ал суу (менен) төмөн бардык, (колду) санаганы түшүрдүк, атты жыгачка байладык... Күн да, түн да желип бардык, Кыргызды уйкуда бастык.

28. ...сүңгү менен (жол) ачтык, каганы, аскери түрүлдү (чогулду). Согуштук, жанчтык, каганын өлтүрдүк. Каганга кыргыз эли баш ийди, жүгүндү, жандык (кайттык). Көгмен жышты, токойду айланып (өтүп) келдик.

29. Кыргыздан жандык (кайттык). Түргеш кагандан тыңчы келди, сөзү мындай (?) алдыдан (чыгыштан) каганга карай кол алып баралы дейт, жортуул жасабасак (кол алып барбасак) ол бизди: каганы алп, кеңешчиси акылман, канткен менен да

30. бизди өлтүрөт го, — деди. Түргеш каганы жортуулга чыкты деди, он ок эли түгөл аттанды дейт, Алардын (ичинде) Табгач колу да бар экен. Ал сөздү эшитип, каганым: мен үйгө түшөйүн (барайын), — деди.

31. Катын жок болгон (өлгөн) эле, аны жоктоюн (көмөйүн)

деди, кол (менен) барың, — деди. Алтын-Жышта отуруң (күткүлө), — деди. Кол башчы (болуп) Инел каган, тардушдардын шады барсын, — деди. Билге Тонукук мага айтты:

32. бу колду башта,— деди. Кыйынды (жазаны) көңүлүңчө (билгениңдей) айт (колдон), мен сага не айтайын, — деди. Эгер эрлер (жоокерлер) келсе күч көбөйөт, келбесе тилди, сөздү (б. а. кабар) ала отур, — деди. Алтын-Жышта отурдук (токтодук)

33. үч тыңчы киши келди, сөзү бир (мындай): каганы кол аткарды, он ок колу калбастан аттанды дейт. Йарыс жайыкта чогулалык, — деди. Ал сөздү эшитип, каганга ал сөздү кабар эттим. Кантейин. Сөз (жооп) жана (кайра)

34. келди: отуруң (күткүн) дептир. Шашпа, кароолду жакшы кармагыла, (капысынан) бастырбагыла (басып албасын) дептир, Бөгү каган мага мындай деп (буйрук) айтты. Апа-тарканга (жогорку командачыга) жашырын сөз жибер: билге Тонукук айлакер, өз(ү) аңдайт (сезет)

35. (эгерде ал айтса): «кол (менен барабыз» ...ынаба (макул болбо)! Ал сөздү эшитип, кол жөнөттүм. Алтын-Жышты жолсуз аштым. Иртыш дарыясын кечүүсүз кечтик, түн каттык, Болчуга таңга маал жеттик.

36. Тыңчыны алып келди, сөзү мындай: Йарыс жайыгында он түмөн (100000) кол чогулду, — дейт. Ал сөздү эшитип, бектер баары

37. (жаңалык) кайталык! Аруу (таза) уят жакшы (уят өлүмдөн катуу),— деди. Мен мындай деймин: мен билге Тонукук, Алтын-Жышты аша келди, Иртыш өзөнүн

38. кече келдик. Келгендери алп, — деди. Туйбады (түшүнүшпөдү). Теңири, Умай, ыйык жер-суу жеңиш берди, неге качабыз,

39. көп деп, неге коркобуз, аз деп. Неге басынабыз, тиелик (кол салалык),—дейм. Тийдик, тараттык (жеңдик) Экинчи күн (дагы) келди,

40. өрттөй кызып (жанып) келди. Сүңгүлөштүк (найзалаштык) бизден эки учу (канаты) артык эле. Теңир жалгаган үчүн көп деп биз

41. коркподук, сүңгүлөштүк (сайыштык). Тардуш шад аралай барды (кирди). Тараттык (куудук), каганын туттук, ябгысын[1], шадын

42. анда өлтүрдүк, элүүчө кишини туткундадык, ошол эле түнү эл сайын элчи жибердик. Ал сөздү эшитип, он ок бектери, эли (бүт)

---

[1] Ябгы — титул.

43. келди, жүгүндү (багынды). Келген бектерин, элин курап (жатканда), аз эл качты. Он ок колун (жортуулга) жөнөттүм.
44. Биз жана (дагы) согуштук, аларды куудук. Йенчү дарыясын кече, Тинеси уулунун мекени Беңлигек тоонун...
45. Темир Капкага чейин куудук, андан кайттык, Инел каганга...гка тезик[1] токрысын[2]
46. анда йерүки (?) ал жерде Сук баштаган Согды калкы бүт келди. Ал күндө (ошо кезде) түрк эли Темир-Капкага жетти.
47. Тинеси уулу жашаган (мекендеген) тоого жеткен, ээси (башчысы) жок экен. Ал жерге мен, билги Тонукук, жеткен үчүн
48. сары алтын, ак күмүш, кыз-кыркындарды, кымбат баалуу үртүк, асыл дүйнөлөрдү эсепсиз алып келди. Илтерис каган акылдуулугу жана ортоктоштугу үчүн,
49. алптыгы үчүн Табгач (менен) он жети (жолу) согушту, Кытаң (менен) жети (жолу) согушту. Огуз (менен) беш (жолу) согушту, анда кеңешчи да
50. жана кол башчысы да мен элем. Илтерис каганга... Түрк Бөгү каганга Түрк Билге к...
51. Капаган каган... Түн уктабай,
52. күндүз отурбай, кызыл каным төгүп (төкетн?), кара терим чыгарып, күч-кубатымды (ишти, күчтү) бердим мен, о, өзүм алыс жортуулдарга жиберип турдум, о.
53. Акуй сакчыны көтөрттүм, басынган (баш ийген) жоону (иретке) келтирдим, каганым менен жортуулдадым, теңири жалгады!
54. Бүткүл түрк калкына жарактуу куралдуу жоо келтирбедим, токулгалуу атты (атчан аскерлерди) жолотподум. Илтерис каган курбаган болсо (чыңдабаса),
55. андан кийин мен өзүм курбаган болсом (чыңдабасам) мамлекет дагы, эл дагы жок болот эле, эл курганы үчүн, өзүм курганым үчүн
56. мамлекет кайра мамлекет болду, журт кайра журт болду. Өзүм кары болдум нечен жердеги кандуу (каны бар) элге улук болдум,
57. эгерде бекерчи болгон болсо не (деген) муң-зар бар болот эле.
58. Түрк Билге каган элиңе арнап жаздырдым мен билге Тонукук.

---

[1] Эстеликте «тезик» деген этноним кезигет, бул сөздү С. Е. Малов «араб» деп берген. Балким, бул жерде сөз фарсы же Токарстандын эли жөнүндө болушу мүмкүн.

[2] Токар — этникалык термин.

59. Илтерис каган чыңдабаса (курбаса) же ал жок болсо, же мен өзүм, билге Тонукук, чыңдабасам (курбасам), же мен жок болгон болсом,
60. Қапаган каган Түрк-сир калкынын жеринде мамлекет түзүлүшү да, эл да, киши да, (башкаруучу) ээси да жок болот эле (болбойт эле).
61. Илтерис каган, билге Тонукук чыңдаган (курган) үчүн Қапаган каган жана Түрк-сир эли көчүп жүрөт (жашап турат) (бу...)
62. Түрк Билге каган, Түрк-сир элин, Огуз элин көкөлөтүп (зоболосун жогору көтөрүп) отурат.

ОРУСЧА КОТОРМОСУ

(1) Я сам, мудрый Тоньюкук, получил воспитание под влиянием культуры народа табгач. (Так как и весь) тюркский народ был в подчинении у государства Табгач.
(2) Тюркский народ, не будучи со своим ханом, отделился от государства Табгач, сделался народом, имеющим своего хана; оставив своего хана, снова подчинился государству Табгач. Небо, пожалуй, так сказало: я дало (тебе) хана,
(3) ты, оставив своего (букв. твоего) хана, подчинился другим. Из-за этого подчинения небо, — можно думать, — (тебя) поразило (умертвило). Тюркский народ ослабел (умер), обессилел, сошел на нет. В стране народа тюрков-сиров (?)
(4) Не осталось (государственного) организма. Оставшиеся независимыми (кое-где в оазисах, букв. среди деревьев и камней) соединились, и (их) составилось семьсот (человек). Две части из них были всадниками, а одна часть из них была пехотой. Тот, кто семьсот людей
(5) заставил (по)следовать, старший из них, был «шад». Он сказал: «Приставай (те ко мне)». Я был к нему приставшим — мудрый Тоньюкук. (Не) каганом ли (мне его) пожелать, говорил я (в сердце своем). Я думал: если (будущий хан) вообще (букв. сзади, вдали) знает, (что у него есть) и тощие быки, и жирные быки,
(6) но он не может (не способен, не знает) назвать (в отдельности, который) жирный бык (и который) тощий бык. Говоря, (в сердце своем) я так думал. Затем: так как небо даровало мне знание, то (несмотря на малые способности хана) сам я захотел (его в качестве) хана (захотел его ханом).
(7) (А хан:) «С мудрым Тоньюкуком, в качестве бойла бага

таркана, я, Ильтерес, да буду каганом!» Он много поразил на юге табгачей, на востоке (впереди) — киданей, на севере — огузов. Его товарищем по знанию и его товарищем по славе был я сам. Мы избрали местожительство Куз Чугая и Қара-Қумы («Черные пески»),

(8) мы жили (там), питаясь оленями и питаясь зайцами. Горло народа было сыто. Враги наши были кругом, как хищные птицы, мы были (для них) падалью (В. Томсен, ZOMG: таков был наш лагерь). Так проживая, от огузов пришел лазутчик (шпион).

(9) Слова лазутчика таковы: «Над народом токуз-огузов воссел каган, говорит (соглядатай), — он послал к табгачам Қуны-Сенгуна, к киданям послал Тонгра Сема. Слово так послал: тюркский народ в небольшом только количестве

(10) кочует, (но) каган его—герой, а советник у него—мудрый. Пока существуют эти два человека, то вас (букв. тебя), табгачей, они убьют, — говорю я; на востоке киданей они убьют, — говорю я, — нас (букв. меня), огузов,

(11) тоже убьют, говорю я. Табгачи — нападайте с юга, кидане — нападайте с востока, я нападу с севера. Да не распоряжается (букв. не ходит) в земле тюрков-сиров (какой-то) властитель. Да уничтожим мы, насколько возможно (этого) властителя, —

(12) говорю я». Услышав эти слова, ночью не приходил мой сон, а днем я не имел покоя. После этого я обратился с просьбой к кагану. Я так просил: табгачи, огузы, кидани, эти втроем, если соединятся (или: если будут воевать против нас),

(13) то мы (пожалуй) останемся как бы предоставленные самим себе (или: мы останемся, как бы держа свою внутренность внешностью своего существа). Тонкое сложить (в кучу) — легкое (дело); слабое разорвать — легкое (дело), но если тонкое сделается толстым, то то, что может собрать (толстое, это) будет герой. Если слабое

(14) сделается крепким, то то, что может разорвать (крепкое, это) будет герой. Мы должны придти на востоке к киданям, на юге к табгачам, на западе к западным (тюркам, курданам?) и на севере к огузам, с двумя-тремя тысячами нашего войска. Может ли это быть? Так я просил (хана).

(15) Мой каган соизволил выслушать от меня самого, мудрого Тоньюкука, изложенную просьбу. Он сказал: «Ты по

своей воле заставь следовать (войско)». Пройдя реку Кёк Онг, провел (заставил следовать войско) к лесу Отюкэн. По реке Тогле пришли огузы с рогатым, вьючным скотом,

(16) войска их было шесть (три?) тысяч, нас было две тысячи. Мы сразились. Небо оказало (нам) милость, и мы рассеяли (их): они упали в реку. На пути преследования (многие) еще возможно, умерли. После этого огузы все вместе пришли (т. е. подчинились нам).

(17) Услышав, что я привел тюркский народ в землю Отюкэн и что я сам, мудрый Тоньюкук, избрал местом жительства землю Отюкэн, пришли (к нам) южные народы, западные, северные и восточные народы.

(18) Нас было две тысячи, мы были двумя (отрядами) войск. Тюркский народ и тюркский каган для (дальнейшего) обитания (завоевывая) не дошел до город(ов) Шантунга и до морской реки. Своего кагана я упросил и двинул войска.

(19) Я довел (войска) до город(ов) Шантунга и до морской реки. Они разрушили двадцать три города и остались на жительство в земле Усынбундату. Каган народа, табгач был нашим врагом. Каган (народа) «десяти стрел» был нашим врагом.

(20) Но больше всего был нашим врагом киргизский сильный каган. Эти три кагана, рассудив, сказали: да пойдем мы (походом) на Алтунскую чернь. Так они рассудили и сказали: да отправимся мы в поход на восток против него, как бы то ни было, он нас (победит):

(21) каган его (т. е. тюркского народа) — герой, а советник его — мудрый, как бы то ни было, он, возможно, (окажется) победителем нас (букв. убийцей). Втроем мы объединимся и отправимся в поход и уничтожим его, сказали (они). Тюргешский каган сказал так: «Мой народ там будет», — сказал он,

(22) а тюркский народ (находится) в смятении, огузы же его, сказал он, находятся в рассеянии. Услышав это его слово, ночью совсем сон мой не приходил, (а днем) я не находил покоя. Тогда я задумал...

(23) будем воевать (против киргизов?)... сказал я. Когда я услышал, что дорога на Кёгмэн (только) одна и она завалена (снегом), я сказал: не годится, если идти этим путем... Я искал знатока той местности и нашел человека из степных азов.

(24) — «Моя родная земля — Аз, ее зна... (Там) есть одна остановка, если отправиться по (реке) Аны, то до

ночлега там (останется) ход одной лошади»,—сказал (он). Я сказал: если ехать той дорогой, то (это) возможно. Я задумался, и моего кагана

(25) я просил. Я приказал двинуться войску; я сказал: садись на коней! Переправясь через Ак-Тэрмель, я приказал остановиться (тыловым) лагерем. Приказав сесть на лошадей, я пробил дорогу сквозь снег, я взошел (с другими) вверх (горы), ведя лошадь на поводу, пешком, удерживаясь деревянными шестами (на лыжах?). Передние люди

(26) протоптали (снег), и мы перевалили через вершину с растениями (В. Томсен: die Passhöhe Ybar? ZDMG, т. 78, стр. 166). С большим трудом мы спустились, и в десять ночей мы прошли до склона (горы), обойдя (горный, снежный) завал. Местный путеводитель, сбившись с пути, был заколот. Когда испытывались лишения, каган говорил: «Попытайся быстро отправиться!

(27) Да отправимся мы по реке Аны!» Мы шли вниз по течению этой реки. Чтобы пересчитать (свое войско), мы приказали остановиться, а лошадей мы привязали к деревьям. И ночью, и днем мы быстро скакали. На киргизов мы напали во время (их) сна.

(28) ...проложили (путь) копьями. Хан их и войско их собрались. Мы сразились и победили. Хан их мы умертвили. Киргизский народ вошел в подчинение кагану и повиновался (ему). Мы вернулись, мы пришли обратно, обойдя Кёгмэнскую чернь.

(20) Мы вернулись от киргизов. От тюргешского кагана пришел лазутчик. Слово его таково(?): «Отправимся походом, говорит он, с востока на кагана. Если мы не пойдем походом, то он нас (победит): каган его — герой, а советник его — мудрый, как бы то ни было,

(30) он нас возможно погубит», — говорит он. Тюргешский каган отправился в поход, говорил он, народ «десяти стрел» без остатка отправился в поход, говорит, (среди них) есть и войско табгачей говорит (лазутчик). Услышав эти слова, мой каган сказал: «Я отправлюсь домой!

(31) (Моя) жена умерла, я хочу совершить над ней погребальные церемонии, — сказал он, — ты же иди с войском, сказал (каган), и оставайся в Алтунской черни»,— сказал. Начальниками войска пусть идут Инэль-каган и тардушский шад, сказал. А мне, мудрому Тоньюкуку, он сказал:

(32) «Веди это войско, — сказал. Назначай наказания по своей воле, что я (еще) тебе скажу!» — сказал. «Если

(кто) придет (т. е. присоединится к нам), то увеличится (у нас) число храбрых мужей, если (никто) не придет, то собирай различные вести (букв. «языки и слова)», — сказал. Мы находились в Алтунской черни.

(33) Пришли три лазутчика, слова их одинаковы: «Их каган с войском выступил в поход, войско (народа) «десять стрел» без остатка выступило в поход», — говорит (лазутчик). «Да соберемся мы в степи Ярышской», — сказал. Услышав эти слова, я послал эти слова кагану. Что делать?! С обратным словом (от хана)

(34) пришел (посланный): «Сиди, — было сказано, — не торопись ехать, хорошенько держи караул; не позволяй себе раздавить», — сказал он. Так приказал сказать мне Бёгю-каган. А апа-таркану (главнокомандующему) он послал известие: «Мудрый Тоньюкук — он хитрый и сам он — понимающий!

(35) (Если он скажет): «Идем с войском!»... не соглашайся». Услышав эти слова, я двинул в поход войска. Я без дороги перевалил Алтунскую чернь. Мы переправились без брода через реку Иртыш и, не делая остановки на ночь, рано утром достигли Болчу.

(36) Привели лазутчика, слово его таково: «В степи Ярышской собралось десять тюменов войска (100 тысяч)», — он говорит. Услышав эти слова, беги все

(37) сказали: «Вернемся! Стыд чистых хорош!»[1] А я так говорю, я — мудрый Тоньюкук: «Мы пришли, пройдя через Алтунскую чернь. Через реку Иртыш

(38) мы пришли, переправясь. Было сказано: (враг, который) приходит — герой, но они (о нас) не проведали. Небо, (богиня) Умай, священная Родина (земля—вода) — вот они, надо думать, даровали (нам) победу. Зачем нам бежать,

(39) говоря: (их) много. К чему бояться, говорят: (нас) мало. Зачем нам быть побежденными?! (или подчиним себе!) Нападем!» — сказал я. Мы напали и прогнали (врага). На второй день они (враги) пришли;

(40) они пришли, пламенея, как пожар. Мы сразились. Сравнительно с нами их два крыла наполовину были многочисленнее. По милости неба, мы

(41) не боялись, говоря, что их (т. е. врагов) много. Мы сразились. Тардушский шад принял участие в сражении. Мы прогнали (врагов), их кагана мы схватили, а их ябгу и шада

---

[1] Ср. казахскую пословицу: «Стыд сильнее смерти» (Казахстанская правда. 1944, 27 февраля (Речь депутата Н. Ундасынова).

(42) там умертвили. Около пятидесяти человек мы пленили. В ту же ночь мы отправили (послов) к каждому народу. Услышав эти слова, начальники и народ «десяти стрел» все
(43) пришли и подчинились. Когда я устраивал и собирал приходящих начальников и народ, то небольшое число народа убежало. Я повел в поход войско (народа) «десяти стрел».
(44) Мы еще воевали и гнали их. Переправляясь через реку Жемчужную, гору Баянглигяк — местожительства сына Тинэси...
(45) Мы преследовали (врагов) до Темир-капыг (до Железных ворот). Мы заставили (их) оттуда возвратиться. Инэль-кагану арабов и тохаров...
(46) Тогда пришел весь согдийский народ во главе с Суком...(?). В те дни тюркский народ достиг Железных ворот
(47) и достиг горы—местоприбывания сына Тинэси, (где) не было предводителя. Так как я, мудрый Тоньюкук, дошел (с войском) до этого народа (букв. до этой земли),
(48) то он (народ) принес желтое золото, белое серебро, женщин и девиц, драгоценные попоны и (другие) сокровища в большом количестве (букв. без границ). Эльтериш каган, ради своего сообщества со
(49) знанием и геройством, на табгачей ходил сражаться семнадцать раз, против киданей сражался он семь раз, против огузов сражался пять раз. Тогда советником
(50) я же был и предводителем был войск. Эльтериш-кагану... тюркскому Бёгю-кагану, тюркскому Бильгя-к(агану)...
(51) Капаган-каган... я, не спав по ночам,
(52) не имея покоя днем, проливая красную свою кровь и заставляя течь свой черный пот, я отдавал народу (свои) работу и силу и я же сам направлял длинные (дальние) военные набеги.
(53) Я возвысил стражу Аркуй, повинующихся врагов я приводил (?), мы предпринимали походы с моим каганом. Пусть будет милостиво небо:
(54) на этот (свой) тюркский народ я не направлял (хорошо) вооруженных врагов и не приводил снаряженную конницу. Если бы Эльтериш-каган не старался приобретать
(55) и, следуя (за ним), я сам если бы не старался приобретать, то ни государство, ни народ не были бы существующими. Ради его (т. е. кагана) приобретений и, следуя за ним, ради моих собственных приобретений

(56) государство стало (настоящим) государством, а народ же стал (настоящим) народом. Сам я состарился и возвысился. Если бы в какой-либо земле у народа, имеющего кагана,
(57) оказался бы (какой-либо) бездельник, то что за горе имел бы (этот народ)!
(58) Я, мудрый Тоньюкук, приказал написать (это) для народа тюркского Бильгя-кагана.
(59) Если бы Эльтериш-каган не старался приобретать или если его не было бы и если бы я сам, мудрый Тоньюкук, не старался приобретать или если бы не существовал,
(60) в земле Қапагана-кагана и народа тюрков-сиров не было бы никакой государственной организации, ни народа, ни людей, ни правителя.
(61) Ради стараний Эльтериш-кагана и мудрого Тоньюкука вот существует Қапаган-каган и народ тюрков-сиров.
(62) Тюркский Бильгя-каган возвышает народ тюрков-сиров и народ огузов.

ОНГИН ЭСТЕЛИГИ

Эстелик Н. М. Ядринцев тарабынан 1891-жылы Тарамелде (?), Онгин суусунун боюнан, Қокшун-Орхон деген жердин түштүгүрөөк жагынан табылган. Эстелик Илтерес-Қанга (Гудулу, Кутлуг) жана анын аялы Илбилге-катын, Могиляндын туугандары жана принц-Күлдүн атына коюлган. Болжол менен 690—706-жылдардын аралыгында, Гудулу-кан өлгөндөн кийин, 690—693-жылдардын ортосунда болгон (чыгыш источниги боюнча).

Онгин эстелиги эстеликтердин ичинен эң байыркысы.

Эстеликтин транскрипциясы

1. Эчүмиз апамыз Бумын каган төрт булуңыг кысмыс йыгмыс йаймыс басмыс ол кан йок болтукда кесре эл йитмис ычгынмыс качышмыс...

2. каганладук каганын ычгыны ыдмыс түрк будун өңре күн токсукыңа кесре күн батсыкыңа теги берийе табгачка йырайа йыш(ка теги)...

3. алп эрин балбал кысды, түрк будун аты йок болу бармыс эрти, түрк будун йитмезүн тейин йолук эрмезүн тейин үзе теңри тер эрмис...

4. Қапаган Элтерис каган элиңе кылынтым. Эл этмис Йабгу оглы Сабра тамган чур Йога иниси билге Сабра тамган таркан йумгылыг бес йетмис эчим атым...

5. бу табгачда йырайа бег огуз ара йети эрен йагы болмыс. Қаңым бага теңрикен (те)йин анта йорымыс исиг күчин бермис...

6. теңрикенге исиг бертиң тейин йарылкамыс сад атыг анта бермис, болтукда токуз огуз бег йагы эрмис бедүк эрмис теңрикен йоры(мыс)...

7. йабыс бат биз, азыг үкүсиг көртиг ирти, сүлетим тер эрмис амты беглериме тер эрмис биз аз биз тейин кор(кмыс)...

8. каңым сад анча өтүнмис теңрикен алмазун тейин... ...(бу)дун анта бермезиңа тасулмыс (Радлов ташыкмыс?).

Оң жагындагы жазуу (Оа)

1. Қамук балыкка тегдим кунладым алтым, сүси келти карасын йыгдым беги качды... герти, табгач будун. . . . . . токыдтым йыгдым басдым йайдым...
. . . . . бузкунча.

2. келир эртимиз экин ара бег йагы болмыс тегмечимен тейин, сакынтым теңри билге каганка сакыну эсиг күчиг берсегим бар эрмис эринч Тегдүкин үчүн . . . .(й)ыгдым эбке тегдүкүм уруш кылып.

3. тегип иниме оглыма анча өтледим калйуруп Элтерес каганта адырылмадук йаңылмадук теңри билге каганта адырылмалым азмалым, тейин, анча өтледим кери барыгма барды билге каганың будуны... барды өлүгин атка эсиг күчиг берти.

4. үзе теңри кан лүи йылка йетинч ай күчлүг алп каганымда адырылу бардыңыз билге Тачам йогың алур агыңын казгантым (су)б йер теңри үт....
(табга)ч кирүр эрти.

Жогорку туурасынан жазылган жазуу (Об)

1. Тачамка битиг ташыг
2. . . . . кыл) дым беңигү
3. (каганы)м Тачам
4. билге Тачам лү
5. йылка билге
6. күлүг эр эдгү ка(н)
7. Тачам өлти

Өзүнчө таштагы жазуу (Ос)

Сабра таркан балбалы.

Эстеликтин кыргызча окулушу

1. Ата-бабабыз, апабыз Бумын каган (төгөрөктүн) төрт булуңун кыскан, жыккан, жайлаган, баскан, ал кан жок бол-

гондон кийин эл житип жок болду (өлүштү), таркашты, качышты.

2. Қандык кылган каганын кууду, түрк эли алдыга, күн чыгышка; кайра, күн батышка чейин, түштүккө табгачка, түндүккө (солго) жыш(ка чейин) (токойго чейин) (чачылды)...

3. алардын алп эрлеринин (сөлөкөтүн) балбал тургузду, түрк элинин аты жок болуп бараткан эле, «түрк эли житип кетпесин жем (тарп) болбосун деп», — үстүдөгү теңри деп айткан.

4. (Мен) Қапаган Элтерис кагандын элинде (мамлекетинде) тарбияландым (өстүм). Мамлекетти курган(дар)—Йабгу уулу Сабра Тамган чур, Йога(нын) иниси билге (акылман) Сабра тамган таркан эле (бардыгы менен) алтымыш беш бабаларым...

5. бу табгачтардын түндүгүндө огуз бектеринин ара(сынан) жети эр (киши) жоо болду. Атамды бага (титул) теңрилик дешип, анда жортуп көчүп жүрүштү, ишин, күчүн (күчкубатын) бериштi.

6. теңриликке ишти күчүңдү (күч-кубатыңды) бердиң деп (ал), алкап, шад деген даражаны (атты) ошондо берген, мындан кийин тогуз огуз бектери жоо болду. Бийик болгон теңирилик жорткон... (жүргөн)...

7. (биз) акылсыз жана жаманбыз, азды көптөй көрдүк; (Ал) салгылаштым, — деген эле. Эми (өзүнүн) бектерине, айтты: биз азбыз деп, корккон.

8. атам-шад анча (ушунча) өтүнгөн, теңрилик (туткунга...) албасын деп... ошондо эл аны (жоого) бербес үчүн тике турду (көтөрүлгөн).

Оң жагындагы жазуу (Оа)

1. Бардык балыкка (шаарга)тийдим (кол салып турдум), алдым, аскерлери келди, карасын (кара будунду, элди) жеңдим, беги качты... үйгө, табгач калкы... житирдим, жеңдим, бастым, жайладым... бузганча (кыйраганча).

2. келер (келген) элек, эки ара (дагы) бектер жоо болгон, тийбеймин — деп, ойлодум. Тенри колдогон Билге каган жөнүнөн ойлонуп, ишти, күчтү (күч-кубатты) бердим. Тийген үчүн... жыктым, (жеңдим), (мен) үйгө кеттим, уруш кылып.

3. тийип (кол салып) иниме, уулума анча (мындай) насаат айттым: ачууланып, (биз) Элтерес кагандан айрылбадык, (жаңылбадык) теңри (колдогон) Билги кагандан да айрылбай азгырылбайлы (жаңылбайм) деп, анча (ушундай) насаат айттым. Ал (эл) артка (керисинен) барды (кетти). Билге каганыңдын будуны... (калкы) барды (кетти), өлүгүн атка (артып), ишти, күчтү (күч-кубатты) өзүнүн канына берди.

4. үстүндө теңри кан, ажыдаар (жылан) жылда жетинчи ай күчтүү алп каганымдан айрылып калдыңар. Билге (акылман) Тачам — мен, сен өлгөндөн кийин ээ болдум (сенин) дүйнөңө (асыл буюмдарыңа). Суу, жер (ата-мекен) теңри үт... Табгачка кирер эле.

Жогорку туурасынан жазылган жазуу (Об)

1. Тачамга битик ташты
2. ...кылдым эстелик
3. (каганы)м Тачам
4. билге (акылман) Тачам ажыдаар (жылан жылы)
5. билге (акылман)
6. даңктуу эр, ийги (жакшы) ка(н)
7. Тачам өлдү.

Өзүнчө таштагы жазуу (Ос)

Сабра таркан балбалы.

Эстеликтин орусча котормосу

(1) Наш предок Бумын-каган четыре угла (мира) притеснил, повалил, победил, раздавил. Затем, когда этого хана не стало, народ (наш) погиб, рассеялся и разбежался...

(2) царствовавшего своего кагана он изгнал, (а затем) тюркский народ вперед, на восток; назад, на заход солнца; на юг (направо) к табгачам и на север (налево) к черни (рассеялся)...

(3) Их героев-мужей он поставил балбалами... имя тюркского народа начало клониться к упадку и «да не уничтожится тюркский народ, да не будет жертвой!» — наверху Небо, пожалуй, (так) сказало.

(4) Я, Қапаган, был воспитан в преданности государству Эльтэрэс-кагана. Государство было устроено, сын Ябгу Сабра Тамганчур, младший брат Ега Сабра тамгана таркана, в общем шестьдесят пять моих предков...

(5) От этих табгачей на север, среди бегов огузов семь мужей (предводителей) были врагами. Другая часть, называя (т. е. признавая) моего отца божественным «бага», там кочевала и трудилась (на него)...

(6) Говоря: ты на божественного (августейшего) трудился, он был милостив и тогда дал звание шада; после этого девять бегов огузов были врагами, бывший значительным и божественным утомился (?).

(7) Мы, были дурны и негодны, мы малых считали (видели) за больших. Он говорил: я воевал. Теперь своим бегам говорил: нас мало, говоря, боялся...

(8) Мой отец—шад так взмолился, говоря; августейшего да не возьмут (в плен)... народ тогда поднялся, чтобы не отдать его (врагам).

Надпись правой стороны (Оа)

(1) Я напал на многие города, делал набеги, захватил, его войско пришло. Народ их я поразил, их беги убежали... были... табгачский народ ... я победил, повалил, раздавил, победил... до их погибели.

(2) Мы пришли среди двух .... беги были врагами. «Я не буду принимать в ней участия», — я так думал. Беспокоясь о божественном Бильге-кагане, я старался всемерно трудиться (т. е. давать свои труды и силы). Из-за его войны я победил. Я направился домой, ведя (в то же время) войну...

(3) и напавши (на врага), моим младшим братьям и сыновьям я так делал наставления: рассердившись, мы не отделились от Эльтэрэс-кагана и не погрешили (против него), говоря (теперь): да не отделимся мы от божественного Бильге-кагана и не совратимся, так я поучал. Он (народ) пошел назад. Народ Бильге-кагана... пошел; свое счастье и труд и силу он давал (своему хану).

(4) Вверху (есть) небесный хан. В год дракона в седьмой месяц вы (ушли) отделились от сильного геройского кагана. Мудрый тачам — я, чрез твое погребение приобрел доставшиеся дары (драгоценности) твои. Родина — божество ... он вошел к табгачам.

Горизонтальная надпись вверху (Ов)

(1) Тачаму надпись на камне
(2) (сде)лал для памяти
(3) Мои каган Тачам,
(4) Мудрый Тачам; в дракона
(5) год, мудрый
(6) славный муж, благородный хан
(7) Тачам умер.

Надпись на особом камне (Ос)

Балбал Сабра таркана.

МОГИЛЯН (БИЛГЕ) КАНГА АРНАЛГАН ЭСТЕЛИК

Могилян канга арналган эстелик (683—735) Н. М. Ядринцев тарабынан 1889-жылы Орхон дарыясынын боюнда Эрдени

Цзу деген будда монастырынын 60 *км* түндүк жагынан табылган. Эстелик мазмуну боюнча Кул-тегин эстелигине жакын. Эстеликте Могилян (Билге) кандын кандыкка келгендиги айтылат. «Мен бар, бай элге кан болбодум. Мен сыртында тону, ичинде ашы жок элге кандыкка келдим»,— деп баяндайт. Эстеликте Билге кандын ички жана тышкы саясаты жана анын жортуулдары жөнүндө да толук кабар берилет. Эстеликтин акырында Билге канга анын тууганы Йолык тегин бир ай төрт күн ичинде ташка жазуу чегип эстелик тургузгандыгы баяндалат.

Эстеликтин транскрипциясы

(1) Теңри-тег теңри йаратмыш түрк билг(е) каған сабым. Қаңым түрк билге... нта амты (а)л... тысы эр, тогуз оғуз йидиникер, күлиг беглери будуни..(тү)рк те(ң)ри...
(2) үзе каған олуртум, олуртукыма өлтечиче сакынығма түрк беглер буд(ун) өгирип себинип токтамыш көзи йөгеру көрти. Бөдке өзүм олурып бунча ағыр төрүг төрт булуңдакы (будунга ит)дим. Үзе көк теңри
(24) йети йегирми йашыма таңут тапа сүледим, таңут будуның буздум, оғлын йотузын (же йутузын), йылкысын барымын анта алтым. Секиз йегирми йашыма Алты чуб соғдак
(25) тапа сүледим, будуның анта буздум. Таб(ғач) Оң тутук бес түмен сү келти. Ыдук башда сөңүшдим. Ол сүг анта йоккышдым. Йегирми йашыма басмыл ыдыкут оғушым будун эрти. Аркыш ыдмаз тейин сүледим к... т ичгертим, кал(ын)... эбрү келүртим. Эки отуз йашыма табгач
(26) тапа сүледим. Чача сеңүн секиз түмен (бир)ле сөңүшдим, сүсин анта өлүртим. Алты отуз йашыма чик будун кыргыз бирле йағы болты. Қем кече чик тапа сүледим. Өрпенте сөңүшдим сүсин санчдым. Аз (б)-у(-дуның алты) м... ичгиртим. Йети о(туз йашы)ма кыркыз тапа сүледим, сүңүг батымы
(27) карың сөкшен, Көгмен йышың тоғ(а йор)ып кыргыз будунын уда басдым (бастым). Қағанын бирле Суңа йышда (йышта) сөңүшдим. Қағанын өлүртим, илин анта алтым. Ол йылка түргис тапа Алтын йышың аша Эртис үгүзиг кече йоры(дым. Түргүс будуныг)уда басдым, Түргис каған сүси отча борча келти.
(28) Болчуда сөңүшдимиз Қаганын йаб(ғу)сын шадын анта өлүртим, илин анта алтым. Отуз йашыма Бес-балык тапа сүледим, алты йолы сөңүшдим...(с)үсин көп өлүртим. (Бес-балы)к ичреки не киши? атин...(тегдү)к

йок (үчү)н киси балык(да маңа) укғалы келти. Бес-балык аны үчүн озды. Отуз артукы

(29) бир йашыма карлук будун, буңсуз (эр) үр барыр эрикли йагы болты. Тамағ ыдук башда сүңүшдим карлук будунығ өлүртим, анта алтым... (йаш)ыма (же басмал) карлук буд (же дүд) карлук будун тир... (санчты)м ө(лүртим) т(окуз) (оғу)з мениң будуным эрти. Теңри йер булғакын үчүн өдиң(?)...

(30) күни тегдүк үчүн, йагы болты. Бир йылка төрт йолы сөңүшдим. Эң илки Тогу-балыкда сөңүшдим. Тогла үгүзиг йүзти (йүзити?) кечип сүси... Экинти Антарғуда сөңүшдим сүсин санчдым (илин алтым) үчинч (чуш башында) сөңүшдим. Түрк будун адак камашты йаблак

(31) болтачы эрти. Оза йаңа келигме сүсин агыт(т)ым. Үкүш өлтечи анта тирилти. Анта Тоңра йылпағуты бир уғушығ Тоңа тигин йоғ(ынта) эгере токыдым. Төртинч Эзғенти Қадазда (же Қадан, Қадын) сөңүшдим, сүсин анта санчдым, йабрытдым...

...барм... (кырк йашы)ма. Мағы Қурған кышладукда йут болты. Йазыңа

(32) Огуз тапа сүледим. Илки сү ташыкмыш эрти, экин сү эбде эрти. Үч-оғуз сүси: баса келти йадағ(ы) йабыз болты, тип алғалы келти. Сыңар сүси эбиг баркығ йулғалы барды, сыңар сүси сөңүшгели келти, биз аз эртимиз, йабыз эртимиз. Огуз...т йағ... күч биртүк үчүн, анта санчдым.

(33) йандым. Теңри йарлыкадук үчүн мен казғантык үчүн түрк будун казғанмыш эринч. Мен инилигү бунча башлайу казғанмасар, түрк будун өлтечи эрти, йок болтачы эрти. (Түрк) беглер (будун анча) сакының! Анча билиң! Оғуз бу(дун)... д... ыдмайын тийин сүледим

(34) эбин баркын буздым. Оғуз будун токуз-татар бирле тирилип келти. Ағуда ики улуғ сөңүш сөңүшдим. Сүсин буздым, элин анта алтым. Анча казғанып... теңри йарылкадук үчүн өзим отуз артукы үч (йашыма)ук эрти. Өдсег өтүлег күч

(35) игидмиш ка(ғаны йа)ңылты. Үзе теңри ыдук йер суб (асра) каған куты тапламады (же тапыкламады) эринч, токуз оғуз будун йерин, субын ыдып Табғачғару барды. Табғач... будун... йерде келти. Йгидейин тийин... (са)кынып будун(ығ)

(36) йазуклат... бирийе табгачда аты күси йок болты. Бу йерде маңа кур болты. Мен өзим каған олуртукым үчүн түрк будунығ... кылмадым илиг төрүг йегеди казғантым... ыд... тирилип й

(37) (анта) сөңүшдим, сүсин санчдым. Ичикигиме ичикди, будун болты, өлүгме өлти. Селеңе коды йорыпан карағын кысдылата эбин баркын анта буздым... йышка ағды. Уйғур элтебер йүзче эрин (илгерү тезип барды)
(38) ...(түрк) будун ач эрти, ол йылкығ алып игит(т)им. Отуз артукы төрт йашыма оғуз тезип табғачка кирти. Өкүнип сүледiм, сукын... (оғ)лын йотузын анта алтым, эки элтеберлиг будун...
(39) ...татабы будун табғач кағанка көрти. Йалабачы, эдгү сабы өтүги келмез, тийин йайын сүледим. Будунығ анта буздум. Йылк(ысын) ...б...) сүси тирилип келти, Қадыркан йышда кон...
(40) ...ғакыңа йериңерү субыңару конты. Бирийе карлук будун тапа суле тип тудун Йамтарығ ыт(т)ым. (Барды... Илтебер) йок болмуш, иниси бир курғ...
(41) ...аркышы келмеди (же йелмеди), аны анытайын тип сүледим. Қорғу эки
үч кисилаг(ин) тезип барды. Қара будун кағаным келти тип өг(ди)... ка ат биртим кичиг атлығ...

ХА

(1) Табғач атлығ сүси бир түмен артукы йети биң сүг илки күн өлүртим. Йадағ сүсин экинти күн (коп өлүртим) тирилип барды
(2) ...йолы сүледим. Отуз артукы секиз йашыма кышын кытаң тапа сүледим, (отуз артукы токуз йа)шыма йазын Татабы тапа сү(ледим)...
(3) мен... өлүртим оглын йотаз(ын йыл)кысын, барымын... ре кунчу... кы...
(4) бу... йотазын йок кылтым...
(5) йор...
(6) сөң(үшдим)... үчүн...
(7) бертим (же биртим) алп эрин өлүрип балбал кылу биртим.
Элиг йашыма татабы будун катаңда адакығ ... к... (Тү)ңкер тағка...
(8) Қүғ сеңүн башаду төрт түмен сү келти. (Түң)кер... тағда тегип токыдым, үч түмен сүг (өлүр)тим би(р) (түмен)... рсер... үктим, татабы...
(9) ө(лү)рти, улуг оғлым ағрып йок болча. Қуғ сеңүниг балбал тике биртим. Мен токуз йегирми йыл шад олуртым, токуз йигирми йыл кағган олуртым, ил тутдым, отуз артукы бир...
(10) түркиме будуныма йегин анча казғану биртим. Бунча казғанып каңым каған ыт йыл (734) онынч ай алты отуз-

ка уча барды. Лағзын йыл бисинч ай йити отузка йоғ эртүртим. Букағ тутук...

(11) маңа Лисүн Тай-сеңүн башаду бис йүз эрен келти. Кокылык у... алтун күмис кергексиз келүрти йоғ (Th. йуғ) йыпарығ келүрип тике бирти. Чынтан ығач келүрип өз йараш...

(12) бунча будун сачын, кулкакын йаңа(кын б)ычды, эдгү өзлек атын кара кисин, көк тейиңин сансыз келүрип коп кот(т)ы.

(13) Теңри тег теңри йаратмыш түрк билге... сабым: каңым түрк билге каған олуртукынта түрк амты беглер... кесре тардуш беглер, Кул-чур башлайу; улайу шадапыт беглер, өңре төлес беглер, апа таркан...

(14) башлайу улайу шадапыт беглер(и бу...) Таман Таркан, Тонйукук Бойла баға Таркан улайу буйрук... ич буйрукы бег Күл иркин башлайу улайу буйрук бунча амты беглер каңым каңанка эртеңү...

(15) эртеңү эти мағ... түрк беглерин будунун эртеңү эти мағ итди. Өгди... каңым каған... (ағыр ташығ) йоғын(мыш түрк беглер будуни... йар... ирти. Өзиме бунча.

XЬ

(8) (Қаңым)

(9) каған эчим каган олуртукынта төрт булуңдакы будунығ бунча (итмиш)... теңри йарылкадук үчүн өзүм олуртукыма төрт булундакы будуныг итдим йаратдым й... кылтым. Мен түргес каңанка кызым(ын)... эртеңү улуғ төрүн алы биртим. Түр(гес каңаның)

(10) Қызын эртеңү улуғ төрүн оғлума алы бертим... эртеңү улуг төрүн алы бертим й... эр(т)үртүм. Түр... баз... башлығығ йүкүнтүртим, тизлигиг сөкүртим. Үзе теңри ас(ра) йер йарылкадук үчүн

(11) көзин көрмедүк кулкакын эсидмедүк будунымын илгерү күн тоғы(сыкңа)... бергерү (табғачка курығару... (күн батысыкыңа, йырғару түн... алтунын) өрүң күмүшүн, кырғағлығ кутайын экинлиғ исигтин, өзлек атын, адғырын, кара кисин

(12) көк тейиңин түркиме будунымa казғану биртим, ити биртим... буңсуз кылтым (үзе теңри) эрклиг... аз будун... нча (т)үмен оғлы йал(?) мен... үн... (бегл)ериг бу...

(13) йеме иғидиң! эмгетмең! толғатмаң! олуртын. Түрк беглер, түрк будуным... биртим... амтыка ташыг... казғанмыс ағымын (түр)к бу(дун)... и бу каңанында бу беглериг де йеринде субында адырылмасар түрк будун

(14) өзүң эдгү көртечи-сен, эбине киртечи-сен, буңсыз болтачы-сен... кисре табғач каңанта бедизчиг коп келүртим...

менин̥ сабымын сымады... ичреки бедизчиғ ыт(т)ы, ан̥ар адынчығ ташығ баркығ йаратдым. Ичин ташын адынчыг бедиз (уртым... таш токыдым көн̥үлтеки сабымын)

(15) он-ок оғлын̥а татын̥а теги буны көрү билин̥! бен̥ү таш токыттым... йерте... токыттым, битидим бу... таш баркын...

XI

(билге) каган б(итигин) Йолыг тигин битидим бунча баркығ бедизиғ узыг (түрк) билге каган атысы Йолығ тигин мен ай артукы төрт күн олурып битидим бедизтим й...

XII

...өнүг йоғ(ға)ру сү йорып түнли күнли йити өдүшке субсыз кечдим Чоракка тегип Йолугча(?) Бес кеченке теги...

XC

(1) ... үзе...
(2) билге каган уч(а барды)
(3) йай болсар үзе тен̥ри
(4) көбрүғеси терче д
(5) тагда сыгун тезсер...
(6) сакынурмен кан̥ым каган
(7) ташын өзим каган...

Эстеликтин кыргызча окулушу

1. Тен̥ирдей (кудай сыяктуу болгон) жана Тен̥ир (Асман) (өзү) жараткан (коюп кеткен) түрк Билге (акылман) каган (менин), сөзүм. Атам Билге (каган кандыкка отурганда), ... эми ... тогуз-огуз(дардан) аны жактаган эр(лер) (кишилер), дан̥ктуу бектери, калкы (аны урматташты). ...(Атам дүйнөдөн өткөндөн кийин, түрк Тен̥ирин (Асманынын) жана түрк(төрдөн) ыйык жер-суусунун, ата-журтунун, каалоосу боюнча)...
2. (Мен) журтуна (үстүнө(н) кандыкка олтурдум (кан болдум) кан олтурганымда (кан болгонумда), (мурда) өлүмдү (өзүнчө журт болуудан калууну) ойлогон түрк бектери, журт(у) сүйүнүп, кандык тактыны (сөзмө сөз: жогору) жай-баракат (с. сөз: токтогон көзү менен) карай турган болушту.

24. он жети жашымда тангутка карай жортуулдадым, тан̥гут калкын буздум, (жен̥дим), уулун, катынын, жылкысын, мүлкүн анда алдым. Он сегиз жашымда Алты Чуб согдактарга
25. карай согуштум, калкты анда буздум (жен̥дим). Табгач-

тан Он тутук(чин) (баш болгон) беш түмөн (50000) кол келди. Ыдык (ыйык) башта согуштум. Ал колду анда жок кылдым. Кербен (же элчи) жибербеген деп, жыйырма жашында басмылдарды (жана) ыйык куттарга чабышка бардым, кийинкиси өзүмдүн уруум эле... мен (аны) багындырдым, сансыз олжо, табылгаларды үйгө келтирдим (алып келдим). Жыйырма эки жашымда табгач(га)

26. карай согуштум. Чача Сеңүн(дүн) 80 түмөн (80 000) (кол) менен согуштум, колун анда өлтүрдүм. Жыйырма алты жашымда чик журту кыргыз (менен) бирге жоо болду. Кем (суусун) кече (кечип), чиктерге карай жортуулдадым. Өрпөндө согуштум, колун жанчтым (талкаладым) Аз (журтун) элин алды(м) ... багындырдым. Жыйырма жети жашымда кыргызга карай жортуулдадым, найза батымы(нча)

27. карды жиреп, Көгмөн жыш тоосуна чыгып, кыргыз элин уйкуда (уктап жатканда) бастым. Каны менен Суңа жышта (жыш—токойлуу тоо) согуштум. Каганын өлтүрдүм, элин анда алдым. Ал жылы түргөшкө карай Алтын жышты ашып, Эртис (Иртыш) дарыясын кечип жортуулдадым. Түргөш кагандын колу отчо (оттой), куюндай (болуп) келди.

28. Болчуда согуштук. Каганын, йаб(гу)сун (вазирин), шадын анда өлтүрдүк, элин анда алдым. Отуз жашымда Беш-Балыкка карай жортуулдадым, алты жолу согуштум... аскерин көп өлтүрдүм. (Бес-Балы(к)тын ичиндеги не киши(лерге), атын дүнүйө-мүлкүнө (тийбеген үчүн) киши(лер) балык(дан) (шаардан мага) багынганы келди. Беш-Балык ан үчүн аман калды (кыйроодон). Отуз артыгы

29. бир (б. а. отуз бир) жашымда муңсуз, ээн-эркин (көчүп) жүргөн карлук эли жоо болду. Тамаг ыйык башта согуштум, карлук элин өлтүрдүм (жеңдим), (аларды) анда (басып) алдым... (Отуз эки) жашымда (же басмал) карлук эли чогулду, жанчдым (өлтүрдүм), тогуз огуз менин элим (калкым) эле. Теңри (менен) жер каарына алган үчүн өлдүң...

30. күнүлүк кылган үчүн (көрө албастык үчүн) жоо жолду. Бир жылда төрт жолу согуштум. Эң алгач Тогу-Балыкта согуштум, Тогла дарыясын сүзө кечип (жоонун) колу (талкаланды). Экинчи (жолу) Антаргуда согуштум, колун жанчдым (элин басып алдым). Үчүнчү (жолу) Чуш башында) согуштум. Түрк элинин аягы талыды (арыды, чарчады), жаман

31. болмок эле (эл дүрбөлөңгө түшөт эле). (Бизди) айландыра курчап жана жеңип келе жаткан колун агыттым (кууп

салдым). Көп (өлө тургандар) эл анда тирүү калышты. Анда Тоңа тегинди жоктоп жатканда, Тоңра йылпагуттун бир уруусун ийирип (курчап) жеңдим. Төртүнчү (жолу) Эзгенти Кадазда (же Кадан, Кадын) согуштум. Колун анда жанчдым, жайладым... мүлк... (кырк жашы(мда) Магы Курганда кыштаганда жут болду. Жазында

32. Огуздарга карай жортуулга чыктым. Алдыдагы кол жортуулга чыккан эле, экинчи (арткы) кол үйдө эле. Үч огуздун колдору басып келди (бизди) жана согушта алсыз деп ойлошуп, алганы (жеңгени) келди. Колунун бирөө үй-мүлктү жулганы (талаганы) барды, колдун бирөө (башкасы) согушканы келди. Биз аз элек, алсыз элек. Огуз(дар) ... жоо... күч берген үчүн, анда жанчдым (талкаладым)

33. таркаттым. Теңри жалгаган үчүн мен курганым үчүн түрк эли куралган эле. Мен мынча тырышкандык менен курганды баштабасам, түрк эли өлөт эле, жок болот эле. (Түрк) бектери жана эл муну ойлогула! Ушундай (деп) билгиле! Огуз элин... д...жибербейин деп жортуулга чыктым,

34. үйүн, мүлкүн буздум. Огуз эли тогуз-татар(лар) менен (бирге) жыйылып келди. Агууда эки (жолу) улуг (чоң) салгылаштым. Колун буздум (жеңдим), элин анда алдым (багындырдым). Ушунча кургандан кийин (каган атам өлдү?) Теңри жалгаган үчүн өзүм отуз үч жашымда (отуз артык үч жашыма) кан болдум. Убактылуу күчкө

35. ээ болгон (кандык кылган) каганы жаңылды. Үстүнөн теңири, астынан ыйык жер, суу кагандын куту урматтаган жок. Тогуз-Огуз эли жерин, суусун таштап, Табгачка (карай) барды. Табгач... эл (огуздар)... өз жерине (кайра келди. Көтөрөйүн деп...(са)гынып (ойлоп) элди

36. жазыкка күнөөгө (алып келди)... түштүктө табгачда (алардын) аты, даңкы жок болду. Бу жерде мага абийир болду. Мен өзүм кан(дыкка) олтурганым үчүн түрк элди... кылбадым, элди (мамлекетти) курдум... жибер... куралып.

37. (анда) согуштум, колун жанчдым. Алардын жартысы кайта келди, мага багынып ээ болду, калганы өлгөнү өлдү. Селеңге бойлоп төмөн жүрүп, аларды кысмакка алып, үй-мүлкүн анда буздум... (кыйраттым) жышка (токойго) акты (чыкты). Уйгурлардын элтебери жүзчө эрлери (киши) менен илгери — чыгышка качты.

38. (түр)к эли ач эле, ал жылкыларды алып, элди ирденттим. Отуз төрт жашымда огуздар качып, табгач тарапка кетишти (көчүштү), (ага) жортуулга чыктым, (алардын) уулун, кызын анда (туткунга) алдым, эки элтебердүү эл...

39. ...татабы эли табгач каганга багынды. (Алардан) Элчи ийги (жакшы) сөзгө, өтүнүчү келбейт деп, жайында согуштум. Элин анда буздум (жеңдим) (алардын) жылк (ысын)... колу (аскери) жыйылып келди. Кадыркан жышда (токойдо) кон...
40. ...гакыңа, жериңерге, сууңарга жакын кондум. Түштүккө карлук элине карай жортуулда деп Тудун Йамтарды жибердим. (Барды... Элтебер жок болду (өлдү), иниси бир кург...
41. ...элчиси (же кербен) келбеди, аны жазалайын деп согуштум. Коркушуп, эки-үч киши менен качышты. (?) Карапайым эл каганым келди деп макташты ... ак ат бердим, кичүү (кичинекей) аттуу... (атчандар)...

XA

1. Табгач(тын) аттуу колун (аскерин) бир түмөн артыгы жети миң (он жети миң) колун, биринчи күнү өлтүрдүм (салгылаштым). Жөө аскерин экинчи күнү (көп өлтүрдүм) салгылаштым), жыйылып барды
2. ...жолу жортуулга чыктым. Отуз сегиз жашымда кышындасы кытаңга (кара кытайга) карай жортуулга чыктым, отуз тогуз жашымда жазындасы татабыга карай жортуулга чыктым (жортуулдадым)...
3. ...мен ... өлтүрдүм, уулун, кызын, жылкысын, мүлкүн...ре, каныша(сын)...кы...
4. Бу ... (алардын) катындарын (мен) жок кылдым...
5. Жүр...
6. сайыштым... үчүн...
7. бердим (биртим деп да окулган), алп эрин өлтүрүп, балбал кыла бердим (балбал тургуздум). Элүү жашымда татабы эли катаңга (кара кытайга) аягын к... (Тү)ңкер тоого...
8. Куг сеңүн баштаган 4 түмөн (40 миң) кол (аскер) келди. Түңкер тоого жетип кол салдым, үч түмөн (30 миң) колду өлтүрдүм. Би(р) түмөн) (он миң) ...рсер...үктим, татабы...
9. өлтүрдү, улуу уулум ооруп жок болду (өлдү). (Мен ага) Куг-Сеңүндү балбал кылдым (тургуздум). Мен он тогуз жыл шад болдум (такка олтурдум), он тогуз жыл кан(дыкта) олтурдум, эл туттум (башкардым), отуз артыгы бир... (огуз бир). (Tomsen мен тегин-канзада болгонмун, ZOMC, t. 78, 158-бет).
10. түрк(үмө), элиме (түрк элиме) ушунчалык узакка жакшылык куруп бердим. Мынча куруп, кан атам ит жылы (734) онунчу айдын жыйырма алтынчы (күнү) учту (өлдү). Доңуз (чочко) жылы (735) бешинчи айда жыйырма

жетинчи (күнү) жоктодум (көмдүм). Букаг тутук... (кишинин аты).

11. мага Лусин Тай-Сеңүн баштаган, беш жүз эрен (киши) келди. Жыпар жыттуу... алтын күмүш чексиз келтирилди, жыпар жыттуу шамдарды көр үстүнө орнотту. Сандал жыгачын алып келди. Өз жараш... (ыктуу).
12. Мынча (ушунча) эл чачын, кулагын, жаагын кести, өзүнүн жакшы атын, кара кишин, көк тыйынын (тыйын чычканын) сансыз алып келип кошо көөмп багыштады.
13. Теңридей теңри жараткан (колдогон) түрк Билги... (каган) сөзүм: атам түрк Билги каган кандыкка отурганда, түрк бектери... кийин (батышта) (анын артынан) Күлчур баш болгон тардуш-бектер, ага улай шадапыт-бектер, алдыда (чыгышта) Апа-Таркан менен Төлес-бектер.
14. баш болуп, ага улай Шадапыт бектер (и бу...), Таман Таркан, Тонукук Бойла бага Таркан, аларга улай буйрук... (бектер) ...ички буйрук-бек(тер) Күл иркин баш болуп, аларга улай буйрук (берүүчү бектер) мынча эми бектер каганга атамды шаан-шөкөт менен сыйлап...
15. шаан-шөкөт менен абдан мактоо... түрк бектери (жана) эли (менен) ал аны аябай шаан-шөкөт (менен) мактап, даңктады. Мактады менин каган атамды... урматтап (оор ташты) койгон түрк бектери, эли... жер...(де) жүрүш жасашты. Өзүмө мынча.

XЬ

8. (Атам)
9. каган жана каган бабам (агам) кандыкка отурганда төрт булуңдагы элди ушунчалык курушту... теңри жалгаган үчүн өзүм такка отурганда төрт булуңдагы калкты курдум, жараттым, и... кылдым... Мен Тургеш каганга кызым(ды)... шаан-шөкөт улуу салт менен бердим. Тур(геш кагандын)
10. кызын шаан-шөкөт улуу салт менен уулума алып бердим. Шаан-шөкөт улуу салт менен алып бердим. й... курдум. Тур...баз... баштууну жүгүндүрдүм, тизелүүнү чөктүрдүм (жүгүнттүм). Үстүндө теңри, астында жер жалгаганы үчүн
11. көзү менен көрбөгөн, кулагы менен эшитпеген (укпаган) элимди илгери күн чыгышка... түштүккө табгачка артка... (күн батышка, жогору) түндүккө (түн... алтынын), ак күмүшүн, жээги жибек кездемелерин, эгинден жасалган ичимдигин, өзүмдүк атын, айгырын, карапайым кишини (элди)

12. көк тыйыныңды (көк тыйын чычканыңды) менин түрк элим үчүн жыйдым, курадым... муңсуз кылдым, (үстүдө теңри) эрктүү... аз эл... мынча түмөн он миң (уулу йал(?) мен... үн... бектери бу...
13. дагы өйдөлөгүлө! кыйналбагыла! жапа чекпегиле! (анткени такка (мен) олтурдум. Түрк бектери, түрк элим... эмдиги ташты жыйналган асыл мүлкүмдү түрк эли... и... бу каганыңдан, бу бектериңден, жериңден, сууңдан айрылбасаң, түрк эли.
14. өзүң жакшы (жыргап-куунап) жашайсың, үйүңдө болосуң, муңсуз болосуң... кийин табгач кагандан бедизчилерди (оймочу-чиймечи) көп келтирдим... менин сөзүмдү сындырбады (бузбады)... (мага табгач кагандын) ички оймочу-чиймесин жиберишти, аларга түрдүү ташты чектирип, күмбөз курдурдум. Ичин-тышын ар түрдүү оймо-чийме (менен) коздоттум, таш орноттум, көңүлүмдөгү сөзүмдү
15. (батыштагы) (эстелик) он-ок уулуна жана татка (бөтөн элге) чейин муну көрүп билгиле! Түбөлүк таш (түбөлүк эстелик) тургуздум... Жерге (өз ордуна) тургуздум, (ага жазуу) жаздым, бу(л)... таш күмбөзүн...

XI

Билге кагандын жазуусун Йолыг тигин жаздым. Мынча күмбөздү, оймо-чиймени, коздукту (түрк) Билге кагандын тууганы, Йолук тигин, мен, бир ай төрт күн олтуруп жаздым, оймо-чийме салдырдым й...

XII

өлүктү көмгөнү кол менен түнү-күнү (күнү-түнү) жети түн (сутка) суусуз чөл менен жүрүп, Чорокко жетип, Йолугчага, Бес-Кеченге чейин... (жеттим)

XC

1. ...Үстүндө
2. Билге каган учту (өлдү).
3. Жай болсо үстүндө теңри
4. Көмкөрүлүп турган асман
5. тоодо бугу жүгүргөн (болжол менен август)
6. Сагынармын (капаланам) кан-атам
7. ташын өзүм каган...

Эстеликтин орусча окулушу

(1) (Вот) речь моя богоподобного, Небом поставленного (или угодного Небу), тюркского мудрого (Бильгя) кага-

на. Когда мой отец, тюркский мудрый (Бильгя) (каган), воссел на трон, то... теперь... мужи, приверженные к нему мужи из тогуз-огузов, его знаменитые беги и его народ (выразили ему свое почитание) ... (После смерти моего отца, по воле тюркского Неба и тюркской священной Родины)...

(2) я стал ханом; когда я стал ханом, то тюркские беги и народ, опечаленные, что они должны были умереть, (теперь) радуясь, смотрели кверху (на трон) спокойными глазами. Когда я сам воссел на трон, то я стал осуществлять столь крепкую власть (над народами), жившими по четырем углам (т. е. по сторонам света).

(24) На семнадцатом году я ходил с войском на тангутов. Народ тангутов я победил, их юношей и девиц, их скот и имущество я тогда забрал. На восемнадцатом году я ходил с войском на Алты-Чуб и Согдак (шесть Чубов (?) согдаков) (Мелиор)

(25) (их) народ я там победил. (Тогда) поступило войско из пятидесяти тысяч человек под предводительством табгачского Онг-тутука. При Ыдук-Баше (Священный источник или Священная вершина) я сразился с ними. Это войско я там истребил. Когад мне было двадцать лет, я пошел против народа басмылов и его ыдук-кута из моего рода, так как он не посылал посольства (или каравана с данью) ... я подчинил (его), многочисленную ... (военную добычу) я поставил домой. На двадцать втором году я пошел

(26) против табгачей и сразился с восьмидесятитысячным войском Чача Сенгуна. Его войско я там разбил. Когда мне было двадцать шесть лет, народ чик с киргизами стали (мне) врагами. Перейдя через Кем, и двинулся с войском против чиков, сразился при Орпене и разбил их войско. Народ азов... я захватил и... подчинил себе. На двадцать седьмом (году) я двинулся против киргизов,

(27) пролагая дорогу через снег высотою с копье, я поднялся в чернь когменскую и поразил (так) народ киргизов, когда они спали. С их ханом я сразился в черни Сунга; убил хана и завладел там его народом (или государством). В этом же году я ходил с войском на тюргешей, перейдя через Алтунскую чернь и переправившись через реку Иртыш. Тюргешский народ я победил, во время (их) сна. Войско Тюргеш-хана поступило как огонь и вихрь. (R со всех сторон: Thomsen подобно огню и буре).

(28) Мы сразились при Болчу. Хана, его ябгу и шада я там убил и покорил его народ (государство). На тридцатом

моем году я пошел против Беш-балыка и сразился там шесть раз. Их войско я совершенно разбил. Так как я не(тронул)... имущества(?) жителей города... то ко мне вышли люди из города, чтобы покориться мне. Поэтому Беш-балык спасся (от разрушения). На тридцать
(29) первом году (моей жизни), карлуки, когда они были привольно кочующими, стали нам врагами (ср. РСл., IV, 1810), и я сразился с ними у священного источника (или у вершины) Тамаг. Я победил народ карлуков и захватил их (На тридцать втором году) народ карлуков собрался, их войско я победил и уничтожил. Тогуз-огузы были мой собственный народ. Так как небо и земля были в тревоге, а их желчные чувства...
(30) обуяла зависть, они стали нам врагами. В один год я сразился четыре раза. Первый раз я сразился при (городе) Тогу-балык, когда (мой народ) переправился вплавь через реку Тоглу, войско (врага было уничтожено). Во второй раз я сразился при Антаргу, разбил их войско и завоевал. Третий раз... я сразился на вершине Чуш (или при источнике...) Тюркский народ (от переходов) утомил (свои) ноги
(31) и он был близок к панике. Войско (врага), которое начало нас обходить и побеждать, я прогнал. Многие, еле живые, обреченные на смерть, остались в живых. В то время я при похоронах (поминках) Тонга-тегина, окружив победил один род Тонгыра Йылпагута. В четвертый раз я сразился при Эзгенты Кадазе; там я разбил их войско и погубил... ... имущество... Во время моей зимовки в Магы Кургане (в крепости Магы Амгы), на сороковом году моей жизни, случился падеж скота. К весне (того года)
(32) я двинулся против огузов. Одно войско выступило в поход, другое было дома. Войско Уч-огузов пришло, чтобы нас поразить, думая, что мы пешие (без лошадей) слабы к бою. Одно их войско пошло, чтобы разграбить наши жилища, другое войско пришло, — чтобы, сразиться с нами; нас было мало и мы были слабы (и плохо вооружены). Огузы... (Так как Небо) даровало (нам) силу, я разбил (их) там.
(33) и рассеял (их). Так как Небо было (ко мне) благосклонно и я (столько) приобрел (завоевал), то и народ тюркский стал тоже приобретатель. Если бы я не приобретал с большим усердием (желанием), то народ тюркский мог бы умереть и совсем уничтожиться... вы тюркские беги (и народ) подумайте об этом! Так знайте! Народ

огузов ... говоря, что я не отправлю (их), я отправился в поход.

(34) Их дома и имущество я разорил. Тогда народ огузов, объединившись с тогуз-татарами, подступил (к нам). При Агу я дал два больших сражения. Их войско я победил и покорил их народ. После того, как я так много приобрел (завоевал), (умер мой дядя каган?). Так как Небо нам было благосклонно, я сам на тридцать третьем моем году стал (каганом) Временным могуществом (?)

(35) возвысившийся их кан провинился (перед нами). Ни Неба вверху, ни священной Родины (Йерсуба) (внизу). Его блаженство кагана они не почтили. Народ тогуз-огузов покинул страну свою (землю и воду) и предался табгачам. Табгачи... народ (огузы) до своей страны (обратно) дошел ... Я хочу их поднять (возвысить), говоря ... народ

(36) совратил на приступление... На юге у табгачей погибли их имя и слава. При этом обстоятельстве мне досталось высокое достоинство. Так как я сам стал хаканом, я тюркский народ ... не сделал, государство... приобрел... собираясь...

(37) там я сразился... и разбил их войско... Часть их вернулась и подчинилась мне и стала (осталась) народом; а другие умерли. Спустившись вниз по Селенге, и сильно тесня их, я там разорил их дома... Они поднялись в чернь. Уйгурский эльтебер убежал приблизительно со ста людьми на восток...

(38) ...Тюркский народ был голоден, тогда я забрал те табуны и поднял (его благосостояние). Когда мне было тридцать четыре года, огузы бежали и ушли в пределы табгачей. Обсудив(?), я двинулся с войском... их сыновей и дочерей я взял тогда в плен. Народ двух эльтеберов...

(39) ...Народ (тат)бийцев подчинился хакану табгачей, когда от них не было ни посла, ни добрых слов и пожеланий, я выступил (против них) летом. Народ (этот) я тогда победил, их табуны, ... их войско собралось и пришло; в черни Кадырканской...

(40) ... Я расположился близ их земли и воды (страны). «Иди к югу против карлуков!» — с такими словами я послал Тудун Ямтара. Он пошел ... Эльтебер погиб, его младший брат...

(41) ... их посол (или караван) не приходил. Чтобы наказать их, я выступил с войском. Устрашась, они бежали с двумя или тремя людьми (?). Простой народ сказал: «Мой хан пришел, и хвалил... лошадей я дал; малая конница ...

Ха

(1) ...Конницу табгачей, отряд из семнадцати тысяч человек, я поразил в первый день. Пехоту я на второй день (тоже) много поразил ... они собрались..

(2) ... раз я выступил с войском. На моем тридцать восьмом году я зимой двинулся против кытаней. На тридцать девятом году, весною, я (двинулся) против тат(а)бийцев...

(3) я ... убил, их сыновей и девиц, их скот и имущество... ... принцесс сдел...

(4) этих ... их женщин я истребил...

(5) (пошел)...

(6) сразился (?) ... вследствие...

(7) ... дал(?), их витязей убив, я приготовил (себе) балбалов. Когда мне было пятьдесят лет, то народ тат(а)би от (или у) кытаней, ногу... до горы Тунгкер.

(8) Под предводительством Куг-сенгуна пришло войско из сорока тысяч человек. Но горе (Тун)гкер я напал на них и победил их, тридцать тысяч я погубил (десять тысяч?)... (тат(а)би...

(9) убил. Когда мой старший сын умер от болезни (от раны?), я поставил (ему) балбалом Куг-сенгуна. Я был девятнадцать лет шадом и девятнадцать лет каганом и поддерживал племенной союз. Тридцать один... (Thomsen я был тегином-принцем; ZDMG, t. 78, стр. 158).

(10) для моего тюркского народа, я приобретал так долго добра! Столько приобретя (завоевав), отец мой хан умер в год Собаки (734), в десятый месяц, двадцать шестого (числа). В год Свиньи, в (735), пятый месяц, в двадцать седьмой (день), я устроил похороны. Букаг-тутук...

(11) Ли сун Тай-сенгун, (был) во главе пришедших ко мне пятисот мужей. Благовонная ... безмерное количество золота и серебра они принесли. Погребальные курительные свечи они принесли и установили их. Они принесли сандалового дерева...

(12) Столь много народа порезало себе волосы, уши и щеки. Они доставили без числа своих хороших верховых лошадей, черных соболей, голубых белок и пожертвовали покойнику.

(13) (Вот) речь моя, подобного Небу, Небом поставленного (или угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана. При восшествии на престол моего отца, тюркского Бильге-кагана, теперешние тюркские беги (расположились (?) в следующем порядке). Позади (на западе) тардуш-беги с Кюль-чуром во главе, а за ним шадапыт-беги; впереди (на востоке) толес-беги, с Апа-Тарканом...

(14) во главе за ним шадапыт-беги. (Направо, на юг)... (беги?) ... Таман Таркан, Тоньюкук Бойла Бага Таркан во главе, а за ним Буюрук (беги)... во главе вождь Внутренних буюруков Кюль-Эркин, а за ним буюруки. Столько теперь бегов, моему отцу-хану очень...

(15) Сделали большую хвалу с тюркскими бегами и народом ... с их тюркскими бегами и их народом они воздали ему высокую хвалу, прославили... моего отца-хана ... тюркские беги и народ, чтившие (этот) обелиск, мощный камень ... мне самому столько...

XЬ

(8) (Когда мой отец)

(9) каган и мой дядя-каган воссели на трон, они народы четырех стран (света) столь много устроили... После того как я, благодаря благости Неба, сам воссел на трон, я привел в порядок и устроил народы четырех стран (света) и ... сделал... Тюргешскому кагану я дал с большими почестями (в жены) мою дочь (княжну). Дочь тюргеш-хана я

(10) дал в жены с большими почестями своему сыну ... с большими почестями (в жены) дал ... устроил. Тюрки... спокойствие ... имеющих головы заставил склониться, а имеющих колени заставил согнуться. Так как вверху Небо, а внизу Земля мне были благосклонны.

(11) я мой народ, то чего (он раньше) не видал глазами, не слышал ушами, вперед на восход солнца, на юг к табгачам, назад, на заход солнца, на север к ночи ... их золото и блестящее серебро, их хорошо тканые шелка, их добытые из хлеба напитки (парчу?), их верховых лошадей, их жеребцов, их черных соб(олей)

(12) и их голубых белок я добыл для моего тюркского народа и все устроил ... безграничным сделал. Вверху Небо сильно ... незначительный народ... столь много тюменов... я ... мужи столь много...

(13) Еще: возвышайте (т. е. всем помогайте)! Не притесняйте! Не заставляйте страдать! (Ибо) я стал ханом. Тюркские беги, мой тюркский народ ... я дал ... теперь камень ... мои добытые сокровища для (?). Если ты, тюркский народ, не отделяешься от своего кагана, от своих бегов, от своей родины...

(14) ты сам будешь жить счастливо, будешь находиться в своих домах, будешь жить беспечально... После этого я пригласил много мастеров от китайского императора (и поручил им выполнение работы), моей речи (на камне)

они не исказили... мне прислали внутренних мастеров (табгачского кагана), им я велел вытесать камень и (построить) надгробие (здание), снабдить его внутри и снаружи украшениями (и поставить камень, т. е. памятник). Все мои слова, лежащие у меня на сердце,
(15) вы, смотря (на памятник), знайте (все) вплоть до жителей (сыновей) западных тюрков (рода десяти стрел) и (живущих среди них) их «инородцев». Я воздвиг этот памятник на месте, воздвиг и снабдил его надписью, этот... каменное здание...

XI

...Памятник Бильгя-кагана я, Йолуг-тегин, написал. Столь многие здания, украшения и художества, я, родственник (?) (Бильгя-кагана), Йолуг-тегин, покрыл надписями и украсил проведя (за работой) месяц и четыре дня...

XII

...К похоронам идя с войском день и ночь в течение семи суток, я прошел через безводную (пустыню) то Чорак, (потом по) Йолыг (я прошел) до Беш-Кечена...

ХС

(1) ... над...
(2) Бильгя-каган (когда умер)...
(3) (В месяц), когда наступает лето (вероятно, приблизительно июль; Радлов).
(4) Когда небесный свод...
(5) (в месяц), когда олень бегает в горах (приблизительно август)...
(6) Я горюю, мой отец-хан...
(7) Его камень я сам, хан...

КУЛИ-ЧУР ЭСТЕЛИГИ

1912-жылы белгилүү поляк окумуштуусу алтаист-түрколог проф. В. Л. Котвич Монголиядан Урганын түштүгүнөн Ихе-Хушоту деген жерден Кули-Чурга арналган эстеликти тапкан. Эстеликтин 11-сабында Кули-Чурдун Беш-Балыктагы болгон төрт жолку согушка катышуусу; 14-сабында Кули-Чур Тардуш элин отурукташтырып башкаргандыгы жөнүндө айтылса, Хойто-Тамир эстелигинде Беш-Балыкка карай жортуулда Кули-Чурдун аты аталат.

Могилян ханга арналган эстеликте 716-жылы Кули-Чур Тардуш бектери менен келип, Могилян ханга баш ийгендиги

жөнүндө айтылат. Эпитафияда табгачтар, тогуз-огуз, кидандар , татабилер жана карлуктар менен болгон салгылашуусу жөнүндө баяндалат.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

Батыш жак бети

(1) ...Чыкан Тонйукук ат(л)ыг бермис...
(2) ...тдукда йөгтүрмис ышбара Чыкан Қүли-чур болмыс... Қүли-чур Тонйукук...
(3) ...(Элтерис) каган элинте карып эдгү бңи (?) көрти (?), улуг Қүли-чур секиз он йасап йок бол(ты)...
(4) ...Өзлүки боз ат эрти кедим б... алпы эрдеми анта күкди(?) түрк будунка...
(5) ...агыр чолугын йагытукда Қүли-чур... санчып өлүрип оглын кисисин болун(?) кы...
(6) ...бу...з...элиг тутды йер... Қүли-чур түрк будун беглер...
(7) ...(б)илге эсин үчүн алпын эрдемин...$н^2$к...
(8) ...ысбара билге Қүли-чур киси...
(9) ...сүңүс болсар чериг итер эрти аб абласар $Р^2М^2$ле(?) тег эрти
(10) ...санчды Қечинде түмт сүке сүңүсди Қүли-чур оплайу тегип сүсин
(11) ...Бес-балыкда төрт сүңүс сүңүсдүкде Қүли-чур оплайу тегип булгайу
(12) ...табгачка бунча сүңүсип алпын эрдемин үчүн кү бунча тутды.

Чыгыш жак бети

(13) ...Оглын...ын удузтук...дыкы...дүки йр(?)...дукы(?)
(14) ...(би)лге Қүли-чур тардуш будуныг ити айу олурты...
(15) ...Ктм(?)...г өзлүки бинип оплайу тегип үч эриг санчды... сүңүсдүкде Қүли-чур өзлүки йегрен ат бинип
(16) ...анта керү барып йинчү үгүзүг кече Темир капыгка тезикке теги сү...е казганды токуз огузка йети сүңүс сүңүсдүкде
(17) ...төкди кытай тата(бы)... бес сүңүс сүңүсдүкде Қүли-чур антак билге эси чаб эси ерти алпы бүкеси ерти
(18) ...Қүли-чур йети йашыңа йгр(?) ...рти...лыг...карлук йагытукда тзде(?) сүңүсдүкде
(19) ...(бил)ге Қүли-чур анда кисре карлукка...идл(?)... бинип оплайу тегип санча ыдып ат опулу өнти йана агылып
(20) ...сү сүрти карлукыг кчгнт(?) сымады, карлук тапа...глы барып знр(?) йана эбиңе сүңүс кигүрти карлук атланты анча сүн

(21) ...(ка)рлук йегрен еримлиг(?) алкасып сыйу урты карлукын... Элтебир өзи келти еси эри Эркин оглы Лиген чур келти...
(22) ...Сүңүсип сүсин санчды елин алты оглын кисисин бу... каганыңа(?) ысбара билге Күли-чур...
(23) ...Рүке...өлүки анча ермис еринч йагыка йалыңус оплайу тегип опулу кирип өзи кысга кергек болты
(24) ...Каган иниси... чур тегин(?) келип улайу төрт тегин келип ысбара билге Күли-чурыг йуглаты бедизин бедизти олурты
(25) ...үчүн(?) бу... казганты артук йылкыг игити

Түштүк жак бети

(26) ...еки(?) тегин келти... чурың оглы йиген чур келти
(27) ...үчүн бунча будун куб рып йоглады бентез бен...
(28) ...билмез билигин билтүкимин өдүкимин бунча битиг битидим
(29) ...буң...

Кыргызча окулушу:

Батыш жак бети

(1) ...Чыкан Тонукук (деген) атты берген...
(2) Жогору көтөрүлгөндө (даражага жеткенде Ышбара чыкан Күлү-Чур (болуп) атанды... Күлү-Чүр Тонукук...
(3) ...Элтерис (хан каган(дын) элинде (мамлекетинде карып, түбөлүк (?) жакшы эстелик көрдү (?), улуг Күлү-Чур сексен жыл жашап жок болду (өлдү)...
(4) ...Өздүк (менчик) боз ат(ы) бар эле кийими, баатырдыгы эрдемдүүлүгү түрк журтуна...
(5) ...(ал) Даңазалуу укум-тукуму боюнча жоо болгондо, Күлү-Чур жанчып (сайып) өлтүрүп, анын уул(дар)ын, катынын (туткундады), кы... бу...з...
(6) ...Элди (мамлекетти) башкарды. Жер... Күлү-Чур киши...
(7) ...билге (акылман) болгон үчүн алпын, эрдемин (эрдемдүүлүгүн)...
(8) ...Ышбара билге Күлү-Чур киши...
(9) ...сүңгүш (чабыш, уруш) болсо, черикти баштар эле, аң улашса, ал ... болор эле.
(10) ...жанчты (сайды) Кечинде[1]... сүңгүлөштү. Күлү-Чур чабуулга өтүп, колун (жоонун аскерин)

[1] Кечин — жердин аты.

(11) ...Беш-Балыкта төрт жолку сүңгүлөшкөндө (согушканда) Күлү-Чур чабуулга өтүп (аларды) карайлатып

(12) ...табгачтар (менен) мынча сүңгүлөшүп (согушуп) алптыгын жана эрдемин (эрдиги) үчүн мынча даңкка ээ болду.

Чыгыш жак бети

(13) ...Уулун... жөнөтүлгөн...

(14) ...Билге Күлү-Чур тардуш калкын башкарган...

(15) ...Өздүк (атына) минип, чабуулга өтүп, үч эрди жанчты, (сайды)...

(16) ...андан кийин батышка барып, Сыр дарыяны кечип, Темир капкага жана тезиктерге (мусулмандарга) чейин сүңгүлөшүп (согушуп) ээледи; токуз-огуздарга жети жолу сүңгү сүңгүлөштү (чабуул жасады).

(17) ...качышты, табгач, татабийлер... беш (жолку) сүңгүлөшкөндөн (сайышкандан) кийин Күлү-Чур эрдиги, билимдүүлүгү боюнча ошондой мыкты согуш жетекчилеринен болду; ал анын алпы жана баатыры эле.

(18) ...Күлү-Чур жети жашында... карлуктар жоолашканда Тезеде (сүңгүшкөндө) согушканда

(19) ...билге Күлү-Чур андан кийин карлуктарга (атка) минип, чабуулга өтүп, жанчты (жеңди), ат өлдү (?) жана (кайта) башкага минип

(20) ...колду (аскерди) сүрдү, карлуктарды сымады, карлуктарга карай... барып...? кайра үйүнө (чейин) сүңгүлөштү (сайышты), карлуктар аттанышты; ошондой аскер менен...

(21) ...карлуктар жээрен...(?) сындырды, карлук менен... элтебер өзү келди, эрдик (боюнча) эши эркин уулу Йиген-Чур келди...

(22) ...сүңгүлөшүп (сайышып) колун жанчты (сайды), элин (мамлекетин) (каратты), алды уулун, кишисин (аялын бу каганына (?) Ышбара-Билге Күлү-Чур...

(23) ...Өлгөндөрү анча (бир топ) эле, жоого жалгыз чабуулга өтүп, ортосуна кирип, өзү кыска (мүрт) өлүп кетти.

(24) ...кагандын иниси... чур тегин (?) келип, (ага) удаалаш төрт тегин келип, Ышбара Билге Күлү-Чурду көмүштү, оймо-чиймеси менен (кооз) эстеликти күмбөз курушту.

(25) ...үчүн (?) бу ... тапты (арттырды), көп жылкы (?) ээледи.

Түштүк жак бети

(26) ...эки (?) тегин келди, ...чурдун уулу Йиген-чур келди

(27) ...үчүн мынча эл жыйналып, көмүштү, күмбөз тургузушту (?)

(28) ...билбейт, анын билгенин (өзүмдүн) билгенимди, ойлогонумду (ушундайча) жазууга) жаздым.
(29) ...муң...

Орусча котормосу:

Западная сторона

(1) ...Дали имя Чыкан Тоньюкук
(2) ...когда мы возвысили, Ышбара Чыкан Кули-чур сделался... Кули-чур Тоньюкук...
(3) ...в государстве (Эльтерис) каганы состарившись, хорошую вечную память увидел (заслужил?). Великий Кули-чур, прожив восемьдесять лет, умер,
(4) ...собственная серая лошадь была, его одежда, его геройство и мужество... народу тюркскому...
(5) ...когда он (?) со своим доблестным семейством стал врагом, (Кули) чур... победил и убил, его сыновей, его жен... он пленил...
(6) ...управлял государством. Земля... Кули-чур тюркский народ и бегов.
(7) ...ради того, что он был мудрым товарищем, (товарищем по геройству и по добродетели...
(8) ...Ышбара-Бильгя Кули-чур (?) люди (?)...
(9) ...Когда было сражение, он предводительствовал (направлял) войском, когда была охота (на зверей), он был... как...(?)
(10) ...Пронзил... В Кечине... сразился Кули-чур бросился в атаку; войско свое...
(11) ...В Беш-балыке, четырех сражениях Кули-чур бросившись в атаку, смутившись
(12) ...Столь много сражался с табгачами, по своему геройству и мужеству он столь много прославился

Восточная сторона

(13) ...своего сына... отправленный...
(14) ...Бильгя Кули-чур управлял народом тардуш...
(15) ...на собственную (лошадь) сев он бросился в атаку, пронзил трех мужей... В сражении Кули-чур сел на собственную гнедую лошадь...
(16) ...затем пойдя на запад и перейдя реку Жемчужную до железных ворот и до тезиков (мусульман), сража... приобрел; семь сражений дали токуз-огузам.
(17) ...разбежались табгачи, татабийцы. После пяти сражений Кули-чур был таким подвижником по знанию и по военной доблести; он был героем и богатырем (его).

(18) ...К семи годам Кули-чура... Когда карлуки враждовали и сражались в Тезе...

(19) Бильгя Кули-чур затем карлукам... на лошадь сев, бросился в атаку, победил, лошадь погибла (?) еще сев (на другую) (?)

(20) ...войско он вел, карлуки... К карлукам... пойдя... еще до (своего) дома довел войну, карлуки сели на лошадей; с таким войском...

(21) ...гнедой... карлуки... карлуки ...Эльтебир сам пришел, пришел и его товарищ по делам и мужеству, сын Еркина, Йигян-чур.

(22) ...в битвах сражалось его войско он поразил, а его государство он взял, сына его и жен этот... его кагану Ышбара Бильгя Кули-чур...

(23) ...мертвые его так были, к врагам он один бросился в атаку, вошел в массу войска и сам был задавлен до смерти.

(24) ...младший брат кагана... Чур-тегин пришел, следом четыре тегина пришли Ышбара Бильгя Кули-чура они погребли, устроили красивое здание и поставили (надписи?)

(25) ...Для (?) Этот... приобрел; много скота (?) воспитывал

Южная сторона

(26) ...два тегина (принца) пришли... сын чура... Йигян-чур пришел.

(27) ...для, столько народа собравшись, погребли и здание устроили (?)

(28) ...не знает; его знание... мое знаемое, свои наставления как я написал

(29) ...печаль...

МОЮН-ЧУР ЭСТЕЛИГИ

Моюн-чурга арналган эстеликти 1909-жылы проф. Г. И. Рамстедт ачкан жана аны окуп чыккан. Моюн-чур 745-жылы түрк каны Озмыш-Тегинди жеңген уйгур каны болгон. Эстеликтин акырында согдилер жана табгачтар тарабынан Бай-Балык шаарынын курулушу (756—757-жж.) жөнүндө эскерип, «миң жылдык, түмөн күндүк битигди» (жазууну) таш бетине жазгандыгы айтылат.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

Түндүк жак бети

(1) Теңриде болмыс[1] ил этмис билге каган... төлис...
(2) Өтүкен тегреси ели екин ара олурмыс[2] субы Селеңе эрмис анта ели... ермис бармыс[2]
(3) сү...нта калмыс ы[2] будун он уйгур токуз огуз үзе йүз йыл олуруп с[2]...
а...Оркун үгүз о...
(4) түрк кыбчак елиг йыл олурмыс[2] түрк илине алты отуз йашыма... бирти анта бойла...
(5) йана түшди, токуз огуз будунымын тирү кобраты алтым, каңым Күл билге каган...
(6) Сү йорыды, өзимин өңре быңа башы ыты, Кейреде өңдин йантачы...
(7) Ичигирип йана Йорыдым. Кейре башынта үч Биркүдекан сүси (бирле) катылтым, анта...
(8) иртим. Кара-кум ашмыс[2] Көгүрде Көмүр тагда Йар үгүзде үч туглыг түрк будун...
(9) озмыс[2] тигин кан болмыс[2] кон йылка йорыдым. Икинти сүңүс (аңил) ки ай алты йаңыка т(окыдым)...
...Озмыс[2] тигиниг...
(10) тутдым, катунын анта алтым. Түрк будун анта ыңагару йок болты. Анта кисре такыгу йылка... будун... ун туйуп.
(11) Үч карлук йаблак сакынып тезе барды, курыйа он ок(к)а кирти лагзын йылка т(окыдым)...
Тай билге тутукуг
(12) йабгу атады, анта кисре каным каган учды, кара будун кылынмыс санчдым.

Чыгыш жак бети

(13) тутдым... бир... (анта) Букегүк(к)е йетдим. Киче йарук батур ерикли сүңүсдим. Анта санчдым. Күк качмыс[2], түн тирилмис. Букегүкде секиз огуз токуз татар калмадук. Ики йаңыка күн тогуру сүңүсдим. Кулым, Күңим[2] будуныг теңри.
(14) Йер айу бирти. Анта санчдым. Йазуклыг атлыг... теңри тута бирти. Кара игил будуныг йок кылмадым, ебин баркын йылкысын йүлмадым. Кыйын айдым, тургуру котым: кентү будуным тидим уду келиң тидим. Кодуп бардым, келмеди. Йиче
(15) Иртим. Бургуда йетдим. Төртүнч ай токуз йаңыка сүңүсдим, санчдым. Йылкысын барымын кызын кудузын ке-

луртим. Бисинч ай уду келти, секиз огуз, токуз татар калматы келти. Селеңе кидин Йылун кол бирдин сыңар Шып башыңа теги чериг итдим.

(16) Қергүн Сакышын Шып башын йүре келти...
Селеңеке теги чериг итди. Бисинч ай токуз отузка сүңүсдим. Анта санчдым, Селеңеке сыка санчдым, йазы кылтым, үкүси Селеңе коды барды. Бен Селеңе кече уду йорыдым сүңүсде тутуп он ер...ытым

(17) Тай билге тутук йаблакын үчүн, бир эки атлыг, йаблакын үчүн кара будуным өлтиң йетдиң, йана ичик, өлмечи йетмечи сен, — тидим. Йиче исиг күчиг биргил, тидим эки ай күтдим, келмеди. Секизинч ай бир йаңыка сү йорыйын, — тидим. Туг ташыкыр эрикли

(18) Йелме эри келти: йагы (келү)р, — тиди; йагын башы йорыйу келти. Секизинч ай эки йаңыка Ачыг-Алтыр көлте Қасуй кезү сөңүсдим. Анта санчдым. Анта уду йорыдым. Ол ай бис йигирмике Қейре башы Үч-Биркүде татар бирле каты токыдым. Сыңары будун

(19) ичикди, сыңары б(удун...к)а кирти, анта йана түсдим. Өтүкен ирин кышладым, йагыда бошана бошаналадым, эки оглыма йабгу шад ат биртим, тардуш, төлис будунка биртим. Анчып барс йылка чик тапа йорыдым, экинти ай төрт йегирмике Қемде

(20) токыдым... Ол й(ыл)... ичикди...
...башы анта аксырак, орду өргин анта ититдим чыт анта токытдым, йай анта йайладым, йака анта йакаладым бергүмин битигимин анта йаратытдым. Анчып ол йыл күзүн илгерү йорыдым, татарыг айтдым, табышган йыл

(21) бисинч айка тег...
ка Өтүкен йыш башы анта...иңиз башы анта ыдук баш кидинте Йабаш Токуш белтиринте (анта) йайладым, өргин анта йаратытдым чыт анта токытдым, бың йыллык түмен күнлик битигимин бергүмин анта йасы ташка

(22) йаратытдым, токуз огуз...
Беглер келти...
йагыд(уер)миш, Өгүн-Бегиг, Қара-Булукыг аны олурмыш кыркыз тапа ер ыдмыс[2]. «Сиз ташыкың чикиг ташыгырың, — тимис. Мен ташыкайын тимис, — көр бод кал, ыда

(23) Қабышалым!»,—тимис. Өт (үкен)... тимис... (току(з) (йаңыка) сү йорыдым... Тутук башын чик тапа быңа ытым иси йер тапа аз ер ытым көр тидим. Қыркыз каны Қөгмен ичинте.

(24) Эб баркынта Эрмис йелмесин ис йериңерү ыдмыс[2] йелмесин менин ер анта башмыш (чис. басмыс?) тыл тутмыс[2] каныңа

(25) ис(иӊе) ер келти карлук исиӊе келмедүк тиди... карлук...
...Ӄем?) ...Эртисү(гүзүг) Аркар башы тошы анта Эр-Ӄамыш алтын йанта саллап кечдим бир йегирминч ай секиз йегирмике йолукдым Болчу үгүзде үч карлукыг
(26) анта токыдым. Анта йана түсдим, чик будуныг быӊым сүре (келт(и)... сиз башы чытымын йайладым йака анта йакаладым. Чик будунка тутук биртим ышбараш таркат анта анчуладым... ...(анта)...ер келти, Ӄазлук, көлте
(27) та(гда) көрти, йаг... тип, айу келти Бис йегирмике... Тайган көлте тирилтим, бидгүчи ер анта ыт(тым) (ер кел)ти, Ӄара Йоталык кечип келирти. Бен утру йорыд(ым)...
болты карлук
(28) (тапа)ер ыдмыс[2] ...тимис, ичре бен булгайын, тимис ташдынтан кабышайын тимис, басмыл йагыдып ебимрү барды аны ичигирмедим ташдынтан үч карлук, үч ыдук, та(тар)...
түррес...
Өтүкенте бен
(29) (баш)ы анта т(окыдым) (б)исинч ай алты отузка сүӊүсдим, анта санчдым, Ичүй (кечип)...
...тогуру санчдым анта өтрү түргес карлукыг табарын алып ебин йулып бармыс[2] ебиме түсмис
(30) й(агы) бол... туруп...
йерин тапа барды. Аны уд... угру... секизинч ай бен уду йорыдым, ебимин Ерсегүнте Йула көлте котым анта иртим...
(31) басмылыг ко(дуп)...нч ай бир отузка карлукыг...
...Йогра йарышда сүсин анта санчдым. Эби он күн өӊре үркүп бармыш. Анта йана йорып түсдим...
(32) бир йегирми(ке)... санчдым кентү...
будун(ыма) киртим. Ирлүнте Талакымынта йетдим ашнукы табгачдакы огуз түрк т(ашык) мыс[2] анта катылмыш, анта беглер...
(33) мениӊ сүм үч...(бирти?) туг ...ар бис йүз... кедимлиг йадаг бир эки шашып келти, күӊим, кулым будуныг теӊри йер анта айу бирти анта санчдым...
(34) анта будун ичикди...
Ӄарлук тапа тезип кирти. Анта йана түсип Оркун Балыклыг белтиринте ел өргинин анта өргипен ититдим, ел ебин...
(35) бир йегирминч ми йегирмике Ӄара булук өӊдин Сокак (же Шокак) йолы (же йулы) анта чигл тутук...
(36) Тогургуг кечүрү... санчдым карлук басмыл...
...тирилип...

(37) ...түсдим...
басмылка
(38) апа... тумыс[2]...
билме (з)[2] барча түкүп тезе
(39) ...бен итдим бунча битигиг...
битиг битидим.

Батыш жак бети

(40) келти... карлук бод к(алмады).
...Анчып секизинч ай үч йаңыка йор (ыдым)...
...(кар)лук тириги бары түргиске
кел(т)и йана түсип
(41) онунч ай еки йаңыка бардым...
тимиси үч...
токыдым... ...түсдим
анта (йа)кгару басмыл карлук йок болты, кон йылка
(42) ...айладым...
табгач каны каган... бармыс[2]...
бир (кы)з секи (з уры оглын[2]) тутдым...
йана (түсдим)... еки будуныг алып...
...Өтүкен... токыдым анта олуруп биңе ытым, кут йартаг тугын
(43) ...анта...
будуныг... ебиме екинти ай алты йаңыка түсдим, такыгу йылка...
(бирмис)... йок кылмыс[2] анчып келти эки кызын
(44) тапыг бирти...
бармыш... сөзиңе йазмайын тиди йаңылмайын,
тиди... ичикмеди...
согдак табгачка Селеңеде Бай балык йапыты бертим
(45) ...(йегирмике) анта йана...
...үч тугын[2]...
...кабышым...
бир отузка өргин... үч отузка анта санчдым Йарыш Агулыг ара...
(46) ...үч түмен...
...санчдук йерде...
сакынмыс[2]...
екинти ай алты йегирмике үч туглыг
(47) түрк бу(дуныг)...
(секиз) огуз токуз (татар)...
...катун йигени Өз билге (бүнин?)
(48) (күй?)...
...
... биң йонт калмыс түмен кон калмыс[2]

(49) (четинде) сүбашы бен... Элтебер биң йонт, түмен кон бен тутдым... келүртим.

Кыргызча котормосу

(1) ...Теңри жараткан эл (мамлекет) курган. Билге каган... (төлөс)...
(2) ...Өтүкөн тегереги(нде) эли эки тоонун арасында жашаган, суусу Селенги эле, анда эли (мамлекети... бар болгон...
(3) Орхонго жакын элдин калганы он уйгур, тогуз огуздарга жүз жыл отуруп (бийлик кылган)...
...Орхон дарыясынын жээгинде...
(4) Түрк-кыпчак(тар) мамлекетинде элүү жыл отурган (башкарган), түрк мамлекетине жыйырма алты жашымда...
(5) ...кайра келип, тогуз огуз элимди жыйнап, баш коштуруп (бириктирдим), атам Кул-билге каган...
(6) ...Кол менен жүрдү (кетти), өзүмдү алдыга миң башы кылып жиберди, Кейренин алдынан, түштүк чыгышынан, кайтмакчы (элем)...
(7) баш ийдирип жана жортуулга жөнөдүм. Кейре башында Үч-Бүркүдө (үч суунун кошулушунда) кан колу (аскери) менен кагылыштым (беттештим) анда...
(8) артынан түштүм. Кара-Кум (чеби) аштык, Көгүрдөгү, Көмүр тоодо(гу), Йар дарыясында(гы) үч туулуу түрк калкы...
(9) Озмыш-Тегин кан болгон, кой жылда (743-ж.) жортуулга чыктым. Экинчи (жолку) салгылашуу (түрктөр менен) биринчи айдын алты жаңысында болду... ...Озмыш-Тегинди...
(10) туттум (туткунга алдым), катынын анда алдым. Түрк калкы андан ары жок болду. Андан кийин тоок жылы (745-ж.)... калк... түйүп
(11) Үч карлук (үч уруулуу карлук) жамандык ойлоп качып барышты (кетишти), батышта он окторго (батыш түрктөргө кошулушту. Доңуз жылы (747-ж.) (мен аларды) талкаладым...
(12) Йабгу атады, андан кийин каган атам учту (өлдү), карапайым эл (калк) мага өттү (менин бийлигиме өттү)... жанчтым...

Чыгыш жак бети

(13) туттум... бир... (анда) Бүкөгүккө жеттим. Кечинде, жарык батарда (күн батарда) сүңгүлөштүм, (сайыштым).

Анда жанчтым (талкаладым). Күндүзү качып, түнүндө (кайра) жыйылышты.

(14) жер (кудай) башкарууга аян берди. Анда жеңдим. Жазыктуу аттуу-баштууларын... теңрим менин колума берди. Карапайым калкты жок кылбадым, боз үйүн, үй-мүлкүн, жылкысын жулуп албадым (тартып албадым). (аларга) жаза белгилеп, (мурункудай) (жашоого) туруугa жөн койдум: Сиздер өзүмдүн элимсиңер — дедим, мени ээрчигиле жана мага келгиле, — дедим. Аларды коюп (калтырып), мен кеттим, бирок алар келишпеди. Мен алардын артынан дагы

(15) куудум. Бургуда жеттим. Төртүнчү айдын тогуз жаңысында сүңгүлөштүм, жанчтым (талкаладым) жылкысын, малын, кыздарын, аялдарын келтирдим (тартып алдым). Бешинчи айда артымдан келишти, сегиз огуз, тогуз татар калбай келишти. Селенгенин (түндүк) батышынан тартып, Жылуу-Көлдүн (суу) түштүгүнө чейин, Шып-Башыга чейин (аскер) койдум.

(16) Кергүн Сакыш, Шып-Башы менен ашып бизге келишти. ...(Душман) Селенгеге чейин черик койушту. Бешинчи айдын жыйырма тогузунда сүңгүлөштүм, согуштум. Анда жеңдим, Селенгеге кысып талкаладым, чилдей тараттым, көпчүлүгү Селенгени бойлоп төмөн качышты. Мен Селенгени кечип, артынан куудум, сүңгүштө (салгылашта) он эр алып, аларды жибердим.

(17) Тай-билге-тутуктун жамандыгы үчүн, бир-эки аттуу-баштуу (атактуу) кишилердин начардыгы үчүн, карапайым элим өлдүң-життиң, мамлекетке кайрадан (өлүп-житип баратасың, бирок сен) өлүп-житүүгө тийиш эмессиң, — дедим. Кайра күч-кубатыңды бергин дедим, эки ай күттүм, келбеди. Сегизинчи айдын бир жаңысында кол (менен) жөнөйүн, — дедим[1].

Туу жолго чыкканда

(18) Желме (чалгынчы) отряддан кишилер келди (да), жоо келе жатат, — деди; жоонун башчысы бизге кара ниеттик менен келди. Сегизинчи айдын эки жаңысында Ачык-Алтыр көлдө, Касуйду өтүп, сүңгүлөштүм. Анда жанчтым, артынан куудум. Ал айдын он бешинде Кейре-башында (Кейре суусунун башында), Үч-Бүркүдө (дай-

[1] Тексттин оргиналы ушул сөз менен аяктайт. Бирок. С. Е. Малов орусча котормосунда «кээ бирөөлөрү Тай-билге-тутукту колдошуп, аны кан көтөрүштү, мен кол курап аларга каршы жортуулдадым. Аларды жеңдим» деп чекиттердин ордун толуктаган, караңыз: *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1959, 35-бет.

ранын аты) татар менен кагыштым, элдин сыңары (жарымы)
(19) бизге кошулду, сыңары эл...
...кирди, (кошулду) анан үйгө кайттым. Өтүкөн тоонун этегине кыштадым, жоодон бошодум, бошотулдум. Эки уулума йабгу шад деген наам ат (титул) бердим, мен аларды башкаруу үчүн тардуш, төлөс журтуна бердим. Андан кийин барс жылы (750-ж.) чиктерге карай жортуулга жөнөдүм, экинчи айдын он төртүндө Кемде (суусунда).
(20) ...чабыштым, ал эле жылы (чиктер) баш ийишти...
...башы анда агышыраак ордону жана өргүндү (тактуу үйдү) тургузууга буйрук бердим, чыт (сепил) токуттум (курдурдум), жайды анда жайладым, жаканы анда жакаладым, белгимди, жазуумду анда жараттырдым, (жаздырдым). Андан кийин ал жылы күзүндө илгери (чыгышка карай) жүрдүм. Татарды жооптошууга чакырдым коён жылы (751-ж.)
(21) ...бешинчи айга чейин, мен...
Өтүкөн жышынын (черинин) башталышында... анда... иңиз башы (...аңыз, булак), Ыйык-Баштын (булактын) батышында, Иабаш жана Токуш дарыяларынын белгиринде (куюлушунда жайладым, өргүндү ордону анда тургуздурдум, чыт (сепил) анда токуттум, өзүмдүн миң жылдык жана түмөн (он миң) күндүк (б. а. түбөлүк) жазуумду, белгимди анда жасы ташка
(22) ...жараттырдым жаздырдым) (... тогуз огуз... Бектер келди... айтышты (уруу башчылары) жоо болушту. Өгүн-Бекти Кара-Булукту жердейт. Кыргыздарга карай эр (киши) жиберди. Чыгыңыз (союздан, б. а. көтөрүлүш чыгарыңыз), чиктерди көтөрүлүш чыгартыңыз, — деди. — Мен чыгайын, — деди. Өзүң калып жүрбө, сиз менен токойдо
(23) кезигишели, — деген. Өтүкөн... деген тогуз жаңысында кол менен жортуулга жөнөдүм... Тутук-Башы менен чиктерге карай миң (кол) (жибердим), эштеринин (союздашынын) жерине карай аз эр (киши) жибердим, Көргүлө (байкагыла), — дедим мен, —
Кыргыз каны Көгмөн (б. а. саян) ичинде
(24) Өз үйүндө жашайт, эштеринин (союзниктеринин) жерине чалгынчысын жиберип тир дешет, анын чалгынчыларын менин (киши(лерим) анда басып калды, жансыз кармады (дешет) канына

Түштүк жак бети

(25) Алардын канына, эштерине (союздаштарына) киши келди, бирок карлуктар эштерине келбеди, — дешти.
...Карлук... Кем (?) Иртыш өзөндү, Аркар-Башынын тушунан, Эр-Камыштан төмөнкү жанынан (жагынан), сал менен кечтим; он биринчи айдын он сегизинде мен аларга Болчу өзөнүндө жолуктум. Үч карлукту
(26) анда жеңдим. Анан мен кайра келдим (кайттым).
чик элин миң аскерим сүрүп айдап келишти... ...жайды сепилимде өткөрдүм, (жайладым) жаканы анда жакаладым. Чик калкына тутук бердим. Ышбараш, таркат (титулдарын) анда бекиттим... Анан...
Кишилер келишти. Каздуу-Көлдө
(27) тоодон көрүштү, жоо... деп, айта келишти, Он бешинде... Тайган-Көлдө (кол) жыйнадым, андан чалгынчы жибердим кишилер келди. Кара-Жотолукту кечип келишти. Мен утурлай жүрдүм... (ошол кезде басмылдардын башчысы карлуктарга жоо болду, (аларга)
(28) Карай кишилер(ин) жиберди...—деген ичтен (жашынып) мен бузукулук жасайын, — деди, сырттан жолугушайын деди, басмылдар жоо болушуп үйүмө келишти, аларды кошподум. Сырттан сырткы жоолордон (үч карлук, үч ыйык татар... түргөштөр... Өтүкөндө,
(29) мен булак чыккан жерде, мен аларга кол салдым, бешинчи айдын жыйырма алтынчысында сүңгүлөштүм, жанчтым. Ичүй кечип... күн чыгар алдында (жанчтым) талкаладым. Андан кийин түргөш карлуктарды (талкалап) мүлкүн алдым, үйлөрүн талап, үйүмө алып келдим.
(30) жоо болду... туруп... жерин көздөй кетишти. Аны (артынан) улай... Сегизинчи айда мен алардын артынан бардым, үйүмдү Эрсегүндөгү Иула көлдө койдум (калтырдым). Андан (аларды) кууп жүрүп отурдум...
(31) басмылдарды коюп (калтырып)... айдын жыйырма биринде карлуктарды Иогра жайыгында колун анда жанчтым (талкаладым), үй-бүлөсү он күн мурун үркүп (коркуп) качып кетиптир. Андан кайра жүрүп үйүмө келдим...
(32) Он биринде... жеңдим, «өз калкым»,—дедим да артыкан куудум. Ирлүндүн Талакымында жеттим. (Ошол кезде) табгачтагы алгачкы огуз жана түрктөр (башка жакка) качып кетишти (көтөрүлүш чыгарышты), анда аларга кошулушкан, анда бектери...
(33) Менин колум үчүн... (берди?); (алардын) туу... алып жүргүнчүлөрү жөнөп, жарак-жабдыктуу жөө аскери, бир эки жолу келди, коркушту, күңүм, кулум (боло тур-

ган) эл, теңри жер (кудай) анда бийлеш үчүн аян берди, мен жеңдим...
(34) анда эл мага багынды...
алар карлуктарды көздөй качып киришти. Андан кайра келип, Орхон менен Балыктынын белтиринде мамлекеттик ордо жана мамлекеттик үй (сарай) курууга буйурдум,
(35) Он биринчи айдын жыйырмасында Кара-Булуктун алдынан, күн чыгышка, Сокак жолу кеткен жерде Чигил-Тутук...
(36) Тогургуну кечире ...жанчтым, карлук, басмыл... жыйылып...
(37) ...келдим ...(анан) ...басмылга
(38) апа... тутуп калган...
билишпеген бардыгы качып кетишкен...
(39) ...Мунун баарын жазууну мен жасадым (курдум)...
...жазуу жаздым.

Батыш жак бети

(40) келди... карлуктардан жан калбады.
Анан кийин сегизинчи айдын үч жаңысында жортуулга чыктым... карлук(тардын) тирүүлөрүнүн баары түргештерге кошулду (кирди), кайра кайтып
(41) онунчу айдын эки жаңысында бардым...
дегени үч...
...
талкаладым... кайттым
андан ары басмыл карлуктар жок болду, кой жылы (755-ж.)
(42) ...жайды өткөрдүм.
табгач каны каганга (ханга)... барган, бир кыз, сегиз эркек уулун туттум (туткунга алдым)...
...жана үйгө кайттым... эки элдин (калкты) алып... Өтүкөндө... уруштум, анда жашап, миңдеген кол жөнөттүм, кут даарыган туусун...
(43) ...анда ...элди ...үйүмө
экинчи айдын алты жаңысына кайттым, таок жылы (757-ж.)... (берди)... жок кылды, анан ал келди, эки кызын
(44) (мага) күңдүккө берди (урмат көрсөттү)...
...берди ...сөзүнөн жазбайын — деди, — жаңылбайын, — деди... бирок мамлекетке кошулбады. Согдак, табгачтарга Селенгеде Бай-Балык (шаарын) курууга (буйрук) бердим.
(45) ...(жыйырмасында) андан кайра...
...үч туусун... кошулуп

жыйырма биринде өргөөсүн... жыйырма үчүндө анда талкаладым Йарыш (талаанын аты) менен Агулыктын аралыгында...
(46) ...үч түмөн (аскери)... жанчкан жерде... ойлошуптур... экинчи айдын он алтысында үч туулуу
(47) түрк эли... (сегиз) огуз тогуз (татар)... Өз-Билге ...катын жээндери
(48) миң жылкы калды, он миң кой калды...
(49) кол башы менен ...Элтебер миң жылкы он миң койду мен кармадым (күттүм)... келтирдим.

Орусча котормосу

Северная сторона

(1) Тенгрида болмыш, Иль-Итмиш Бильгя каган (Небом поставленный, государство устроивший, мудрый, или владетельный, Каган я)... Тёлис... и
(2) вокруг Этюкена... их государство между этими двумя (горами) находилось; водой у них была Селенга; там их государство (процветало)... они жили и кочевали... (Тюрки и уйгуры шли через Кара-Кум к югу?),
(3) а оставшийся (поблизости Орхона?) народ властвовал над десятью (племенами) уйгуров и над девятью (племенами) огузов сто лет... у реки Орхона...
(4) когда тюрки-кипчаки властвовали (над нами) пятьдесят лет, в государстве тюрков на моем 26-м году жизни... (каган) дал (мне? моему отцу?) (название шад?)... Тогда Буйла... (мой отец)
(5) вернувшись, остановился (лагерем), а я собрал и соединил мой собственный народ девять огузов. Мой отец Кюль-Бильгя-Каган...
(6) пошел с войсками, меня самого он послал вперед тысяченачальником к юг(о-востоку от Кэйрэ, я должен был повернуть (?)...
(7) подчинив (тюрок) своему государству, я опять пошел с войсками. У вершины (или у ключа) Кэйрэ и у трех речек) Биркю я столкнулся с ханскими войсками, там...
(8) я (вскоре) погнался за ними. Мы перешли Кара-Кум (Коби) у Когюра и у горы Комюр и реки Яр трёхзнаменный тюркский народ...
(9) Озмыш-Тегин был ханом. В год Овцы (в 743 г.) я двинулся в поход. Второе сражение я (дал тюркам) шестого числа первого (?) месяца... Озмыш-Тегина...
(10) я взял в плен, его супругу я взял себе. Государство (народ) тюркское и впредь было уничтожено. После этого, в год Курицы (в 745 г.) — народ... Узнав об этом,

(11) (народ) три карлука, со злыми намерениями бежали, откочевали и на западе присоединились к десяти племенам (западных тюрков). В год Свиньи (в 747 г.) я их разбил... Тай-Бильгя-Тутука...

(12) он наименовал титулом ябгу. После этого мой отец каган скончался. Простой народ был предан (моей (власти), (но некоторые держали сторону Тай-Бильгя-Тутука и провозгласили его каганом, я собрал войска и выступил в поход против их). я их победил...

Восточная сторона

(13) захватил... первого числа (...месяца) я настиг их в местности Бюкягюк. Вечером, при закате солнца, я вступил в бой. Тогда я победил. Пока было светло, они (отступили и разбежались?), но ночью они (опять) собрались. В Бюкягюке не осталось ни одного из восьми огузов и девяти татар. Второго числа при восходе солнца я продолжал бой. Народом, мне подданным, са́мо Небо—Земля (Бог).

(14) Соизволил командовать. Я тогда победил. Виновных именитых (вождей... (многих) Небо дало в мои руки. Но их черный простой народ я не истребил, их юрты и дома, их табуны я не отнял. Я назначил (на них) наказание и оставил их жить (по-прежнему). «Вы мой народ, — сказал я, — следуйте (за мной) и придите (ко мне)», — сказал я. Оставив их я уехал. Они не пришли. Я опять

(15) погнался за ними. В местности Бургу я (их) настиг девятого числа четвертого месяца, я сразился с ними и победил. Их табуны, их скот, их девиц и женщин я привез к себе. В пятом месяце они пришли за мною вслед. Восемь огузов и девять татар пришли все до последнего. На (северо-)западе от Селенги, к югу от Йилун-гола, вплоть до Сып-Баши я расставил (свое) войско.

(16) Через Кергю, Сакыш и Сып-Баши они двинулись на нас... (враг) расставил своих воинов вплоть до Селенги. Двадцать девятого числа пятого месяца я сразился. Тогда я победил. Я победил их, оттеснив их к Селенге. Я их разогнал. Большинство (из них) шло вниз вдоль Селенги. Я переправился через Селенгу и шел следуя за ними. Взяв в сражении десять человек, я отослал их (со следующим поручением):

(17) «Из-за низости Тай-Бильгя-Тутука, из-за низости одного-двух знаменитых (именитых) ты, мой простой народ, получил сильный удар и погибал, присоединяйся опять к государству, ты (уже) умираешь, но ты не должен уми-

рать, ты(уже) страдаешь, но не должен страдать», — сказал я. «Снова служи мне и работай!» — сказал я. Два месяца я ждал. Они не пришли. «Первого числа восьмого месяца я пойду на вас войной», — сказал я: Как раз, когда знамя двинулось в путь,

(18) Пришли люди из (конного разведочного) отряда и рассказали: «Они идут сюда с враждебными намерениями». Их начальник пришел к нам с враждебными намерениями. Второго числа восьмого месяца у озера Соленый (Ачыг) Алтыр я, переходя Касуй, сразился с ними. Тогда я победил и тогда преследовал (их). Пятнадцатого числа того же месяца у ключа Кэйрэ и у трех речек Биркю столкнулся я с татарами и побил их. Половина народа

(19) присоединилась к нам, другая половина их добралась до (киданей?). Потом я вернулся домой и остановился лагерем. На краю гор Этюкен я перезимовал. От врагов я был свободен и освобожден. Моим двум сыновьям я дал титулы «Ябгу» и «Шад», я дал их (в правители) (народам) тардуш и тёлис. После этого в год Тигра (750 г.) я пошел в поход против чиков. Четырнадцатого числа второго месяца сразился я у реки Кем.

(20) В тот же год (чики) подчинились... Потом у ключа... там я распорядился устроить свой беловатый лагерь и дворец (с престолом), там я заставил построить крепостные стены (заборы), там я провел лето, и там я устраивал моления высшим божествам(?). Мои знаки (тамги) и мои письмена я там приказал сочинить (и врезать в камень). После этого, в тот же год осенью, я продвинулся на восток. Татар я призвал к ответу. В год Зайца (751 г.),

(21) до пятого месяца я... там, где ключ (? начало) Этюкенской черни, там, где ключ... нгчизский, на запад от Святого Ключа, при слиянии (речек) Ябаш (Айбаш) и Тукуш, там я провел лето, там я велел устроить свой дворец, там я велел построить стены (заборы). Свои тысячелетние и десятитысячелетние дневные (вечные) письмена и знаки я там велел сочинить (врезать) на плоском камне...

(22) девять огузов... их беги (военачальники) пришли (и рассказали, что их начальник племени ?) стал врагом. (В местностях) Благородный — бег и Черный Булук он проживает. К Киргизам он послал людей (со словами): «Вы выйдите (из союза, т. е. поднимитесь к восстанию). Принудьте и чиков к восстанию!». Так сказал он. Я сказал: «Хочу выйти (из союза». «Смотрите, останьтесь самостоятельными. В лесу мы с вами

(23) Соединимся», — сказал он. Этюкенские... мы... имея», так, (? месяца) девятого числа я отправился в поход с войсками. Через... Тутук-Башы я послал против чиков тысячный отряд, в страну их союзников я отправил немного людей. «Смотрите, — сказал я, — хан киргизский проживает на краю Қогменских

(24) гор в своем жилище, (говорят), он послал свои летучие отряды в сторону своих союзников, а на его летучие отряды мои люди уже напали, (говорят), и его разведчиков задержали; (они сообщили, что) к их хану

Южная сторона

(25) и к его союзникам пришли люди, но что карлуки не пришли к союзникам, — так они сказали. (Своих людей он отправил против) карлуков (сказали они)...» (Тогда) я, (переправляясь) через Қем, (двинулся дальше?) и переплыл на плотах Иртыш там, где налево источник (или напротив вершины Аркара) ниже Эр-Қамыша. Восемьнадцатого числа одиннадцатого месяца я встретил их... у реки Болчу. «Трех карлуков...»

(26) я тогда поразил. Потом я повернул обратно и остался. Народ чиков был пригнан моим тысячным отрядом..., там, где ключ... теизский я прожил лето в своем окружении, там я устроил моленье. Народу чик я дал тутука (князька, управителя), ышбаров и тарханов я тогда утвердил. Потом... пришли люди. У озера Қазлук (гусятник)

(27) (С горы?) они увидели, враги... так говоря, они пришли пятнадцатого числа... У озера Тайган я собрал (войско), оттуда я послал отряд, чтобы (их) завлечь. Люди пришли. Переправившись через Черный Йоталук, они (этим) заставили (врагов) приблизиться. Я пошел им навстречу... (в то время начальник басмилов врагом) стал к карлукам,

(28) он послал своих людей («Измените!»), — сказал он (по слухам). Втайне я подыму смуту, сказал он, а вы извне... я хочу (с вами) соединиться, — сказал он. Басмилы, ставшие врагами пошли к моему дому. Их я (до тех пор еще) не присоединил. (не привел в мое подданство). Из внешних (врагов) три карлука, три святых (татар?), тюргиши... в Этюкенских лесах, там,

(29) где ключ, я напал на них. Двадцать шестого числа пятого месяца я сразился с ними. Там я победил. Переправившись через Ичюй, при восходе (солнца) я (их) победил. После этого, я, (разгромив) тюргешей и карлуков,

взял их имущество и, разгромив их юрты, привез все к себе домой...

(30) стали врагами... прожив... они ушли на свои земли. Я вслед... В восьмом месяце я двинулся вслед им. Свой дом я оставил в местности Эр Сегун, у озера Юла. Оттуда я преследовал их...

(31) Оставив басмилов, я... двадцать первого числа (?)-го месяца карлуков... на равнине Егра я победил его войска. Его семейство уже за десять дней, напугавшись, убежало. Оттуда я с войском повернулся назад и остался дома...

(32) одиннадцатого числа... я победил. «Мой собственный народ», — сказал я и погнался за ними. У Ирлюна в Талакыме я их догнал. Первые (исконные?) табгачские (подданные) огузы и тюрки (в то время) откочевали (восстали), тогда с ними соединились, и тогда их беги

(33) Мои войска три... их знаменосцы и пятьсот пехотинцев в полном вооружении раза два перепугались (и пришли?). Моим рабским народом Небо—Земля (Бог) соизволил командовать. Тогда я победил.

(34) Тогда народ покорился мне... они убежали и добрались до карлуков. Повернув назад, я, остановившись лагерем, велел у соединения Орхона и Балыклыка (Джирманту строить и воздвигнуть государственный дворец и государственный дом...

(35) Одиннадцатого месяца двадцатого числа на восток от Черного Булука, там, где дорога (или речка) Сокак у Чигил-Тутук...

(36) ...велев переправить через Тогургу (Дурго?)... я победил. Қарлуки и басмилы... собравшись...

(37) я остановился (потом) к басмилам...

(38) (1-я добавочная строчка)... (переход) Апа... был завален... не знали... все убежали и разбежались...

(39) (2-я добавочная строчка)... Я устроил все это и письмо... все эти письмена я написал...

Западная сторона

(40) Пришли... Қарлуки самостоятельными (не остались)... Потом восьмого месяца третьего числа я двинулся в поход... Қарлуки, сколько их еще было в живых, попали к тюргешам. Повернув назад, я остановился.

(41) десятого месяца второго числа я пошел... те, кто так сказали, три... побил я их... я остановился. С этих пор карлуки и басмилы уничтожены. В год Овцы (755 г.).

(42) ... я... провел лето... китайский хан к кагану отправился,

его (дочь) и его восемь сыновей я взял в плен... я остановился... два народа взял я... в Этюкене я... поразил (?)... проживал там... я послал тысячный отряд (?) его благониспускающее знамя...

(43) ...тогда... народ... в свой дом (я вернулся) шестого числа второго месяца. В год Курицы (757 г.)... я... он дал... он уничтожил, потом он пришел, двух из своих дочерей

(44) он дал (мне) оказывая почтение... он уехал... «Против твоих слов я не погрешу, — он говорил, — не провинюсь», — сказал он (мне), но к государству не присоединился... После этого Согдам и табгачам я дал (приказ). на (берегу) Селенги построить (город) Бай-Балык.

(45) ...(двадцатого числа?) тогда я вернулся... их три знамени... соединившись... двадцать первого числа... дворец, двадцать третьего... я там победил между Ярыш (равниной) и Агулыг... между...

(46) тридцать тысяч (татар?)... на поле битвы... они думали... шестнадцатого числа второго месяца трехзнаменный

(47) тюркский народ... (я)... его восемь огузов и девять татар... родственник супруги (Озмыш?) Оз-Бильгя.

(48) Осталось тысяча коней, осталось десять тысяч овец...

(49) (добавочная строчка)... военачальник я... Эльтебер тысячу коней, десять тысяч овец я задержал... пригнал.

МОНГОЛИЯДАГЫ МАЙДА ЭСТЕЛИКТЕР

ИХЕ-АСКЕТ ЭСТЕЛИГИ

Биринчи эстелик

Алды жагы:

1) Текеш Күл тудун иниси...
2) йүкүнүр күн бедизмис
3) Азганаз эр агыр бедисмис

Кыргызчасы:

1) Текеш Күл тудун(дун) иниси...
2) жүгүнөр табынар (күнү коздодум (мүрзөнү)
3) Азганаз эр жакшы коздоду.

Орусча котормосу:

1) (Памятник) Текеша, младшего брата Кюль-тудуна...
2) в день поклонения я украсил (могилу).
3) Муж Азганаз хорошо устроил.

Арт жагы:

1) Күл тудун иниси Алтун Тамган таркан йогын умадук үчүн адырылтымыз.
Калалым өлүг уйарлыг эрмис калмыс (калс²м?) эки
2) огул(л)ары Торгул Йелгек лакзын йыл
3) бардыңыз сиз
4) Адырылмысда сакынур эртимиз адырылы(п)ан

Кыргызчасы:

1) Күл тудундун иниси Алтун Тамган таркан(дын) жогун жоктогондо (көмгөндө) боло албаган үчүн (биз бул эстеликти жасадык) айрылдык, калган өлүп аярдуу (кадырлуу) болгон, калган эки
2) уулу — Торгул жана Йелгек доңуз жылы
3) сиз(дер) өлдүңүздөр (сөзмө сөзү: бардыңыздар (кеттиңиз(дер)
4) Жок болгон соң сагынабыз, (сизден) айрылып

Орусча котормосу:

1) Так как мы не могли быть на похоронах Алтын Тамган-тархана, младшего брата Кюль-тудуна (мы сделали этот памятник). Мы разлучились, мы остаемся (на сей земле). Умерший был влиятельный (человек). Оставшиеся два
2) сына его. Торгул и Йэльгек, в год Свиньи
3) вы умерли (букв. ушли).
4) По уходе мы грустим, разлучившись (с вами).

Экинчи эстелик

Эстеликтин окулушу:

1) Үзе теңри эрклиг м... кмс
2) адырылмыс өлүгиме... тр...йыглайу бертим
3) чи эр(?) беди (з)миш

Кыргызчасы:

1) Үстүдө күчтүү теңри м...кмс
2) айрылган (кеткен) өлүгүмөн, ыйлай бердим
3) чи эр (баатыр(?) кооздогон.

Орусча котормосу:

1) Вверху сильное Небо
2) оплакивало удалившегося от меня покойника...
3) ...герой (?) устроил (памятник)

ХОЙТО-ТАМЫР ЭСТЕЛИГИ

Биринчи эстелик (Cht I)

Эстеликтин окулушу:

1) Ин өз Иненчү
2) йыл Ин өз Иненчү
3) Тардуш Күл чур
4) Бес-балык (к)а барыр
5) быз (же мыз) анта кутлуг
6) болзун!

Кыргызчасы:

1) Ин-Өз-Иненчү
2) жыл Ин-Өз-Иненчү
3) Тардуш Күл чур (менен)
4) Беш-Балыкка барабыз
5) (ал) анда бактылуу
6) болсун!

Орусча котормосу:

1) Ин-Оз-Инэнчу
2) год Ин-Оз-Инэнчу
3) С Кюль-чуром тардушским
4) мы пойдем в Беш-балык;
5) там пусть счастлив
6) он да будет!

Экинчи эстелик (Cht II)

Эстеликтин окулушу:

1) Бичин йылка
2) токызынч ай...ка...
3) бардымыз п... Бес бал(ыкка)
4) кутлуг алп йүз(и)
5) сү... ал рзул келсекиң
6) болзун анта
7) кутлуг ир...

Кыргызчасы:

1) Мечин (маймыл) жылы
2) тогузунчу ай... ка...
3) бардык п... Беш бал(ыкка)
4) куттуу жүз(ү) алп

5) кол (аскер)... эл... ...(сенин) келишиң
6) болсун ... анда
7) куттуу (бактылуу) жүр...

Орусча котормосу:

1) В год Обезьяны,
2) в девятый месяц,
3) мы пошли ... в Беш-балык
4) сто счастливых героев
5) войско... народ... твой приход
6) пусть будет... там (тогда)
7) счастлив, следо... (?)

Үчүнчү эстелик (Cht III)

Эстеликтин окулушу:

1) йүз алп
2) тургис эл
3) йорып
4) теңри (йарыл)к
5) аз (ун) сү
6) бузыр ...пн
7) ө(зи кутлуг)
8) болзун...

Кыргызчасы:

1) Жүз алп
2) түргөш эл
3) жүрүп
4) теңри ырайымдуу
5) аз (ун) кол
6) бузар ... пн
7) ө(зү куттуу)
8) болсун...

Орусча котормосу:

1) сто героев
2) тюргешского народа,
3) путешествуя,
4) да будет Небо ми-
5) лостливо. Войско
6) уничтожив,
7) сам он счастлив
8) да будет.

Төртүнчү эстелик (Cht IV)

Эстеликтин окулушу:

Ирим ара куты эрти ал(п) эр.

Кыргызчасы:

Эрен(дер) арасында куттуу алп эр эле

Орусча котормосу:

Между моими героями было его счастье, геройский человек...

Бешинчи эстелик (Cht V)

Эстеликтин окулушу:

1) ...куту йолы йитинч ай
2) эрим(из) ара... илимде
3) Кеглинч таркан аты, биз түргис сү
4) ...кисре тогузынч айка эр(ти).

Кыргызчасы:

1) ...Куту, жолу (бактысы) жетинчи ай
2) баатырыбыз ара...(сында) элимден
3) Кеглинч таркан аты, биз түргеш кол(убуз).
4) ...кийин тогузунчу ай эле.

Орусча котормосу:

1) ...его счастье и судьба в седьмой месяц
2) среди моих героев... от моего народа
3) Кеглинч-таркан его имя; мы тюргешское войско
4) Затем было в девятый месяц.

Алтынчы эстелик (Cht VI)

Эстеликтин окулушу:

1) ...т...
2) а... з...г. анта бириңе
3) ...Йалсака бег

Кыргызчасы:

1) ...т...
2) а..з...г анда бириңе
3) Йалсака бек

Орусча котормосу:

1) ...т...

2) Там одному из...
3) ...Ялсака бег.

Жетинчи эстелик (Cht VII)

Эстеликтин окулушу:

1) Йылан йыл онунч айка
2) Инөз Иненчү Бес балык(ка)
3) бары(р)ман д т.[2] гелп (?)
4) кут болзун алы бар(зун).

Кыргызчасы:

1) Жылан жылы, онунчу айда
2) Ин-Өз-Иненчү Беш-балык(ка)
3) Барамын...
4) Кут болсун, алып бар(сын).

Орусча котормосу:

1) В год Змеи, в десятый месяц,
2) (к) Ин-Оз-Иненчу в Беш-балык
3) Я пойду...
4) да будет счастье и пусть он отвезет!

Сегизинчи эстелик (ХТ VIII)

Эстеликтин окулушу:

Аркасык(а) ... м теңрим.

Кыргызчасы:

Аркасында ... м теңрим.

Орусча котормосу:

Вслед его ...м мое Небо

Тогузунчу эстелик (ХТ IX)

Эстеликтин окулушу:

1) б...тн кабы эки отуз (бе)гке анта таң(ри)
2) анча (Эл)дебери билге бег Тачам б...таг йирк(е).

Кыргызчасы:

1) анын кабы... жыйырма эки бекке анда теңри
2) антип анын Элдебери, билге бек Тачам тоо жерге.

Орусча котормосу:

1) Его мешок... двадцать два... начальнику, там (или тогда) Небо
2) так его Эльдебер, мудрый бег Тачам к горной земле.

Онунчу эстелик

Эстеликтин окулушу:

1) Бичин йыл йет(и)нч ай йегир(ме)...
2) (...йаг...к) Табчагка бартыг...
3) йылка токсынч ай Кушуй кара башыг йолтым күзге Табчаг(д)а (же ка) сүлетим
4) эдгү ынча мунгими сүлеп йорымазун күл/кшу йры.

Кыргызчасы:

1) Мечин (маймыл) жылы, жети(и)нчи айдын жыйыр(ма//нчы күнү)
2) (жоо/лашкан) Табчагка бардың...
3) жылда тогузунчу айда Кушуйда кара баштууга (кулга) ээ болдум. Күздө Табчаг(к)а кол жөнөттүм
4) ошенткен жакшы, кол жортуулга барбасын.

Орусча котормосу:

1) В год Обезьяны, седьмого месяца, в двадцатый (день),
2) ты ходил в Табычаг,
3) в год... в девятый месяц, в (на ?) Кушуе я добыл рабов. Осенью я пошел с войском на Табычаг...
4) *Хорошо так... пусть не ходит в военные походы.*

ЕНИСЕЙ ЭСТЕЛИКТЕРИ

№ 1

УЛУК-КЕМ СУУСУНУН КУЙМАСЫНДАГЫ ӨӨК-ТАРЛАКТАГЫ ЭСТЕЛИК

Эстелик сланец катмарынан турган боз таш. Бийиктиги 1,67 *см,* айланасы 1,10 *см*[1]. Д. А. Клеменцевдин, РАтластын экинчи басылышынын баш сөзүндөгү «Түшүндүрмө катында», ФАтластын 16-бетинде толук баяндама жазылганын С. Е. Малов «Енисейские письменности тюрков» деген китебинде эскертет. Радлов[2], 304; РАтлас, LXXV, 3; Оркун, III, 31—32; ФАтлас, I.

---

[1] «Дюйм», «фут», «верст» деген өлчөмдөрдү азыркы метр, сантиметр, километрге айландырып бердик.

[2] *Радлов В. В., Оркун Н.*. ФАтлас, РАтлас деген кыскартуулар окуучуларга түшүнүктүү болсун үчүн чечмелеп бердик; *Радлов В. В.* Die Alttürkische Inschriften der Mongolei. Dritte Lieferung. СПб., 1895; *Оркун Н.* Eski türk yazitlari, I—IV. Istandul, 1936—1941, 31—32-бет; ФАтлас — Inscriptions de l'Iénisséi recueillies et publiees par la Soc. finlandaise d'Archeologie. Helsingfors, 1889; РАтлас Труды Орхонской экспедиции. Атлас древностей Монголии.— СПб., 1892—1899.

Эстеликтин окулушу:

1) Сиз элиме кунчуйума оғланыма будунума сизиме[1] алтмыш йашымда (адырылтым).
2) Атым Эл Туган тутук бен теңри элимке элчиси эртим, баг будунка бег эртим.

Кыргызчасы:

1) Элим (мамлекетим) сизден, канышам, уулум, журтум сизлерден алтымыш жашымда (айрылдым).
2) Атым Эл Туган тутук. Мен теңри[2] элимдин элчиси элем, алты уруу[3] журтка бек элем.

Орусча котормосу:

1) От вас, мое государство, мои госпожи (принцессы), мои сыновья, мой народ, от вас моих в шестьдесят лет (я отделился, т. е. умер).
2) Мое имя Эль Туган тутук. Я был посланником (эльчи) у божественного моего государства. Я был князем (бег) шестисоставному народу (народу шести отделов — алты баг[4]).

№ 2

УЙУК-АРХАНДАГЫ ЭСТЕЛИК

Эстелик Уйук суусунун сол жак жээгинен 2,12 *км* аралыкта жайгашкан. Жазуу тике тургузулган ташка чегилген,

---

[1] Эстеликтин транскрипциясындагы кунчуйума, огланыма, сизиме деген сөздөр жекелик түрдө кезигет. Бирок орусча котормосунда С. Е. Малов көптүк түрдө берген.

[2] Теңри — жараткан (же теңрим берген) элимдин элчиси элем деген мааниде.

[3] «баг» деген сөздүн мааниси «уруу жыйыны» деген мааниге туура келет, ошондуктан котормодо «баг» деген сөздү «уруу» деп алдык.

[4] Минусинскиден жана Тувадан табылган эстеликтердин нускаларын акад. И. А. Батманов кайрадан карап чыгып, С. Е. Малов тарабынан жарыяланган «Памятники древнетюркской письменности»; «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии»; «Енисейская письменность тюрков» деген эмгектердеги тексттер менен салыштырылып окулушуна жана котормосуна тийиштүү оңдоо киргизген. Бул толуктоолор «Памятники древнетюркской письменности Тувы» (вып. I—II—III) деген үч бөлүмдөн турган эмгекте жарыяланган.

И. А. Батманов тарабынан биринчи жолу жарык көргөн эстеликтер мындан ары жылдызча менен берилет. Ал эми окуучуларга түшүнүктүү болуш үчүн кайрадан окулуп такталган эстеликтердеги болгон айырмачылыктар шилтемеде белгиленет. С. Е. Малов тарабынан белгиленген Уйук-Архандагы 1-эстелик И. А. Батмановдо Өөк-Аржан деп такталуу менен:

1) Эшим өгүмиз, шадым,
2) Элим эчендим ад(ырылтым)
3) (Эр эрдемим, эбим, кыз деп окулган.

ал жазуунун жогору жагында бугунун жана камандын сүрөттөрү түшүрүлгөн. Таштагы түшүрүлгөн сүрөттөрдү жана жазууну тактоодо В. В. Радлов фин археологиялык коому тарабынан жасалган эстампаждан пайдаланган. Бул жөнүндө ФАтластын 16-бетин караңыз. Эстелик азыр Минусинскидеги музейде сакталып турат.

Эстеликтин окулушу:

1) Эшим марымыз шадым...
2) Элим эчеңдим ад(ырылтым).
3) Эр эрдемим эбимиз
4) ачда бен эр эрдемим акун...
5) Эр атым Йаш ак баш бен.

Кыргызчасы:

1) Эшим[1], устатым, шадым...
2) Элим, капаландым, ай(рылдым) өлдүм.
3 Менин баатырдык даңкым; үйүбүз
4) Мээримдүүмүн: Менин баатырдык даңкым, чабуул...
5) Менин баатыр атым—Йаш Ак Баш...

Орусча котормосу:

1) Мои товарищи, наши наставники, шад мой...
2) Мой народ, я расстроился и от(делился) от всех вас, т. е. умер).
3) Моя геройская доблесть, наш дом
4) Я в милости: Моя геройская доблесть, набег...
5) Мое геройское имя «Яш Ак баш» (молодой белоголовый; или молодой, «Седая голова») — я.

№ 3

УЙУК-ТУРАН СУУСУНУН БОЮНДАГЫ ЭСТЕЛИК

Бул эстелик Уйук талаасындагы Уйук суусунун сол куймасы болгон Туран суусунун оң жээгинде жайгашкан ошол кездеги Туран кыштагынын жанынан табылган. Анын бийиктиги 2,56 *см,* туурасы 33 *см,* калыңдыгы 28 *см.* Эстелик кара күрөң түстөгү борпоң чоң таш. Жазуу таштын эки жагына түшүрүлгөн. Бир жагындагы чегилген крესттин алдында жарым айлана сыяктуу чийилген жери бар. Эстеликтин жогору жагында жоон, мурдун жогору көтөргөн төрт буттуу каман сы-

[1] Эш — эш, дос, жолдош, таяныч. Азыркы кыргыз тилинде активдүү түрдө колдонуудан чыгып, айрым сөз тизмектеринде жана кээ бир фразеологиялык сөз айкаштарында кезигет. Мис.: «Он күндүк ашың болгончо, бир күндүк эшиң болсун». Караңыз: *Юдахин К. К.* Киргизско-русский словарь.—М., 1965, 969-бет.

мал жаныбардын сүрөтү тартылган. Экинчи жагында терең чегилген крест бар. Жазуунун бирөөсүнүн орто ченинде тамгасы өчкөн, аны окууга мүмкүн эмес. Бул жөнүндө караңыз: Радлов, 305—306; PАтлас, LXXV, 1 жана 2; Оркун, III, 39—42-беттер; ФАтлас, III.

Эстеликтин алдыңкы бетинин окулушу:

1) Куйда кунчуйым сизде оғлым йыта (В. Томсен менен Х. Н. Оркун айыта деп окушат) сизиме йыта бөкмедим адырылтым күним кадашым йыта адырылтым.
2) Алтун элиг кешиг белимте бантым. Теңри элимке бөкмедим. Сизиме йыта.
3) Үчин Күлүг Тириг бен теңри элимте йемлиг бен.

Кыргызчасы:

1) Өргөдө(гү) канышам, уулум, аттигиниң, сиздерге, бөкбөдүм[1] (куунабадым), сиздерден айрылдым, курбу-курдашым, аттигиниң ай айрылдым.
2) Алтын карматкан кешти (курду) белиме байландым. Теңрим (кудай) жараткан элиме бөкбөдүм. Сиздерден, аттигиниң ай!
3) Үчүн Күлүг Тириг — мен. Теңри элимдин (мамлекетимдин) тагдырына туура келдим.

Орусча котормосу:

1) От вас, мои супруги (принцессы, живущие) в терему; мои сыновья, о горе, в отношении вас, скорбя, я не насладился и отделился (т. е. умер). Мои подруги и приятели, о горе, я отделился (т. е. умер от вас)!
2) Пояс с пятьюдесятью золотыми пряжками (букв. золотых пятьдесят поясов!) я повязал на своей пояснице. Я не насладился божественным государством. В отношении вас, о горе,
3) Учин Кулюг (знаменитый) Тириг (живой) — я. Я (теперь) моему божественному государству (достался) в удел.

---

[1] Азыркы кыргыз тилинин *түнд. диал.* «бөк» деген сөз «кан, той —насытится» деген мааниде колдонулгандыгы К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» берилген. Мисалы: майга бөктүм—я насытился жиром (151-бет). Мына ушуга карап эстеликте «теңри элиме бөкмедим» деген сөз тизмегиндеги «бөкмедим» деген сөздү жыргабадым, куунабадым деген мааниге дал келе тургандыгын эскертмекчибиз. Диалектидеги «бөктүм» деген сөздүн кыргыз тилинде кезигишинен улам, эстеликтердеги «бөкбөдүм» деген сөздүн кыргызча окулушун да «бөкбөдүм» деп нускадагыдай калтырдык.

Эстеликтин арт жагындагы жазуунун окулушу:

4) Үч йетмиш йашымка адырылтым Эгүк катун йеримке адырылтым.
5) Теңри элимке кызғакым оғлым өуз (?) оғлым алты биң йонтым.
6) Қаным түлбери, кара будун күлүг кадашым сизиме эл эшим эр үкүш эр оглан эр күдегүлерим, кыз келинлерим бөкмедим.

Қыргызчасы:

4) Алтымыш үч жашымда айрылдым. Эгүк-Қатын жеримде айрылдым.
5) Теңри элимден (мамлекетимден), кыз-уланымдан, өүз (?) уулум, алты миң жылкымдан (айрылдым).
6) Қанымдын белеги, кара журт, даңазалуу курдашым, сизтерден, эл эшим, көп эрлерге, эр уландарга, күйөөлөрүмө, кыз-келиндериме бөкбөдүм — (жыргалына тойбодум).

Орусча котормосу:

4) Я умер (букв. отделился) на шестьдесят третьем году на своей земле Эгюк-катун.
5) В отношении моего божественного государства, моих дочерей, собственных (?) сыновей и шести тысяч моих лошадей (отделился).
6) В отношении дач (от) моего хана, народной массы, славных моих героев, в отношении вас моих народных героев, многих мужей, солдат и моих зятьев, моих молодушек я не насладился (и умер).

№ 4

Оттук-Таштагы Улуг-Қем эстелиги

Эстелик Оттук-Таш тоосунан анчалык алыс эмес жерден табылган. Эстеликтин эстампажын Ошурков В. В. Радловго жиберген. Эстампаж боюнча таштын бийиктиги 89 *см.*

Радлов, 307-бет; Оркун, III, 49-бет; РАтлас LXXXV, 1-фиг.; ФАтлас, VI.

Эстеликтин окулушу:

Күч Қыйаған ичреки

Қыргызчасы:

Күч Қыйаган ичреки (ички чин)

Орусча котормосу:

Ичряки («внутренний чин») Кюч Кыяган.

№ 5

Барлыктагы биринчи эстелик

Бул эстелик Элегеш суусунун Улуг-Кемге куйган жеринен 60,36 *км* төмөнүрөөк Барлык суусуна жакын жерден табылгандыгын Д. А. Клеменцев РАтластын 2-басып чыгарылышынын баш сөзүндө кабарлайт.

Бийиктиги 2,42 *см*, калындыгы 58 *см* келген кумдуу кызыл таш. Жазуунун төмөн жагында жарым тегерекчеде крест тартылган.

Радлов, 308—310-беттер; РАтлас, LXXVI, 1 жана 2; Оркун, III, 61—67-беттер.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Эр эрдеми атым табдым эрдеми(м) (үчүн)
2) Өз Йигин Алп-Туран алты бағ будунда үч йегирми (йашымка) адырылдым.
3) Бег эркиме сизиме адырылдым.

Кыргызчасы:

1) эрдик атымды таптым. Эрдемдүүлүгүм (үчүн)
2) Мен өзүм Йигин Алп-Туран алты уруу журтумдан он үч (жашымда) айрылдым.
3) Бектин эркин (бийлигинен), сиздерден айрылдым.

Орусча котормосу:

1) (Ради моей) доблести я снискал геройское мужественное свое имя.
2) Я отделился (умер) — я сам Йигин Алп-Туран в тринадцать лет от шести родов народа.
3) От своей власти бега (князя), от вас моих я отделился (т. е. умер).

№ 6

Барлыктагы экинчи эстелик

Эстелик кызыл түстөгү борпоң кумдак ташка чегилген, бийиктиги 2,42 *см*; туурасы 58 *см*. Жарым тегеректин ичинде крест чегилген. Кара: Радлов, 308—309-беттер, РАтлас, LXXVII; Оркун, III, 62-бет.

Эстеликтин окулушу:

1) Күни Тириг үч йашымда каңсыз болдым.
2) Күлүг тутук ичим[1] киши кылды.
3) Буңусуз эрде бен эрдим.
4) Куйдакы кунчуйымға адырылдым апама

---

[1] И. А. Батмановдо эгим деп окулган.

Кыргызчасы:

1) Мен, Күни Тириг, үч жашымда атасыз болдум.
2) Даңктуу тутук агам киши кылды.
3) Муңсуз эрлердин ичинде (кишилер арасында) мен элем (б. а. муңсуз элем).
4) Өргөдө(гү) канышамдан айрылдым, апамдан (эжемден айрылдым).

Орусча котормосу:

1) Я, Кюни тириг, в три года оказался без отца.
2) Мой брат, известный тутук, сделал меня человеком (воспитал меня).
3) Среди беспечальных мужей я был (или: прежде я был без горя).
4) Я отделился (умер) от находящихся в тереме моих принцесс и от старших сестер.

№ 7

Барлыктагы үчүнчү эстелик

Эстелик тик тургузулган кумдуу кызыл ташка чегилген. Таштын бийиктиги 1,42 *см*, туурасы 58 *см*. Жарым айланада крест чегилген. Радлов, 309-бет; РАтлас, LXXVIII; Оркун, III, 63-бет.

Эстеликтин окулушу:

1) Байна Саңун оглы Күлүг Чур.
2) Буң(у)суз улғатым буң бу эрмиш.
3) Теңридеки күнке йердеки элимке бөкмедим.
4) Куйда кунчуйымғака (!) өзда оғлымка адрылдым.

Кыргызчасы:

1) Байна Саңун уулу Күлүг Чур
2) Муңсуз улгайдым. Муң бу эле:
3) Теңирдеки (көктөгү) күнгө, жердеги элиме бөкбөдүм (тойбодум).
4) Өргөдөгү канышамдан, өзүмдүн (?) уулумдан айрылдым (өлдүм).

Орусча котормосу:

1) Я сын Байна Сангуна, именитый Чур (Кюлюг Чур)
2) Я вырос без горя. Горе (только) было вот:
3) небесным солнцем и земным моим государством я не насладился.
4) В отношении принцесс моих из терема и в отношении собственных сыновей я разлучился (т. е. умер).

№ 8

Барлыктагы төртүнчү эстелик

Жазуу чегилген таштын бийиктиги 91 *см,* туурасы 68,5 *см.* Кара: Радлов, 310-бет; РАтлас, LXXIX, 1.

Эстеликтин окулушу:

1) (Қанымка) элимке бөкмедим.
2) (Қу)йда кунчуйымка адырылдым.
3) (К)аңсыз (калдым).

Кыргызчасы:

1) (Қаныма), элиме бөкбөдүм (жыргабадым).
2) Өрдөгү канышамдан айрылдым.
3) Атасыз (калдым).

Орусча котормосу:

1) Я не насладился (ханом моим и) моим государством.
2) Я отделился (умер) от (тер)емных моих принцесс.
3) (Я остался) без (о)тца.

№ 9

Кара-Суг менен Улуг-Кемдин куймасындагы эстелик

Эстелик Элегеш чатынан эки чакырым аралыктагы Улуг-Кемге Кара-Суг суусунун куймасында Саик деген жерде, тоонун батыш тарабынан табылган. Эстеликтин бийиктиги 1,52 *см,* диаметри 91 *см.* Эстампажын Ошурков түшүргөн. Сүрөтү ФАтластын 25-бетинде берилген.

Радлов, 310—311-беттер; РАтлас, LXXV, 4; Оркун, III, 199—200-беттер; ФАтлас, IV.

Эстеликтин бет мандайынан окулушу:

1) ...(оғла)ныма сизиме адырылдым.
2) ...(т) оғдым (?) бен.

Кыргызчасы:

1) уулдарымдан, сиздерден айрылдым.
2) Мен ... туулдум (?).

Орусча котормосу:

1) Я разлучился в отношении моих сыновей и вас моих.
2) Я родился (?).

Арт жагынан окулушу:

3) ...М...да... беңүсү йок эрмиш йылында (а) йүз элигд(е)...
4) ...кмы...өзе.
5) ...эрм... а

Кыргызчасы:

1) ...белгиси (эстелиги) жок эле, жүз элүү жылында...
4) ...кмы... өзү.
5) ...эрм... а

Орусча котормосу:

3) ...памятника его не было, в году сто пятьдесят...
4) ...
5) герой.

№ 10

Элегештеги эстелик

РАтластын 2-басылышынын баш сөзүндө Д. А. Клеменцев тарабынан бул эстелик жөнүндө кеңири кабар берилген. Таштын бийиктиги 3,27 *см*, туурасы 66 *см*. Эстеликтин туурасынын эң эле жазы жери 25,4 *см*, жогору жагынан туурасы 26,5 *см*. Аспелиндин кабары боюнча эстеликтин бийиктиги 3,20 *см*, туурасы 0,66 *м*. «Бул мен белгилеген өлчөмгө жакын» дейт Клеменцев. Эстеликтин экинчи бети чийилип, ага крест чегилген. Буга караганда эстелик байыркы түрктөр тарабынан экинчи жолу кайрадан пайдаланылган болуу керек деп болжолдоого болот. Эстеликти В. В. Радлов ФАтластагы Ошурков менен Клеменцевдин эстампажы боюнча окуп чыккан. Эстеликтин 8—9-саптары абдан начар окулат.

Радлов, 311—314-беттер; РАтлас, LXXIII жана LXXIV; Оркун, III, 179—183; ФАтлас, V.

Эстеликтин окулушу:

1) Куйда кунчуйыма сизиме йыта (айыта?) өзде оғлум сизиме адырылтым.
2) Йүз эр кадашым уйарын үчүн йүз эрен (е)лиг өкүзин текдүк үчүн адырылтым.
3) Көк теңриде күн ай азыдым йериме йыта сизиме адырылтым.
4) Каным(а) элиме сизиме йыта бөкмед(им)... Каным(а) элим(е) йыта адырылтым.
5) Көрт эл кан ал(п) уруңу алтунлығ кешиг белимке бантым йерде элим токуз кырк йашым(та).
6) Уруңу күлүг Ток Бөгү(т) эркиңе каңы (же каңын) бег эрдем үчүн бен эр(ки бардым).
7) Кара будуным катығланың эл төрүсү ыдмыш (? ыдмаң) йыта сиз элим каным.
8) Элим оғурунта сү болуп эрлерим эдкүм йок челиг (Ач элиг) де (Оркун, III, 180; билдигде) бир тегме (Оркун: бертигиме) секиз эр эрдм(из).

9) ...мн берийе... кылыну адырылайын уң...б...ш йылта эр...
10) Төрт адак(лығ) йылкым секиз адаклығ барымым буңым йок эрдим.
11) буң баңа бат эрмис өлдим йыта сизиме йолукайын.
12) Қадашыма кешиме адак(лығ) атыма йыта кара будунума адырылтым йыта мен.

Қыргызчасы:

1) Өрдөгү канышам сиздерден, аттигиниң, өз уулум сиздерден айрылдым.
2) Жүз эр (баатыр) курдашымдын күчү бар үчүн, жүз эрен (баатыр) менен элүү жолу (?) ... тийген (согушкан) үчүн айрылдым.
3) Көк асмандагы күн, айды сезбедим (көрбөдүм), жеримден, аттигиниң, сиздерден да айрылдым.
4) Қаныма, элиме — сиздерге, аттигиниң, бөкбөдүм... Қанымдан, элимден, аттигиниң, айрылдым.
5) Эл (мамлекет) менен кандын баатырдык көрктүү туусу алтындуу (алтын карматкан) кешти (курду) белиме байландым, элимдин (мамлекетимдин) жеринде отуз тогуз жашымда.
6) Туусу даңктуу Ток Бөгү(т) эрки (жана) атамдын бектигинин даңкы үчүн мен эр[(ки?) бардым].
7) Қара журтум кайраттангын, эл (мамлекет) заңын бузба (жибербе), аттигиниң, элим (мамлекетим, каным—сиздерден (айрылдым, б. а. өлдүм).
8) Элим (мамлекетим) турмушунда согуш убагында аскер болуп, мыкты эрлерим болгон жок. Бир кагылышта (араң эле) сегиз эр элек.
9) ...түштүккө ... кылып айрылайын ... жылда эр...
10) Төрт аяктуу жылкым, сегиз аяктуу малым (бар үчүн) муңум (кайгым) жок эле.
11) Муң мага бат (б. а. келди) экен өлдүм, аттигиниң сиздерге жолугайын (дедим эле).
12) Курдашымдан, алтындалган кешимен (курумдан), аяктуу атыман, аттигиниң, кара журтумдан айрылдым, аттигиниң, мен.

Орусча котормосу:

1) От вас моих, мои принцессы в теремах; от вас моих, мои собственные (при себе) сыновья (и) от вас моих, мои сыновья я отделился (т. е. умер).
2) Так как я имел силу (только) ста моих геройских товарищей и так как я сражался со ста мужественными героями, то я отделился (от вас, т. е. умер).

3) Я стал не ощущать солнце и луну на голубом небе, горюя, от вас моих и от земли моей я отделился (т. е. умер).
4) В отношении вас — моего хана и моего государства — я не насладился. Я отделился (т. е. умер), горюя, от моего хана и моего государства.
5) Красивое алое знамя государства; я привязал свой золотой пояс (колчан) у поясницы. На земле мое государство в мои тридцать девять лет...
6) По воле (под-)знаменного именитого Ток-Бёгю(т) и ради доблести князя (моего) отца и...
7) Мой весь народ, будь тверд. Законы государства не разрушай (не отсылай) От вас , мое государство и мой хан (я отделился, т. е. умер).
8) В жизни моего государства, во время войны, у меня не оказалось героев-удальцов. В сражении всего-навсего нас было восемь героев.
9) Направо (на юг) ... делаясь и отделяясь (т. е. умирая). В году Барса герой...
10) У меня был четвероногий скот, у меня был восьминогий скот, и я жил без печали.
11) Печаль быстро мне явилась: я ослаб (пал жертвой за вас моих)! Горюя, мне хотелось бы встретиться с вами (или да буду я вашей жертвой).
12) От моих приятелей, моего пояса (или колчана) от моих (быстроногих коней, увы, от всего народа моего я отделился (т. е. умер) горюя (я)...

№ 11

Бегредеги эстелик

Эстеликтин окулушун В. В. Радлов Ошурковдун түшүргөн эстампажы аркылуу тактаган. Эстеликтин бийиктиги 1,52 *см*. Жазуунун узундугу 1,36 *см*. Таштын төрт бети тең жазуу. Тамгалар өтө терең жана даана жазылган. Караңыз: Радлов, 314—317-беттер; РАтлас, LXXXV; Оркун, III, 71—75-беттер.

Эстеликтеги жазуунун бет маңдайынан окулушу:

1) Төр-апа[1] (же Төрпе) ичреки бен беш йегирми йашда алынмышым кунчуйума буңа адырылдым, сизиме күн ай азыдыма[1].
2) Үч оғлыма адырылдым, йыта, бөкмедим катығланғыл!

---

[1] И. А. Батманов киргизген толуктоосунда 1-сап экинчи сап менен алмашылган. 1-саптын акырындагы сөздө С. Е. Маловдун окуусунда *а* тыбышы кошулуп «азыдыма» деп берилсе, И. А. Батмановдо бул түшүрүлүп «азыдым» деп берилген. Ошондой эле экинчи саптын акырындагы сөздөрдө *а* тыбышы саптын аягындагы «катыглангыл» деген сөздө кошулбай келсе, И. А. Батмановдо кошулуп, «катыглангыла» деп берилген.

Кыргызчасы:

1) Мен, Төр-апа (же Төрпе) ичреки (ички чин) он беш жашымда... (тарбиясына) алынганмын, канышамдан мунда (мун менен) сиздерден айрылдым. Күн, айды көрүүдөн калдым.
2) Үч уулумдан айрылдым, аттигинин, бөкбөдүм, кайраттангын!

Орусча котормосу:

1) Я Тер-апа (или Терпа) ичреки (внутренний чин), в пятнадцать лет я был взят на воспитание... В отношении моих принцесс я в горе отделился. Я не стал ощущать солнце и и луну.
2) Я расстался со своими тремя сыновьями. Горюя, я не насладился. Мужайся!

Сол жак тарабындагы жазуунун окулушу:

3) Секиз адаклыг барымыг үчүн йылкы түкети бардым анта бөкмедим йыта өрүнүмиг карамыг азыдым а.

Кыргызчасы:

3) Сегиз аяктуу (төрт түлүк) малым (бар) үчүн жылкы менен түгөтө (кыдырдым) бардым, анда бөкбөдүм. Аттигинин ... Төрт түлүк малымды көрбөй калдым.

Орусча котормосу:

3) Имея свой сытый скот, я хорошо путешествовал на конях, но и тут не насладился. Я горюю. Теперь я глух (и слеп) к своим стадам.

Эстеликтин арт жагындагы жазуунун окулушу:

4) Йериме йыта субыма адырылдым буна сизиме йыта
5) будуныма күниме кадашыма адырылдым бөкмедим.
6) Элиме каныма бөкмедим йашым йети йетмиш (бенгүг тиктим) азыдым.
7) Йатда түнүриме адырылдым,
8) анта алығ адашыма анта сизиме эдгү эшиме адырылдым.

Кыргызчасы:

4) Жеримден, аттигинин, суумдан айрылдым, мунда (мун менен) сиздерден, аттигинин (айрылдым).
5) Журтумдан, күнүмдөн, курдашымдан (тууган-туушканымдан) айрылдым, бөкбөдүм.
6) Элиме (мамлекетиме), каныма бөкбөдүм, жашым алтымыш жети (белги тургуздум) көрүүдөн калдым.
7) Жат жерде туугандарымдан айрылдым,

8) анда алыг[1], адашымдан[2], анда сиздерден, ийги (мыкты) эшимден (курбуларымдан) айрылдым.

Орусча котормосу:

4) Я отделился (т. е. умер), горюя, от своей земли и своей воды (т. е. от своей родины). В печали в отношении вас моих, горюя,
5) я отделился и не насладился в отношении своего народа, своего племени и своих родственников.
6) Я не насладился своим государством и своим ханом. Мой возраст шестьдесят семь (по Радлову: Я воздвиг вечный памятник). Я стал глух (ко всему) (т. е. умер).
7) Я отделился (т. е. умер) на чужбине от своих родственников,
8) там от своих бесчисленных друзей (или: от богатства и друзей) я отделился (т. е. умер) от вас моих, моих добрых товарищей.

Оң жагынан окулушу:

9) Беш йегирми йашымда табғач канға бардым эр эрдемим үчүн алпун алтун күмүшиг эгритеб эл де киши казгандым а
10) Йети бөри өлүрдүм а барсығ көкмекиг өлүрмедим а.

Кыргызчасы:

9) Он беш жашымда табгач канга бардым, эр эрдемим (кайраттуулугум) үчүн алпын (?) алтын, күмүштү, кымбат баалуу ат жабылуу табгач мамлекетинде кишилүү (аялдуу) болдум.
10) Жети бөрү өлтүрдүм, барсты, көкмөкти[1] өлтүрбөдүм.

Орусча котормосу:

9) В мои пятнадцать лет я пошел к китайскому императору ради моих способностей по геройству (алпын?); золото, серебро, дорогие ткани, в табгачском государстве (и) людей (жену?) я приобрел.
10) Я убил семь волков. Я не убивал барсов и ланей.

---

[1] Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде алыг — «короо» (мал короо) деген мааниде кезигет.

[2] Азыркы кыргыз тилинин түндүк диалектисинде адаш-аяш аялынын жолдошу же күйөөсүнүн жолдошуна карата айтылат: «Аяш жолу бир башка, адаш жолу бир башка» (макал).

[3] Көкмөк — эки жаштагы элик.

№ 12

Улуг-Кем-Күлү-Кемдеги эстелик*

Бул эстелик жөнүндө А. Д. Клеменцев өзүнүн түшүндүрмө катында да жазат. Клеменцевдин мүнөздөөсү боюнча бул таш тикесинен тургузулган. Бийиктиги 2,41 *см* келген кварц аралашкан көгүш сланец таш. Жазуунун тамгалары өтө начар сакталган. Караңыз: Радлов, 317-бет; А. Н. Бернштам. Соц.-экон. строй, 98-бет; РАтлас, LXXXIX; Оркун, III, 53—54-беттер; ФАтлас, VII.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Чочук Бөри Саңун
2) ...ун катун тарлагым
3) ...м тарлаг ... р
4) экем катунум йрд

Кыргызчасы:

1) Чочук Бөри Саңун
2) катын (каныша), талаам (эгин айдачу талаа маанисинде)
3) ...талаа...
4) (эке[1]) эжем, катыным (канышам) ...йрд.

Орусча котормосу:

1) Чочук—Бёри (волк) Сангун
2) ...госпожа. Мое поле.
3) ...поле...
4) моя тетка, моя госпожа.

№ 13

Ча-Көлдөгү биринчи эстелик**

Бул жазуу Ошурков тарабынан табылган. Эстелик жазылган таш сланец катмарынан турат. Таштын бийиктиги 1,52 *см*, туурасы (эң жазы жери) 23 *см*. Ташка адам кешпири одоно чегилген. В. Радлов эстеликтин Минусинск музейинде сакталгандыгын белгилейт. Эстелик жөнүндө Радлов, 318—325,

---

* *И. А. Батмановдун толуктоосунда бул эстелик эки гана саптан* турат. Саптар өз ара орун алмашып калган.

[1] Эке—улгайган аял маанисинде кыргыз тилинин түндүк диалектисинде кезигет: «эке-токо катындай, эски токум батындай (*Юдахин К. К.* Киргизско-русский словарь, 944-бет).

** И. А. Батмановдун толуктоосунда бул эстеликтин саптары бузулуп, башкачараак берилгенин эскертет. Көпчүлүк тамгалары өчүп, жазуулар өтө начар окулат. Кара: *Батманов И. А., Кунаа А. Ч.* Памятники древнетюркской письменности Тувы, вып. III.— Кызыл, 1963.

РАтлас, LXXXVI, 318—325; Оркун, III, 115—126-беттерин караңыз.

Эстеликтеги жазуунун алды жагынан окулушу:

1) Қадашым адырылдым, ыйу куйда кунчуйым адырылдым, секиз оғлым адырылдым ыйу
2) м... каным элимке тапдым, билге өгем тапдым, кадашым таптым эрдемим.

Қыргызчасы:

1) Қурдашымдан айрылдым, аттигиниң, ак өргөдөгү каынышамдан айрылдым, сегиз уулумдан айрылдым, аттигиниң.
2) ...каным, элиме (мамлекетиме) кызмат кылдым, акылдуу ойлорум менен кызмат кылдым, курдаштарыма кызмат кылдым, менин эрдемим (даңкым)...

Орусча котормосу:

1) От своих товарищей я отделился (т. е. умер) Увы! От своих принцесс в теремах я отделился (т. е. умер). От восьми своих сыновей я отделился (т. е. умер). Увы!
2) Я преданно служил моему хану и моему государству. Я служил преданно мудрому моему правителю. Я служил преданно своим товарищам. Моя доблесть...

Артынан окулушу:

3) Қаңым үчүн Билге Чикшен каныңа тапдым, будуным.
4) Эр эрдемим элимке тапдым, теңриг... эдгү кадашым адырылдым.

Қыргызчасы:

3) Атам үчүн Билге Чикшен канына кызмат кылдым, эл-журтум.
4) Эр эрдемдүүлүгүмдү элимдин кызматына бердим, теңирди... ийги (эң мыкты) курдашымдан айрылдым.

Орусча котормосу:

1) Ради моего отца хану—Билгя Чикшан я служил, мой народ.
2) Геройскую доблесть мою я дал на службу моему государству, небо... Я отделился (умер) от добрых моих товарищей.

Қаптал жагынан окулушу:

5) Буңа Чи(к)син бен беӊ(г)үм эрмиш.

Қыргызчасы:

5) Муңдуу Чиксинмин, (бул менин) белгим (эстелигим)

Орусча котормосу:

5) Я печальный Чиксин! (Это) мой вечный памятник.

№ 14

Ча-Көлдөгү экинчи эстелик

Эстеликтин бийиктиги 1,38 *см*. Д. Клеменцевдин эстампажы так болбогондуктан, В. В. Радлов Ошурковдон дагы эстампаж алып, окулушун тактаган. Караңыз: Радлов, 319—320-беттер; РАтлас, LXXIX, 3; Оркун, III, 117-бет; ФАтлас, VIII.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Элчи (?) Чур күч-Барс
2) Куйда кунчуйума сизим оғлумка бөкмедим.
3) Теңри элим Улуң-Шада эримке адырылдым.

Кыргызчасы:

1) Элчи Чур күчтүү Барс
2) Өргөөдөгү канышам сиздерге, уулума бөкбөдүм (тойбодум).
3) Теңри жараткан элим (мамлекетим), Улуң Шад эримден (баатырымдан) айрылдым.

Орусча котормосу:

1) Я посланник (?) Чур сильный Барс
2) В отношении моих принцесс в тереме, в отношении вас моих, моих сыновей, я не удовлетворился (в силу своей смерти).
3) Я отделился (умер) от моего божественного государства, от моего героя Улунг-Шада.

№ 15

Ча-Көлдөгү үчүнчү эстелик

Ча-Көл өзөнүнүн сол жээгинен 8,5 *км* жогору орношкон. Жазуу кара кочкул кызыл түстөгү кумдуу ташка жазылган, бийиктиги 1,83 *см*, туурасы 23 *см*.

Караңыз: Радлов, 320-бет; РАтлас, LXXIX, 4.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Эр атым Йарук тегин бен бир отуз йашымда сизиме
2) кит(т)им Беле-Тугма эрди оглы бен, эдгүге бөкмедим сизе
3) будун ара болмышын (?) үчүн элиг уйамга адырылтым, эсни.

Кыргызчасы:

1) Эр атым Иарык-тегин, мен жыйырма беш жашымда сиз-дерден
2) кеттим. Беле-Тугма (деген) болгон, (мен анын) уулумун, жакшылыкка бөкбөдүм (тойбодум), сизге
3) журт арасында болгон үчүн элүү уямдан уялаш тууганым-дан айрылдым.

Орусча котормосу:

1) Мое геройское имя — Ярук-тегин. Я в двадцать один год от вас моих
2) я ушел. Был Баля-Тугма, я его сын. Я не удовлетворился в отношении (разных) благ. В отношении вас
3) в силу пребывания среди (чужого?) народа от пятидесяти своих родных я разлучился (т. е. умер).

№ 16

Ча-Көлдөгү төртүнчү эстелик

В. В. Радлов бул жазуунун окулушун Гельсингфорс му-зейиндеги эстампаж боюнча берген.

Караңыз: Радлов, 320—321-беттер; ФАтлас, XII, 15-бет.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Ал(п) уруңу тутук[1] бен; куйда кунчуйым эки оғланыма си-зиме йаңус кызыма
2) Йыш эчи ишим кадашларыма адырылу бардым казаң эриме бөкмедим
3) теңри элимке башда (же йашда) бегимке бөкмедим, си-зиме кырк йашымда качтым.

Кыргызчасы:

1) (Мен) Алп Уруңу тутукмун; өргөдөгү канышам, эки уулум-дан, сиздерден жалгыз кызым
2) Жыш (көп) улуу эшимден (туушкандарымдан) айрылып бардым (кеттим), Казаңдагы эрлериме бөкбөдүм (той-бодум.
3) теңри сүйгөн элиме (мамлекетиме) башта (жаш кезде), бектериме бөкбөдүм (канбадым). Сиздерден кырк жашым-да качтым (кеттим).

---

[1] Байыркы түрк сөздүгүндө (38-бет): Алп энчилүү ат катары берил-ген; тутук — чин, кызматчы.

Орусча котормосу:

1) Я тутук алого знамени. В отношении в тереме находящихся моих принцесс, моих двух сыновей, в отношении вас моих, в отношении моей единственной дочери
2) в отношении моих «черневых» (йыш) старших товарищей и друзей я отошел (т. е. умер). Я не удовлетворился моими героями из Қазанг.
3) Я не удовлетворился моим божественным государством и... моим князьям (бегам). От вас я удалился (убежал) в мои сорок лет.

№ 17

Ча-Көлдөгү бешинчи эстелик

Эстеликтин текстин В. В. Радлов Гельсингфорстогу музейдеги эстампаж жана ФАтлас боюнча берген. Эстелик Сойон айлынын түштүгүндөгү тоо этегинен табылган.

Радлов, 321—322-беттер; ФАтлас, XIV.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Түз бай Күч Барс күлүг.
2) Уйар кадыным үчүн үкдим йыта ичим йурчымка й...
3) Уйар бегимке адырылтым, уйар кадашымка адырылтым.

Кыргызчасы:

1) Түз бай Күч(түү) Барс күлүг.
2) Даңктуу кайыным үчүн байыдым, аттигинин, бажамдан...
3) Даңктуу бегимден айрылдым, атактуу курдашымдан айрылдым.

Орусча котормосу:

1) Тюз бай, Сильный Барс, именитый.
2) Из-за знатного тестя моего (отца жены) я разбогател. С печалью от моих старших родственников и шуринов (братьев жены)
3) и от знатных князей моих я отделился (умер). От знатных моих товарищей я отделился.

№ 18

Ча-Көлдөгү алтынчы эстелик

Эстеликтин окулушун жана котормосун В. В. Радлов Ошурковдун эстампажы боюнча берген. Эстеликтин биринчи үч сабы тескерисинен жазылган.

Қараңыз: Радлов, 322-бет; Оркун, III, 120-бет; ФАтлас, IX.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) ...т Чур апасы барур
2) иним эчим йыта адырылу бардымыз йыта.

3) Куйда кишиме йыта адырылу бардымыз.
4) Буңы эшим кадашым йыта... оғ(лым) ... тма
5) буңда оғланым йыта

Кыргызчасы:

1) ...т Чурдун атасы барар (өлөөр)
2) иним, агам(дан), аттигиң, айрылып баратабыз аттигиниң!
3) Өргөөдөгү кишилеримден (аялдарымдан) аттигиниң, айрылып баратабыз.
4) Муңу (бул эле): эшим, курдашым (туушканым), аттигиниң... уулум...тма
5) Уулум, мунда, аттигиниң

Орусча котормосу:

1) Отец...т Чур идет (умирает)
3) мы отделились (умерли), горюя, от своих младших и своих старших братьев, горюя.
3) Горюя, отделились мы от своих жен (кіші) в тереме.
4) Печаль его (вот): горюя, (отделились) от своих приятелей и своих товарищей, мой сын...
5) в печали мой сын, горюя...

№ 19

Ча-Көлдөгү жетинчи эстелик

Эстеликтин жазуусун В. В. Радлов финдик окумуштуулар тарабынан тартылган сүрөт жана Ошурковдун эстампажы боюнча жарыялаган. Жазуу тескерисинен жазылган. Эстеликтин бийиктиги 1,52 *см.*

Караңыз: Радлов, 322—323-беттер; Оркун, III, 121-бет; ФАтлас, X.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Кутлуғ чигши бен кадыр йағыда
2) кара будуныма йыта сизиме
3) элиме сизиме (адырылтым)

Кыргызчасы:

1) Кутлуг чигшимин[1], кадыр[2] жоодо
2) кара журтумдан, аттигиниң, сиздер
3) элимден, сиздерден (айрылдым)

---

[1] Чигши — чин, должность.

[2] Кадыр деген сөз кыргыз эпосторунда кадырга формасында кезигет да, жоого кийүүчү кийимди билгизет: беш кадырга (*Юдахин К. К.* Киргизско-русский словарь, 314-бет).

Орусча котормосу:

1) Я Кутлуг («Счастливый») чигши. При жестоких врагах (войнах)
2) я, к сожалению, от массы моего народа
3) от моего государства и от вас моих (отделился, т. е. умер).

№ 20

Ча-Көлдөгү сегизинчи эстелик

Ошурковдун эстампажы боюнча эстеликтин бийиктиги 1,22 *см.* Жазуунун башталышында Ж тамгасына окшогон белги бар, төмөн жагы жарылып калган.

Караңыз: Радлов, 323-бет; РАтлас, LXXXVII, 5; Оркун, III; ФАтлас, XI.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Төрт оғлум бар үчүн беңкүмин ти(кти)
2) Күлүг апа бен.

Кыргызчасы:

1) Төрт уулум бар үчүн белгимди (эстелигимди) тикти (тургузду).
2) Даңктуу атамын.

Орусча котормосу:

1) Так как у меня было четыре сына, то они водру(зили) мой вечный памятник.
2) Я именитый отец.

№ 21

Ча-Көлдөгү тогузунчу эстелик

Эстеликти В. В. Радлов ФАтластагы сүрөт Гельсингфорс музейиндеги эстампаж боюнча жарыялаган.

Караңыз: Радлов, 324-бет; Оркун, III; ФАтлас, XIII.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Кадашымка бөкмедим.
2) ...мл эки элиг йашым(да) бөкмедим,
3) ...сизиме бөкме(дим).

Кыргызчасы:

1) Курдашыма бөкбөдүм (тойбодум).
2) ...кырк эки жашыма бөкбөдүм (тойбодум),
3) ...сиздерге бөкбөдүм (тойбодум).

Орусча котормосу:

1) Я не удовлетворился своими товарищами.
2) ...в сорок два года я не удовлетворился,
3) ...в отношении вас моих я не удовлетворился (т. е. умер).

№ 22

Ча-Көлдөгү онунчу эстелик

Эстеликти Гельсингфорс музейиндеги эстампаж боюнча В. В. Радлов которуп, жарыялаган.

Караңыз: Радлов, 324-бет; Оркун, III; ФАтлас, XV.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) ...куйда кунчуйум кыз оғлым,
2) бегимке кадашымка бөкме(дим).
3) Үч элиг йашым адырыл(дым) б(ен)
4) Я Ынаң Уграч бен

Кыргызчасы:

1) Ак өргөөдөгү канышам, кыз уулум (кыз балам),
2) бегиме, курдашыма бөкбөдүм (тойбодум).
3) Кырк үч жашымда айрыл(дым) м(ен)
4) ...Ынаң Уграч мен.

Орусча котормосу:

1) В отношении моих принцесс в тереме, дочерей моих,
2) в отношении моего начальника и моих товарищей я не удовлетворился (т. е. умер).
3) Я отделился (от них, т. е. умер) в свои сорок три года
4) ...Я Ынанг Уграч

№ 23

Ча-Көлдөгү он биринчи эстелик

Эстеликти В. В. Радлов фин окумуштуулары тарабынан түшүрүлгөн эстампаждын көчүрмөсү боюнча которуп жарыялаган.

Караңыз: Радлов, 325-бет; Оркун, III; ФАтлас, XVI.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Токуз кырк йашымда элим үчүн
2) ...лер ...чин...
3) ...өлдүм
4) ...исиги ай ичимке ка(даш)ымка бөкме(дим)

Кыргызчасы:

1) Отуз тогуз жашымда элим үчүн
2) ...лер ...чин...
3) ...өлдүм
4) ...ысыгы ай, агама, курдашыма бөкбөдүм (тойбодум)

Орусча котормосу:

1) Ради моего государства в тридцать девять лет моей жизни
2) ...

3) ...умер я
4) ...в отношении моих старших братьев и моих товарищей я не насладился (т. е. умер).

№ 24

Кемчик-Кайа Бажы аскасындагы эстелик

Жазуу жазылган аска Кемчик суусунун оң жээгинде Ишкем өрөөнүнө жайгашкан. Аска кызыл чополуу шифер-сланец катмардан турат. Асканын таштары байыркыда мүрзөлөргө коюу үчүн пайдаланылган. Жазуунун 1-, 2-, 5-саптары тескерисинен жазылган.

Караңыз: Радлов, 325—327; Оркун, III, 89—92-беттер; РАтлас, LXXIX, 2; ФАтлас, XVII.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) эдгүңиз...
2) Ол каным элимиң бенгүси Кара сеңир(те)
3) Аны битигли Аннын э(р)ти.
4) Киши арасы исид. Кара сеңир элчиг.
5) Ынанчу күлүг чигши бег эр эрдемим үчүн (Кара сеңирде) үлкени алты баг, Кешдимде бен йег эрдүкүм ол эринч Кара сеңериг йерледим Удур чигши сек(из) кы(рк йаш)да
6) йиг оң билге Саңун Бөдб...н тутук бег аркы йери
7) (Кыр)кыз каны битимишин
8 (Туғрак бен)
9) (Йол апа)
10) ...

Кыргызчасы:

1) Ийгиңиз[1]
2) Ал каным, элимин белгиси Кара сеңирде.
3) Аны жазган Аннын эле.
4) Киши (кишилер бүт) арасы эшид[1], Кара сеңир элчисин.
5) Ынанчу күлүг чигши бек эр эрдемим (эрдигим) үчүн (Кара сеңирде) үлкени[2] алты уруу эл, Кешдимде менин жакшы иштерим: Кара сеңирди жерледим, Удур чигши отуз сегиз жашда
6) мыкты он билгич (акылман) Саңун Бөдб...н тутук бек аркы жери
7) (Кыр(гыз канын)ын жазганын
8) (Туграк мен)
9) (Йол апа...)
10) ...

---

[1] Уңгусу ийги: *атадан уул туулса—ийги; ата жолун кууса—ийги.* (Юдахин, 296-бет).

[2] Үлкен — чоң (казак тилинде).

Орусча котормосу:

1) Ваша благость...
2) Это — вечный памятник моего хана и моего государства на Кара сэнгир (на «Черном хребте»).
3) Писавший это был Аннгин.
4) Слушайте, все люди, посла (из) Кара Сэнгир.
5) Ради моей геройской доблести я, Ынанчу именитый чигши, начальник (в «Черном хребте»), я великий у (народа) шести подразделений в Кешдиме. Вот это пожалуй, хорошее из моих дел: я освоил (поселился, обжил) («Кара сэнгир». Удур Чигши в тридцать восемь лет...
6) Хорошее... правитель Сангун Бёдб... тутук правитель той земли.
7) Через написанное (кир)гизским ханом.
8) (Я туграк...)
9) (Ел-апа...)
10) ...

№ 25

Означенная деген кыштактан табылган эстелик

Эстелик табылган кыштак Енисейдин сол жээгинде жайгашкан. Эстелик 1847-жылы А. Кастрен тарабынан табылып, кийинчерээк ал Шушу кыштагына алынып келинген.

Эстеликти В. Радлов Гельсингфорс музейиндеги эстампаж жана ФАтлас боюнча жарыялаган.

Каранҙыз: В. В. Радлов, 327—328; РАтлас, LXXXI, LXXXVIII; Оркун, III, 163—165-беттер.

Жазуунун окулушу:

1) Кунчуйым кадашым адырылтым, буҥа йагыка кирдим.
2) Күч Күл тутук сизиме адырылдым.
3) Элим каным сизиме адырылдым, алтун кеш адырылдым.

Кыргызчасы:

1) Канышам, курдашым айрылдым, муҥайып, жоого кирдим.
2) Күч(түү) Күл тутук сизден айрылдым.
3) Элим, каным, сиздерден айрылдым, алтун кештен (курдан) айрылдым.

Орусча котормосу:

1) Я разлучился с моими принцессами и моими товарищами. Вошел, скорбя, в среду врагов.
2) (Я) Сильный тутук Кюль с вами моими разлучился (т. е. умер).
3) Я разлучился с вами моими, с моим государством и с моим ханом. Я разлучился с золотым поясом.

Капталынан окулушу:

4) Б(ен) беш кырк эр йаш эрт(им).

Кыргызчасы:

4) Мен отуз беш жашта эр элем.

Орусча котормосу:

4) Я был героем в тридцать пять лет.

Арт жагынан окулушу:

5) Эл Ынанчы элын (?); же бил аны.
6) Каныңыз йоклайур кадаш алпыңыз карғанур үнүңүз.
7) Йағым анча эрмиш адырылдым.

Кыргызчасы:

5) Эл Ынанчы элин (?) бил аны.
6) Каныңыз жогорулаар, курдаштар алпыңыздар карганар (ант берер) үнүңүз.
7) Жоом (көп) болгон, айрылдым.

Орусча котормосу:

5) Правитель государства, свое государство (или знай это)!
6) Ваш хан возвышается, товарищи, ваши герои и ваши голоса клянутся.
7) Моих врагов столь много было, (поэтому) я отделился (от вас, т. е. умер).

№ 26

Ачурадагы эстелик

Эстелик 1857-жылы Н. А. Костров тарабынан табылып, Шушу кыштагына алынып келинген. В. В. Радлов бул эстеликти азыр Минусинск музейинде деп эскерткен. Адегенде эстелик Койбал талаасындагы Абакан суусунун сол жээгинен, Ачура кыштагынан 20, Кала кыштагынан 25, Абакандан 30 чакырым алысыраак жерден табылган. Эстеликтин бийиктиги 123 *см*. Жазуу аябай жышылып калгандыктан окуш кыйын.

Кара: В. Радлов, 328—330; РАтлас, LXXXIX, 1 жана 2; Оркун, III, 133—137-беттер; ФАтлас, XIX.

Эстеликтеги жазуунун бет маңдайынан окулушу:

1) ...ил өгеси Ынанчу билге ириг өлүг ара...
2) ...оғлы аты Күч уры оғлан тоғ(ды)...
3) ...эрен (күч алп?) эр сиз атыңыз Уры бег сиз...
4) ...а илиңиз үчүн казғану өз куй йыта сиз (адырылдыңыз).

Кыргызчасы:

1) ...Эл башкаруучу Ынанчу билге (билгич) ириген өлүк ара(сында).

2) (...Уул(нун) аты Күч, эркек бала тууду)...
3) ...эрен (баатыр) эрсиз (адамсыз), атыңыз Уры бек сиз...
4) ...элиңиз (мамлекетиңиз) үчүн жакшылык кылып, өз өргөңүздөн, аттигиниңай, сиз (айрылдыңыз).

Орусча котормосу:

1) ...Правитель государства Ынанчу бильгя (мудрый) среди тленных и покойников.
2) ...имя сына Кюч («Сильный»), мальчик род...
3) ...ваше имя (или ваш отец—атаңыз) Уры бег (правитель)
4) ...вы, ради своего государства приобретая (блага), (разлучились) со своим женским теремом (т. е. вы умерли).

Сол жагынан окулушу:

5) ...йети йегирми эрдеми йашынта эрдем өлти.
6) ...йердеки тамкалығ йылкы буңсы(з эрти),
7) ...(ы) бакыры буңсуз эрти кара сачын тег.
8) Йағыға тегмиш сү теңи йети биң оғлан эрти.

Кыргызчасы:

5)...он жети эрдемдүү (кайраттуу) жашында эрдеми (кайраты) өлдү.
6) ...Жердеки тамгалуу жылкы (мал) муңсуз сансы(з) эле
7) ...(ы) бакыры (акчасы) кара чачтай, сансыз эле.
8) Жоого тийген черик (кол) тең (баары) жети миң улан эле.

Орусча котормосу:

5) ...На семнадцатом году его доблестных подвигов доблесть его (т. е. он сам) умерла.
6) ...Находящийся на земле, отмеченный клеймом (тамгой) скот был без числа,
7) ...денег у него было без числа, как черные волосы.
8) Количество войска, выступившего против врага, было семь тысяч молодых людей.

Оң жагынан окулушу:

9) Йүз эр йүзи беглер беңзи беглик кашы...
10) ...алтмыс эр адасыңыз илиг эр эдгү эсиңиз өзиңин ачиңиз иниңиз
11) (сек) из бағыр көзүңүси, он кара көзүңүси...
12) ...өкинмедиңиз ... көрме(диңиз) бүтме(диңиз).

Кыргызчасы:

9) Жүз эр(дин) жүзү, бектердин көз карашы, бектин кашы... (көз карашы)...
10) ...алтымыш эр курдашыңыз, элүү эр эң мыкты эшиңиз жолдошуңуз), өзүңүздүн агаңыз, иниңиз

11) (сег)из бакыр[1] күзгүсү, он кара күзгүсү...
12) ...өкүнбөдүңүз... көрбөдүңүз... бүтпө(дүңүз).

Орусча котормосу:

9) Лица ста мужей, взгляд князей (бегов); бровь правления (bärlik?).
10) Шестьдесят мужей ваших товарищей, пятьдесят мужей ваших добрых товарищей; вас самих старшие ваши братья и младшие ваши братья.
11) Восемь медных его зеркал (или колокольчиков) и десять черных его зеркал (или колокольчиков)...
12) вы не грустили... не видели, не верили (завершили).

Арт жагынан окулушу:

13) сизиң эр ат Ур(ы) элиң Ө(з)

Кыргызчасы:

13) сиздин эр (баатыр) ат(ыңыз) Ур (ы). Элиң (мамлекетиң) Өз

Орусчасы:

13) Ваше геройское имя Ур (ы). Твое государство О (з)...

№ 27
Оядагы эстелик

Бул эстеликти Н. А. Костров Енисей дарыясынын сол жээгиндеги Оя суусунан 21 чакырымча адырдагы мүрзөдөн тапкан. Таштын бийиктиги 1,70 *см,* туурасы 26 *см* жана калыңдыгы 20 *см.*

Караңыз: Радлов, 331 РАтлас, ХС, 1—2, LXXX, 2а, 2ь; Оркун, III, 157—159-беттер; ФАтлас, XX.

Эстеликтеги жазуунун бет маңдайынан окулушу:

1) Быӊ эчү си(з)...
2) Куйда кунчуй(ымка)...
3) адырылтым сизиме...
4) киши казғантым б(ен)...

Кыргызчасы:

1) Быӊ эчү си(з)...
2) Өргөдөгү канышамдан
3) айрылдым сиздерден
4) киши (ургачы же киши) алдым мен.

---

[1] Бакыр — жез мааниде да кезигет. Мис. кол бакыр чака же чайнек мааниде *(Юдахин, 102-бет).*

Орусча котормосу:

1) Бынг эчу, вы...
2) В отношении теремных принцесс (моих)...
3) я отделился (умер) от вас моих...
4) жену (или людей) я приобрел...

Арт жагынан окулушу:

5) Илимке бөкмедим сиз илиме
6) Қадыр йағыда отуз эр өл...
7) Бағым будунымка адырылт(ым).
8) Эр бенкүси бу эрмиш
9) ...(он) йыта Күл...

Қыргызчасы:

5) Элиме бөкбөдүм канбадым (б. а. өлдүм) сиз элиме (мамлекетиме)
6) Қатаң жоодо (урушта) отуз эр өл...
7) Уруулуу журтумдан айрылд(ым).
8) Бу эр эстелиги
9) ...аттигиң, Күл...

Орусча котормосу:

5) В отношении моего государства я не удовлетворился (т. е. умер), вам, моему государству...
6) В суровой войне я убил тридцать мужей.
7) Я отделился от моего народа, моего родового подразделения.
8) Памятник герою — это есть!
9) ...грустя, Кюл.

№ 28
Алтын-Көлдөгү эстелик

1878-жылы Қорчаков деген дыйкан Юдин жана Монок кыштагынан алыс эмес Алтын-Қөл көлчөсүнөн 1 чакырымча алыс Абакан суусунун оң тарабындагы тоолуу адырлардын арасынан кочкул күрөң түстөгү эки кайрак ташты тапкан. Эстеликтерди Минусинск музейине жеткирүүдө таштын бирөө сүрүлүп, экинчиси экиге бөлүнүп калган.

Қараңыз: В. Радлов. 332—336; PАтлас, LXXXI, XC, 3—4, XCI; Оркун, III, 11-бет; 101—111-беттер; ФАтлас, XXI.

Жазуунун алды жагынан окулушу:

1) Йердеки бар эртигиме (же барс тегиме) эрдемлигиме бөкме(дим).
2) Атсар алп эртиңиз устар күч эртиңиз инилиг бөри уча барс адырылмай иту(?).

3) Бу атымыз Умай бег биз, биз уйа алп эр өзин элети (алти?) кылмадың өзлек ат өзин үч эриг алмадың йыта эзенчүме көзүнчүме адырылма ич элинмү(?) ийү(?) эрдемим.

Кыргызчасы:

1) Жердеги жасаган эрдигиме (же барс тегиме) эрдемдигиме бөкбөдүм (канбадым).
2) Атышар алп элеңиз, утушар күч элеңиз, инилүү бөрү уча (качып), барс айрылбай кетти.
3) Бу биз(дин) атыбыз Умай бег, биз уя(лаш) (тукумубуздан) алп эр(биз) (баатыр адамбыз), өзүңдү кыйнабадың кыйноого салбадың) өз(үм)дүк ат, өзү менен үч эрди албадың, аттигиниң, (сен менин) салтымдан, тилегимен[1] айрылба, эл ичиндеги (менин) эрдемим (?)...

Орусча котормосу:

1) Я не насладился (умер) моим бытием и (всем) моим доблестным или моим земным родом «барс».
2) Вы были героем-стрелком. Вы были сильны, приобретая богатство. Волк бежал (из берлоги), имеющий младших братьев, барс не отделился.
3) Это наше имя — Умай бег, мы — наследственный муж герой. Себя самого ты не мучил (?). Собственная (или жирная?) лошадь, трех мужей, разлучаясь... Ты не отделяйся от моих добрых обычаев и моих желаний (или явлений), моя доблесть у внутреннего народа (?)...

Оң жагынан окулушу:

4) Эр эрдем үчүн иним эчим уйарын үчүн беңгүмин тике берти.
5) Төрт энилгү (?) эртим(из) бизни эрклиг адырты йыта.
6) Алтун шуңа йаш кейики арыт ығлат уғлат удачына барсым адырылу барды йыта.

Кыргызчасы:

4) Эр эрдемим үчүн (кайраттуулугум үчүн) иним, агамдын даңазалуулугу үчүн, белгимди (эстеликти) тигип (тургузуп) берди.
5) Төрт инилүү (?) (бир тууган) элек, бизди күчтүү кудрет айырды, аттигиниңай.
6) Алтын чүрөк, жаш кийикти изде, ыйлатып-сыктат, күч-кубатынан[2] барсым айрыла берди, аттигиниң.

---

[1] Көзүнчүме дегенди тилегим деп алдык.

[2] «Удачына» деген сөздүн орусча маанисине карап азыркы кыргыз тилинде «кубатына» деп алдык.

Орусча котормосу:

4) Ради (моего) мужества и ради знатности моих младших братьев и моих старших братьев, водрузили мне вечный памятник.
5) Нас было четыре младших брата, но сильный, горюя, отдалил нас.
6) Золотых уток и молодых газелей его разыскивай, заставляй плакать и рыдать. По его могуществу мой барс (тигр) отделился, разлучась...

Сол жагынан окулушу:

7) Он ай илтди өгим (же өгүм) а келүрти илимке эрдем үчүн мен йерледим.
8) Илим өкүнчүңе калын йағыка кыйматын тегипен адырылдым йыта.
9) Иниңизке ичиңизке инген йүки иңез түшүртиңиз.

Қыргызчасы:

7) Он ай көтөрдү энем (анан) элиме келтирди эрдигим (кайраттуулугум) үчүн мен жердедим (жашадым).
8) Элим өкүнүчүңө, калың жоо менен катуу тийип (салгылашып), айрылдым, аттигиниң.
9) иниңизге, агаңызга инген жүгүн арттыңыз (б. а. кыйынчылыкты жүктөдүңүз).

Орусча котормосу:

7) Десять месяцев носила (меня) моя мать. Принесла (затем) моему народу. Ради моих доблестей я жил.
8) К печали моего народа, увы, я умер, храбро сражаясь с многочисленным врагом.
9) (Умерев), на своих младших и старших братьев вы в замешательстве перевалили (свой) тяжелый (букв. верблюжий) вьюк (жизни).

№ 29

Алтын-Көлдөгү экинчи эстелик

Эстеликтин бийиктиги 1,98 *см,* туурасы 41—46 *см,* калыңдыгы 18 *см.*

Қараңыз: Радлов, 334—335; РАтлас, LXXXI, 1, XCI, 1—2; ФАтлас, XXII; Оркун, III.

Эстеликтеги жазуунун мандайынан окулушу:

1) Эрдем болсар, будунуғ эрк будунуғ эр атым Эрен Улуғ эрдемиг (эрдемлиг?) батур мен
2) Эр эрдем элим болсар, будун исрик йөрүмеди, эринчим икизиме...

3) Куйда кадашыма кунчуйыма адырылу бардым мен оглымка... будунымка бөкмедим
4) секиз кырк йашымда.

Кыргызчасы:

1) Эрдемдүү элди, журтту күчтүү элди (билген) эр атым Эрен Улуг, эрдемдүү баатырмын.
2) Эр (баатыр) эрдемдүү (кайраттуу) мамлекетим чоң үчүн журт козголбоду ... экөөбүзгө...
3) Өргөөдөгү курдашым, канышамдан айрылып баратам, мен уулума... журтума бөкбөдүм (тойбодум)
4) отуз сегиз жашымда.

Орусча котормосу:

1) Народ, у которого есть доблесть, сильный народ (по Радлову еще: я держу). Мое геройское имя Эрен Улуг. Я герой с доблестями (?)
2) Так как мое государство обладало геройской доблестью, то народ возбужденным (или мятущимся) не ходил... (к двоим?).
3) От приятелей (*лучше* приятельниц?) и принцесс в теремах я отделяясь ушел. Я не насладился в отношении своих сыновей... и своего народа
4) к тридцати восьми моим годам.

Сол жагынан окулушу:

5) Он ай илтди өгүм оғлан тоғдым эрин уғлатым.
6) Илимде төрт тегзиндим эрдемим үчүн Ынанчу алп ичинте.

Кыргызчасы:

5) Он ай көтөрдү энем. Уул туулдум, эр (жетип) улгайдым.
6) Элимди төрт тегерендим (саякат кылдым маанисинде), эрдигим үчүн Ынанчу алп ичинде (арасында).

Орусча котормосу:

5) Десять месяцев меня носила моя мать. Я родился мальчиком. Постепенно я стал героем-мужем.
6) В моей стране (или из моей страны) я четыре раза путешествовал. Ради моей геройской доблести среди героев Ынанчу...

Оң жагынан окулушу:

7) Эрдем болсар андағ эрмис эсин мен алтун капарка киртим.
8) Эрдем үчүн Түпүт канка йалабач бардым келүртүм.

Кыргызчасы:

7) Эрдем (эрдигим) үчүн мындай болгон эле: Мен, Эсин Алтын Капарга кирдим.

8) Эрдем (эрдигим) үчүн Тибет канга элчи болуп бардым, келтирдим.

Орусча котормосу:

7) **Ради геройской доблести** (все) так было: я, Эсин, (или благополучно) ходил для добычи золота (или в Алтун Капар)
8) Ради доблести я ходил послом к тибетскому хану. Я доставил (оттуда добычу).

№ 30
Уйбаттагы биринчи эстелик

Уйбат суусунун жанындагы Чирковой (Чарковай?) деген татар кыштагынан көп алыс эмес жерден жазуусу бар беш таш табылган.

Биринчи эстелик 1886-жылы Д. А. Клеменцев тарабынан табылган. Эстеликтин төмөнүрөөк жагында адамдын сөлөкөтү чегилген. Жазуу даана көрүнүп, окууга эч бир кыйынчылык келтирбейт.

Караңыз Радлов, 336—342; РАтлас, LXXX, XCII—XCIV; Оркун, III, 141—154; ФАтлас, XXIII.

Эстеликтеги жазуунун бет маңдайынан окулушу:

1) Эрдем каң Алтуға бермиши.

Кыргызчасы:

1) Эрдем (кайраттуу, каарман) ата Алтуга берилет (арналат).

Орусча котормосу:

1) Это посвящается (дается, дар) доблестному отцу Алту.

Сол жагынан окулушу:

2) Он (нинеси) токуз оглы бар үчүн б...
3) Чаб Шатун таркан беңуси тике бертими(з).

Кыргызчасы:

2) Он (энеси), тогуз уулу бар үчүн...
3) Атактуу Шатун таркан белгисин тиктик (тургуздук).

Орусча котормосу:

2) Ради десяти женщин-родственниц его и девяти сыновей его...
3) я поставил (или мы поставили) вечный памятник именитому Шатун тархану.

Оң жагынан окулушу:

4) Эрдемин үчүн ил арада Кара канка барыпан,
5) Йалабач барыпан, келмедиңиз бегимиз

Кыргызчасы;

4) Эрдем каармандык үчүн эл арасынан Кара канга барып,
5) Элчи (болуп) барып, келбедиңиз, бегибиз

Орусча котормосу:

4) Ради доблести из среды народа (государства) отправившись к Кара-хану,
5) отправившись послом, вы, наш бег (начальник), не вернулись обратно.

№ 31

Уйбаттагы экинчи эстелик

Бул эстеликти 1885-жылы И. П. Кузнецов деген алтын өндүрүүчү адам Чарковой аттуу татар кыштагынан анча алыс эмес Уйбат суусунун жээгинен таап, Минусинск музейине жеткирген. В. В. Радлов бул табылган жазуу эстеликтин жартысы болсо керек, калган бөлүгү ушул күнгө чейин табыла элек деп жазат.

Караңыз: Радлов, 337—338; РАтлас, LXXX, 1; ФАтлас. XXIV; Оркун, III.

Жазуунун окулушу:

1) Уз билге Чаңшы Уз т...
2) (Кан)ын үчүн алпын үчүн эрдемин үчүн
3) ...төкди (же түкеди) төрт булуңка төкди
4) ...пди үч ката тегзинти
5) ...та сиз эр ики оғлын бирле өлти.

Кыргызчасы:

1) Уста (колунан көөр төгүлгөн уста маанисинде), (билгич) Чаңшы уста (?)...
2) Каныӊ үчүн, алпыӊ үчүн эрдемиӊ (кайраттуулук) үчүн
3) ...төктү (же түгөттү) төрт булуңга төктү тарады (төгөректүн бурчун төрт айланды)
4) ...үч катар (кайра) тегеренди (айланды, саякат жасады)
5) сиз эр; эки уулу менен бирге өлдү.

Орусча котормосу:

1) Искусный и мудрый Чангшы, искусный
2) ради хана, ради геройства, ради доблести
3) ...распространил по четырем сторонам (мира), распространил
4) ...три раза путешествовал
5) ...вы—герой; он умер вместе (заодно) с двумя своими сыновьями.

№ 32
Уйбаттагы үчүнчү эстелик

1721-жылы Мессершмидт мамы ташка жазылган жазууну тапкан. Экинчи жолу Д. А. Клеменцев тарабынан табылган. Таштын бийиктиги 3,04 *см,* ылдый жагынан туурасы 48 *см,* жогору жагы 30,48 *см,* калыңдыгы 40,5—45,5 *см.*

Караңыз: Радлов, 338—340; РАтлас, XCIII, XCIV; ФАтлас, XXV; Оркун, III.

Жазуунун бет маңдайынан окулушу:

1) Эр эрдеми үчүн эчиме йыта йоклады кулы ас тутсар күч үч эчиме.
2) Бег эригче Сабык басар эчимиз
3) йағыда... коп будун теңин билир эрти
4) ...гн токуз

Кыргызчасы:

1) Баатырдык эрдиги үчүн агамды, аттигинин, жоктоду; кулдары күчтүү үч агам үчүн (кар)аш тутушту.
2) Бег болгон Сабык басар агабыз
3) жоодо ... көп (журттун) калктын күчүн билер эле.
4) ...тогуз...

Орусча котормосу:

1) Ради геройской доблести они скорбели в отношении старшего брата (родственника), что он умер. Его рабы предлагали стол (поминальную трапезу?) ради (?) трех сильных моих старших братьев.
2) Будучи начальником, наш старший родственник Сабык басар...
3) в войне ... он знал силу (могущество) всего народа.
4) ...девять.

Сол тарабынан окулушу:

5) Үзе теңри йарлыкады к...
6) Кара будун... будуным үч оғлыма бөкмедим.
7) Таркан Саңун мен... кг бөкмеди будуныңа.
8) Ил-Чур илиңе кызғандым мен эр эрдемин үчүн йоклады.
9) Йокламаз биз элин... бөкмедим илте калмыс алты билге бег оғлыңа.
10) Бедизин үчүн түрк кан балбалы эл ара токуз эриг удыш эр оғлын үгүрүп өдүр алты эрдем бегиме.

Кыргызчасы:

5) Үстүндө теңри жалгады...
6) Кара журт... журтум, үч уулума бөкбөдүм (тойбодум).

7) Таркан Саҥунмун ... журтуҥа тойбодуҥ.
8) Мен Ил-Чур элинин пайдасы үчүн тырыштым, эр жана кайраттуулугу үчүн (көтөрүлдү).
9) Биз жогорулабаспыз эл менен мамлекетте ... калган алты билгич бек уулуҥа тойбодум.
10) Оймолуу түрк кан балбалы (таш молосу) үчүн эл арасында, биринин артынан бирин тогуз эр жана баатыр уулдарын үйүп (жыйып), кайраттуу алты бегимди тандап алды.

Орусча котормосу:

5) Вверху небо (так) соизволило...
6) Народная масса... Я не насладился моим народом и тремя моими сыновьями.
7) Я тархан Сангун... своим народом он не насладился.
8) Я старался о выгоде для народа Иль-Чур. По причине геройской своей доблести он возвысился.
9) Мы не возвышаемся; с народом его... я не насладился в государстве оставшимися шестью мудрыми начальниками-сыновьями.
10) Для красивого памятного здания тюркский ханский «балбал» среди народа (государства) — девять героев, следуя друг за другом, и сыновей героев, поставив (все это) вместе (сгрудив), он выбрал доблестному моему начальнику.

Оҥ жагынан окулушу:

11) ...токуз тезгинип атын эриглиг
12) отуз эриг башлайу тутуғка бады эринч
13) ...үч эчиме адырындым.
14) ...бир мта (амты) Тачамка адырындым токуз бег эр...ма а(д)ыры(нд)ым.
15) ...Уруҥ башы эртим ынанчы эртим.

Кыргызчасы:

11) ...тогуз тегеренип, атын тынык(тырды)
12) отуз эрди баштап туткунга (барымтага) байлаган (өзүн)
13) ...үч агамдан айрылдым.
14) ...бир (өзү) эми Тачамдан айрылдым, тогуз бек эр... айрылдым.
15) ...Уруҥ башы элем, ынанчу (чин) элем.

Орусча котормосу:

11) Пройдя девять раз вокруг, свою лошадь останов(...)
12) предводительствуя тридцатью мужами, он (в залог) связал (себя?)
13) ...Я отделился (умер) от трех своих старших братьев.

14) ...Один я теперъ от Тачама отделился. Девять начальников мужей... отделился.

15) ...Я был начальником Урунг. Я был доверенным (чин).

Эстеликтин артындагы жазуунун окулушу:

16) Алты йашымта каң адырдым билинмедим үч ичиме йыта адырдым... бчы үч эчиме каң мен эрд(е)м, атым эрти бирле...

17) Илимке канымка бөкмедим... (огла)нымa иниме ичиме мен эмким(?) көре бөкмедим.

Кыргызчасы:

16) Алты жашымда атаман айрылдым, билинбедим; үч агамдан, аттигиниң, айрылдым...бчы үч агам үчүн мен кайраттуу атамын, атым болгон эле бирге...

17) Элиме, каныма бөкбөдүм... уулума, иниме, мен көрө бөкбөдүм (тойбодум).

Орусча котормосу:

16) В шесть моих лет я лишился отца (или от отца отделился). Я не сознавал (этого). Я, горюя, отделился от трех моих старших братьев... для моих трех старших братьев я отец «доблесть», было мое имя вместе...

17) Я не насладился ни моим государством, ни моим ханом. Моими сыновьями, моими старшими и младшими братьями я, видя любовь (теплоту чувств), не насладился (так как умер).

№ 33

Уйбаттагы төртүнчү эстелик

Эстелик финляндиялык экспедиция тарабынан Уйбат суусунан 16 чакырым күн батышыраак жактагы мүрзөнүн түндүк-чыгышынан табылган. Жергиликтүү элдер бул эстеликти «Узун-Обо»[1] деп аташат.

Караңыз: В. Радлов, 342; ФАтлас, XXVI; Оркун, III.

Жазуунун окулушу:

1) ...н
2) ...укуз алпын
3) беңгү эрти.

Кыргызчасы:

1) ...н
2) ..укуз[2] алпын
3) белги эле.

[1] Обо—кыргызча обоо (үйүлгөн корум таш).

[2] Укуз деген сөз байыркы түрк сөздүгүндө кезикпегенине байланыштуу котормосуз калтырылды.

Орусча котормосу:

1) ...н
2) ...героя его
3) вечный памятник был.

№ 34
Уйбаттагы бешинчи эстелик

Эстеликти А. Кастрен 1847-жылы Уйбат суусунун оң жээгинен 13 чакырымча аралыктагы «Кара коргон» деп аталган көрүстөндөн тапкан.

Караңыз: Радлов, 342-бет; ФАтлас, XXVII; Оркун, III.

Жазуунун окулушу:

Чит йабаның йерде Кашук• (же Касук) таш бал(балы).

Кыргызчасы:

Чет жапан (чек ара) жерде Кашук (же Касук) таш бал(балы).

Орусча котормосу:

Камень — балбал Кашука пограничной земли тепла.

№ 35
Тувадагы биринчи эстелик

Бул жана мындан кийинки эстеликтер Красноярскидеги мугалимдер даярдоочу семинариянын директору И. Т. Савенков тарабынан Тес кыштагынан 4 чакырым аралыкта, Большая Ниня кыштагына баруучу жолдон табылган.

Радлов, 342—343-беттер; РАтлас, XCV; Оркун, III, 169—172-беттер; ФАтлас, XXVIII.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) ...р үчүн йагыка
2) Күнч тутук

Кыргызчасы:

1) ...үчүн жоого
2) Күнч тутук

Орусча котормосу:

1) ...ради, врагом
2) Кюнч тутук

№ 36
Тувадагы экинчи эстелик

Эстелик Тува суусунун боюндагы Тес кыштагына жакын аскага жазылган.

Караңыз: Радлов, 343, Оркун, III; ФАтлас, XXIX.

Жазуунун окулушу

1) Йүз йашайын!
2) Теңрим өчүк бизке.
3) Идил йериме беңгү бал(балы)

Кыргызчасы:

1) Жүз жашайын
2) Теңрим очок бизге.
3) Идил жеримде түбөлүк белги

Орусча котормосу:

1) Да живу я сто!
2) Небо мое (божество) крыша нам.
3) Вечный балбал (статую) к земле моей Идиль!

№ 37

Тувадагы үчүнчү эстелик

Эстелик Тес жана Ерба сууларынын аралыгында, Енисейдин сол жээгинде жайгашкандыгын М. П. Грязнов С. Е. Маловго кабарлаган.

Караңыз: Радлов, 343—344; РАтлас, XCV, 6; ФАтлас, XXX; Оркун, III.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Кара кан ичреги бен Эзгене.
2) Алты отуз йашыма эрти.
3) Бен өлтүм түргис эл ичинте бег бен битиг...

Кыргызчасы:

1) Кара кан ичиндеги мен Эзгене.
2) Жыйырма алты жашта элем.
3) Мен өлдүм түргөш эл ичинде бекмин (бек элем) битиг (жазуу)...

Орусча котормосу:

1) Я—Эзгене — внутренний (чин) Кара-хана.
2) Я был на двадцать шестом году своей жизни.
3) Я умер внутри тюргешского государства, я начальник. надпись...

№ 38

Ак-Юстагы эстелик

Эстеликти красноярскийлик Проскуряков Ак-Юс суусунун оң жээгиндеги үңкүрдү изилдөө учурунда, Токсас кыштагынан 4 *км* аралыктан табат. Эстелик кызыл аскага кара боёк менен жазылган.

Караңыз: Радлов, 344-бет; Оркун, III; ФАтлас, XXXI.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Алту-шанта келип,
2) Элим каным терс буту(н) (?)
3) Бу улуғ эр атым Өг(дем)ын алп (же Ынал п)
4) бағым келип эсен энип (инип) аңланып...

Кыргызчасы:

1) Алту-шантка келип,
2) Элим (мамлекетим), каным, терс буту(н) же бүтү(н)
3) Бу улуу эр атым Өг(дем) ынал алп
4) уруум келип, эсен (соо) эңкейип (тоодон түшүп) жана билип...

Орусча котормосу:

1) Придя из (или в) Алту-Шан
2) Мое государство, мой хан...
3) Это великое и геройское имя мое: герой Огдем Ынал...
4) Мой род пришел, благополучно спустившись (с гор) и узнав...

№ 39

Кара-Юстагы эстелик

Жазуу Сулек кыштагына жакын аскада чийме сүрөттөрдүн арасына жазылып, окууга өтө кыйынчылык келтирет.

Караңыз: Радлов; 345, Оркун, III, 193—195; ФАтлас, XXXII.

Жазуунун окулушу:

1) Беңкү кейа
2) Ич сү баш антлыг өл(ти)
3) ... ...
4) эсидмекинче барап (барып?) ич ара
5) меңкү кайа
6) анчағ эситип бай Апам эл йарайу эл анчағ үкүш алпағу...

Кыргызчасы:

1) Мөңгү аска
2) Ички кол башчысы антында (антынан жазбай) өлдү.
3) ... ...
4) эшитпегенче барып ич ара
5) мөңгү (түбөлүк) аска
6) дароо эшитип бай Апам эл жаратып, ушунча көп алптарды (баатыр(ды)...

Орусча котормосу:

1) Вечная скала (памятник)
2) Начальник внутреннего войска уме(р) в сознании(?)

3) ... ...
4) До этого слуха я пошел (и) внутри самого центра (народа)...
5) вечную скалу (памятник)
6) Только что услышав, мой Бай Апа (богатый Апа), организуя племенной союз, народ так много алпагу...

№ 40
Ташебадагы эстелик

Караңыз: Радлов, 345; Оркун, III, 175-бет; ФАтлас, XXXIII.

Жазуунун окулушу:

1) Эрдем Анар ат эдкү элге... тағы бар алтун.

Кыргызчасы:

1) Эрдем аты Анар ийги (жакшы) элге, дагы бар алтын.

Орусча котормосу:

1) Имя (его) доблестный Анар, доброму государству... еще золото.

№ 41
Кемчик-Жыргактагы[1] эстелик

Бул эстеликти С. Е. Малов 1908-жылы Минусинск музейинен көчүрүп, биринчи жолу окуп чыккан. Экинчи жолу 1948-жылы ошол эле жерден көрөт да, аны окуута (оңтойсуз жерде турганына байланыштуу) мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Эстеликтин эстампажы СССР илимдер академиясынын Востоковедение институтунда сакталууда. С. Е. Малов аны 1930-жылы көргөнүн эскерет. Бул эстеликтин сүрөтү (орус жана фин) Атластарында да сакталган эмес. О. Донер толук эмес текстин «Указатель слов Енисейских памятников» деген эмгегинин 66-бетинде немецче басып чыгарган.

С. Е. Малов 1936-жылы СССР илимдер академиясынын Язык и мышление институтунда чыгуучу «Язык и мышление» (VI—VII, 259—267) деген жыйнакка эстеликтин толук текстин жана котормосун жарыялаган. С. Е. Малов жарыялаган текст боюнча Х. Н. Оркун 1940-жылы «Древняя тюркская письменность» (түрк тилинде, 3-т, 85-б.) деген китебинде өзүнүн айрым котормосун эскертүүлөрү менен кайрадан басып чыгарат.

---

[1] *И. А. Батманов* Кемчик-Чыргак деп окуган.

Эстеликтеги жазуунун бет маңдайынан окулушу:[1]

1) Эр эрдемим (аңдар?) калар эшим биң эрим сизиме басык тағым сизиме
2) тонларым эр атым йок үчүн йети ашнукы эшим ташру этилти
3) Эр атым Йола бен эр эрдемим куз сизим элгин кағадашым сизим.
4) Ашнукы атларым эшинтим. Баға бен эр алты йүз тамка ат,
5) эс йат эг сериг алтуным эгрит(?) ег... м(?) агы йедер тоным.

Кыргызчасы:

1) Эр эрдемим (эрдигим), калар эшим (жолдошум), миң эрим (баатырым) сиздерге, чоролорум сиздерге
2) элим (колум)[2]; эр атым жок үчүн жети ашыңкы (алдыңкы) ишим тышта (чек ара салгылашууда) этилди (иштелди)
3) Эр атым Йола, мен эр эрдемим (эрдигим) сиз жан-жөкөрлөрүм, жана тууган-туушканым, сиздерим.
4) Чыгаан (аттарым(ды) миндим (мен) багамын (бага— чин), алты жүз тамгалуу ат,
5) жоодон түшкөн жарак-жабдык, чопкут, жалтырак алтыным асыл тонум(дан айрылдым, б. а. өлдүм).

Орусча котормосу:

1) Моя доблесть, мои оставшиеся друзья (? советники, товарищи по охоте), тысяча героев моих, вам, мои челядинцы, вам,
2) мои лагери; так как не было (сначала у меня) геройского имени, то семь передовых моих дел были совершены в заграничных боях (вне).
3) Мое геройское имя Йола (т. е. светильник, факел), моя доблесть... вы, мои спутники и родственники мои, вы мои.

---

[1] И. А. Батманов тарабынан берилген толуктоодо бул эстеликтин саптары алмашылып берилген. С. Е. Маловдо 1-ден 5-сап И. А. Батмановдо 7-ден 11 деп берилген. С. Е. Маловдо *аңдар калар* деген сөз И. А. Батмановдо атлар деп, 2-сапта эшим — ишим деп окулат. 3-сапта Эр атым Йола бен эр эрдемим куз сизим алган кагадашым сизим делсе, И. А. Батмановдо Эр атым Йол Апа бен. Эр эрдемимиз, сизим элгин, кагадашым, сизиме деп окулган, 5-саптагы эс — эш, 7-сапта: Баш ачаларым йаш ача йел акы сизиме абда, Баш ача, йаш (йим), ай, эш ача, йель акы, сизиме (лда) ег йель атым р (нргй) деп берилген. 8-сапта эшимдин ордуна эбим деп түзөтүлгөн. 10-сапта эд, эдер деген сөз азыркы кезде өчүп, окулбай калган.

[2] С. Е. Малов эстеликтин экинчи сабындагы то(ң)йларым деген сөздү тонларым — «лагерь» деп окуган. Биздин оюбузча) деген тамга (ң)й деп окулуп, той — эл, кол(аскер) деп которуу ылайык көрүнду.

4) Я ездил на опережающих конях. Я муж высокого чина (бага); шестьсот клейменых лошадей,

5) добытое оружие и (защитная) одежда, мое блестящее золото, ковры... казна, мои одежды—снаряжения (в отношении всего этого я отделился, т. е. умер).

Арт жагынан окулушу:

6) Эр эрдемим адакы эгечиме ана эгмеч эгет йерилтим.

7) Баш ачаларым йаш ача йел акы сизиме абда гйң тмка нргй

8) эл черигиңе эгдим эшим(?) рснйи шм сңрм кынта рснмк нргй

9) секиз йетмиш йашым өлтим сизиме агымга алтмыш ат бинтим.

10) Эд эдер орағын кабай орағын артымға алтым

11) ағышға тоным.

Кыргызчасы:

6) Эр эрдемим (эрдигим), атам, бийкечим, ана[1], жеңем, күңүмдөн жерилдим (бөлүндүм).

7) Баш (улуу) агаларым, кичүү инилерим, жел акы (?) жылкыларымдан... ууда тамга

8) эл черигиңе, (аскериңе), (менин) майданга чыкчу талааларым, олжолорум

9) алтымыш сегиз жашымда өлдүм, сиздер жана казнам үчүн алтымыш ат миндим.

10) Жакшы ээр ороочусун (токумун), бешик ороочусун артымга алдым

11) (?) асыл(?) тонум (киймим).

Орусча котормосу:

6) Моя геройская доблесть, батюшка (мой), от моей тетки, мать, супруга, служанки (со всеми вами) я разлучился (т. е. умер).

7) Старшие родственники, младшая родня, (белизна грив?), табуны коней, вам моим на охоте (или с охоты) ... стрелять.

8) государственному (народному) войску, мои поля сражений и моя добыча...

9) в мои шестьдесят восемь лет я умер для вас и для своей казны. Я ездил верхом на шестидесяти лошадях.

10) Материи дорогого седла и пеленки колыбели я взял вслед за собой...

11) для восхождения (?) одежда моя.

---

[1] Ана — *диал.* эне. Ошондой эле Манас эпосунда: *Анадан туубай калганым:* (Сагымбайдын варианты, II т., 276-бет).

№ 42

Минусинск музейиндеги эстелик

Бул эстеликти С. Е. Малов 1936-жылы «Язык и мышление» (VI—VII, 267—272-беттер) деген жыйнакка биринчи жолу жарыялаган. Эстеликтин сүрөтүн археолог М. П. Грязнов колу менен түшүргөн жана А. В. Андрианов, С. А. Теплоухов, В. В. Киселев Минусинск музейинен тарткан сүрөттөрдөн пайдаланган. С. Е. Малов жарыялагандан кийин бул эстеликти Х. Н. Оркун да өз китебине киргизген. Кийин С. Е. Малов эстеликти кайрадан тактап окуп чыккан.

Эстеликтин алдынан окулушу:

1) Өз йерим ыдук йерим сизе өз элим каным күң йотуз(л?) н ар сгүр... эрим к(бр)
2) Йүз эр кадашым сизиме биң эр будунума сизим катлан будунум эдгү каң.

Кыргызчасы:

1) Өз жерим, ыйык жерим, сизге, өз элим, каным, күң, катын, эрим...
2) Жүз эр, тууган-туушканым сиздерге, миң эр, журтума, сиздер кайраттан, журтум, ийги(мыкты) атам.

Орусча котормосу:

1) Моя родная земля, моя благословенная земля, вам, родной мой народ, правитель (хан) рабыни, служанки (?), мужи мои, бел(?)...
2) Сто мужей, мои родственники, вам моим тысячам мужам, моему народу, вы мои, мужайтесь (терпите), народ мой, добрый отец.

Экинчи жагынан окулушу:

3) Йетмиш йашыма өнт йетмиш эр өлүрдим б...л тит...
4) Үчүн ағы уйар эшим сизиме адыры(л)тым а бөкмедим палмшзй.

Кыргызчасы:

3) Жетимиш жашымда өлдүм, жетимиш эр өлтүрдүм...
4) Үчүн... асыл (кымбат) атактуу эшим (жолдошум) сизден айрылдым, бөкбөдүм (канбадым).

Орусча котормосу:

3) До моих семидесяти лет я достиг. Я убил семьдесят...
4) Ради... казна, влиятельные друзья (или жены) мои, со всеми вами я разлучился и не удовлетворился (т. е. умер)...

Үчүнчү жагынан окулушу:

5) Кадашым эрен эшүкейү йоғладыңыз гүсш эки мүгүс бену йңндмакт
6) Шогур битидим биң секиз адаклығ барымым бағ эшиме терди бөкмедим.

Кыргызчасы:

5) Курдашым (көңүлдөшүм), эрен(дер) (мени) кездеме менен жаап жоктодуңуз, эки мүйүз(дүү) белги (эстелик)...
6) (Мен) Шогур—битидим (жаздым), сегиз миң аяктуу бодо малыма, бек эшиме (жолдошума) бөкбөдүм (канбадым).

Орусча котормосу:

5) Мои сподвижники, мужи, покрывая (меня) парчевыми материями, вы погребли (меня)... и двурогий вечный (памятник)...
6) Шогур—я написал, тысяча восьминогого рогатого скота моего, союзным друзьям моим... (в отношении всего этого) я не насладился.

Эстеликтин артынан окулушу:

7) Эрдем үчүн ннаң инүнүм а сизе экүниг эрдемим йашы үчүне Лрд
8) Эр атым Үзүт уғды оғланым сизе эчим адырылымыз.

Кыргызчасы:

7) Эрдем (эрдигим) үчүн, менин даңкым (кайратым) ... сизге... эрдемим жашы...
8) Эр атым Үзүт укту, уулум силерден, агамдан айрылдым.

Орусча котормосу:

7) Ради доблести ... вам... моя доблесть... ради...
8) Мое имя героя «с душой умершего человека он справился» (или «Нечистого смял»). С вами, мой (мои?) сын(овья?), мой старший брат, мы разлучились (т. е. я умер).

№ 43

Кызыл-Чараадагы биринчи эстелик

Эстелик Улуг-Хем дайрасынын оң жээгинен, Баин-гол суусунан 15 *км* че жогору турган Кызыл-Чыра же Көже-Хобза деген жерден табылган. С. Е. Малов 1948-жылы 6-октябрда аспирант-этнограф Н. А. Косман Кызыл шаарындагы музейдеги эстеликтерден түшүргөн 6 эстампажды жибергендигин эскертет. Бирок Н. А. Косман жиберген сүрөттөрдүн ичинен би-

ринчи номерди мурда А. В. Андрианов жиберген эстампаж боюнча 1936-жылы 1-номер менен С. Малов жарыялаган. Ал эми А. Космандын сүрөтүнүн негизинде 43-номер менен эстеликтин 6-сабын кошуп толуктоо катарында аны кайрадан жарыялап отурам деп жазган. А. Космандын жиберген сүрөттөрүнүн калгандары № 44-, 45-, 46- ж. б. номерлер менен биринчи жолу жарыяланып отурганын да эскертет.

Бул эстелик жөнүндөгү толугураак маалыматтарды С. Е. Малов, «Язык и мышление» (VI—VII, 1936, 273—274-беттер); Оркун, III, 57—58-беттерден караңыз.

Эстеликтин окулушу:

1) Будунума оғлума йотузума[1]
2) адырылтым ич члн эшим йыта буңа
3) эр эрдемим үчүн сү эгир ур адырылтым.
4) Қолмыс үчүн бир эриг укбирэлбирлис.
5) ниүм
6) букун ики ск йыта сизиме.

Кыргызчасы:

1) (Эл) журтумдан, уулумдан жотомдон (катынымдан)
2) айрылдым, аттигинин, мунданып
3) эр эрдемим (эрдигим) үчүн кол (аскер) ийирүү[2]... чогултуу... айрылдым.
4) Кулум үчүн бир эрди... бир эл менен бирге
5) ... ... анын эш
6) Бу күн эки ай, аттиң силерден.

Орусча котормосу:

1) В отношении народа моего, сыновей моих, жен моих
2) я отделился (т. е. умер)... отделяясь(?), скорбя
3) ради моей геройской доблести я войско окруж... отделился, т. е. умер).
(4, 5) Ради просьбы, одного мужа
6) народ, два... увы, вам моим.

№ 44

Кызыл-Чыраадагы экинчи эстелик

С. Е. Малов эстеликтин көчүрмөсүн Н. А. Космандан алып, ошол көчүрмөнүн негизинде окуп, аны которуп, биринчи жолу жарыялап жаткандыгын эскертет. Эстелик мурдагы 43-но-

---

[1] Элде: «Ата-жотосу бузук», «Жотосу ошондой эле», «Ата-жотосун койбой сөктү» деген сүйлөмдөрдөгү *жото* деген сөз байыркы эстеликтеги йотуз (йутуз — «жена») менен байланышта болушу ыктымал.

[2] Ийирүү — топтоо, чогултуу.

мерлүү эстеликтин түндүк-батыш тарабынан 200 *м* аралыктан табылган.

Эстеликтеги жазуунун окулушу:

1) Ак кулым эр эдиз көрк д...з йыта!
2) Қадашым сизиме йолчы бен тезиг кейикде алук бен.
3) Теңри элимке тусум: токуз эр өлүртүм.
4) Элим каным сизе бөкмедим күн ай азыдым йыта!
5) Қадашым күним[1] йыта адырылтым сизиме өз күмүш будунум йыта адырылтым.
6) Эр эрдемимде бөкмедим кырк йашымда адырылдым.
7) Үчүн Күлүг Тириг оғлы бен Күлүг Тоган бен.

Қыргызчасы:

1) Ак кулум эр бийик көрк... аттигиниң!
2) Қурдашым сиздерге жолчумун, тез (жүгүрүүчү?) кийик(?) арасында (өлүүчүлөр?) мен муңдуумун.
3) Теңри элиме пайдам: тогуз эр өлтүрдүм.
4) Элим, каным сиздерге бөкбөдүм (тойбодум), күн, айды сезбедим, аттигиниң!
5) Қурдашым, күнүм, аттигиниң, айрылдым, сиздерден, өз күмүшүмдөн, (эл) журтумдан, аттигиниң, айрылдым.
6) Эр эрдемиме (эрдигиме) бөкбөдүм, (тойбодум), кырк жажымда айрылдым.
7) Үчүн Күлүг Тириг уулумун, Күлүг Тоганмын

Орусча котормосу:

1) Ак кулым (Белый раб мой), герой возвышенный, красивый... увы!
2) Мои товарищи, вам моим я предводитель. Среди бегущих (?) газелей (умирающих) я—печальный.
3) Божественному государству польза моя: девять (вражеских) мужей я умертвил.
4) Мое государство и мой хан, я вами не насладился, я не стал ощущать солнце и луну, увы!
5) Мои приятели и родные мои, увы, (от вас) я отделился, от собственного серебряного народа, я увы, отделился.
6) Геройской своей доблестью я не насладился. В свои сорок лет я умер.
7) Я сын Учин-Кулюг-Тирига. Я Кулюг-Тоган.

---

[1] И. А. Батмановдо *кини* — урпак деп берилген.

№ 45

Кежилиг-Хобудагы эстелик

Бул эстелик да Н. А. Космандан алынган эстампаждын негизинде С. Е. Малов тарабынан биринчи жолу жарыяланат. Эстелик жөнүндө Н. А. Косман: «Бул көрүстөн таш Улуг-Хем районунун Эжим сумонундагы Кежилиг-Хобу деген жерден табылган. Ал жерде катары менен үч эстелик турат, алардын ортосундагы ташта 8 сап (түштүк-батыш тарабында 2 сап) жазуусу бар. Таш сынып, кээ бир жазуулары өчүп калган. Эстелик Эжим суусунун оң жээгинде, Енисейден 3 *км* батышыраак жерде. 1943-жылдын 1-июнунда аны изилдеп, сүрөтүн түшүргөн жол. Тайзенол» деп жазган.

Эстеликтин окулушу:

1) Оғлан атым Шубуш Ынал... те атым Күмүл Үге (же Өге?)
2) Беш йашымта каңсыз калып токуз йегирми йашымға өгсүз
3) болт(ум) катыгланып отуз йашымғ(а) өге болтум.
4) Кырк йыл л(а)р эл тутук(?) будунум башладым таш йағығ йағыладым эледим.
5) Бир йетмиш йашымға көк теңриде күн ай азыдым сизиме.
6) ...шүрси йамда элим сизиме йерим субум сизиме куйда кунчуйум бен (? же бус) йыта сизм
7) күним кадашым сизиме оғланым сизиме[1] өрүңүм карам сиз йүз беш игрме сизиме
8) быӊ бодрак(?) йонт сизиме.
9) Элим сиз (эшим?) эри н йүң(?) күмүш будунум сиринч (сизим?) сиз күмүшүм(?) үк
10) йабызығ күмүш (Күмүл?) мен эдкү ылтым (? же алтым) сизим бөкм(едим).

Кыргызчасы:

1) Уул атым Шубуш Ынал... атым Күмүл Үге (же Өге?)
2) Беш жашымда атасыз калып, он тогуз жашымда энесиз
3) болдум, катууланып (кайраттанып) отуз жашымда кызматчы болдум.
4) Кырк жылы мамлекеттик төрө (тутук) катары журтумду башкардым, тышкы жоону жоолодум, жеңдим.
5) Алтымыш жашымда көк теңирдеги күндөн, айдан аздым (керең болдум, күн менен айды сезбедим), сиздерден.
6) ...элим, жерим, суум, сиздерден, өргөдөгү канышам, мен, аттигиниң сизден...

---

[1] Сизиме өрүңүм дегенди И. А. Батманов кызыма өрүнүм деп берген.

7) күнүм, курдашым, (жолдошум) сиздерден, уулум, сиздерден, сансыз малым (сөзмө сөзү: акчыл жана кара) сиз жүз он беш сиздерден.
8) миң бытыранды (?) жылкы сиздерден
9) элим сиз эшим (жолдошум) күмүш журтум (элим)... сиз күмүшүм...
10) жапыз[1], күмүш (Күмүл?) мен, ийги (жакшылык) кылдым, сиздерге бөкбөдүм (жыргабадым).

Орусча которномосу:

1) Мое имя младенца Шубуш (Чубуч?), мое имя мальчика Кумюль Угя (или Огя).
2) В пятилетнем моем возрасте я, оставшись без отца, а к девятнадцати годам, будучи без матери,
3) я, возмужав, к тридцати годам (наконец) сделался служащим (ӧгё) государства.
4) В сорок лет я, как государственный чиновник (тутук), управлял своим народом. Я воевал с внешними врагами и побеждал.
5) На шестьдесят первом году в голубом небе я не стал ощущать солнце и луну (я стал глух, отошел от солнца и луны).
6) ...Мое государство, вам моим, моя земля и моя вода, вам моим, в тереме принцессы мои, я увы, вам моим...
7) подруги мои, мои товарищи, вам моим, юноши мои, вам моим, мое множество скота (букв. светлое и черное) вы сто пятнадцать
8) тысяча (разбежавшихся) коней и вам моим.
9) Мой народ вы муж... серебряный народ мой... серебра...
10) ...серебро, я и доброе взял вы мои, я всем этим не насладился (или молодой Кумюль я все хорошо приобрел, но не мог насладиться).

№ 46

Теле суусунун боюндагы эстелик

Н. А. Космандын маалыматы боюнча эстелик Улуг-Хем районунда Теле суусунун оң жээгинен табылган. Теле суусу Эжим суусуна куят. Теле жана Эжим суусунан 3 *км* алыстыкта тикесинен түндүктөн түштүктү көздөй түз сызык боюнча орнотулган таштар жайгашкан. Ошолордун эң акыркысында гана жазуу бар. Таштар бир-биринен 2 *м* аралыкта жайгашкан.

---

[1] Жапыз—акылы начар, жаман, жапыз.

Эстеликтин окулушу:

1) Элим сизиме... куйда ку(нчу)йум сизим(е)
2) Өгүн ат отағ[1] эр эрдеми үчүн ... элиме тапдым.
3) Элде экишим эгритебим төрт биң атларым айылкым,
4) буңум йғ(же к):

Кыргызчасы:

1) Элим сиздерге... өргөдөгү канышам сизге...
2) Үйүрдөгү ат атагы (жылкы)... эр эрдеми (эрдиги) үчүн... элимден таптым.
3) Мамлекеттеги кеним[2], ээр жабуум (ээр токумум), төрт миң аттарым, жылкым
4) муңум

Орусча котормосу:

1) Мое государство, вам моим, мои принцессы в тереме, вы мои...
2) Табуны лошадей, шатры ради геройской доблести я снискал моему государству.
3) В государстве мои копи (шахты), мои драгоценные попоны, четыре тысячи моих лошадей,
4) моя печаль.

№ 47

Суджидеги (Монголияда) «Кыргыздын уулу» жөнүндөгү эстелик

1900-жылы Г. И. Рамстедт тарабынан Монголиянын түштүгүрөөк жагындагы Суджин-даван деген дөңсөөдөн табылган[3].

Эстеликтин окулушу:

1) Уйғур йиринте Йағлакар кан ата келтим (?).
2) Кыркыз оглы мен. Бойла кутлуғ йарған
3) мен. Кутлуғ баға таркан өге буйрукы мен.
4) Күм соруғым күн тоғсук(к)а батсык(к)а
5) тегди. Бай бар эртим. Ағылым он, йылкым сансыз эрти.
6) Иним йнти, урым үч, кызым үч эрти. Эбледим оғлумын

---

[1] Ат отағ деген И. А. Батмановдо тутук деп окулат.

[2] Эстеликтеги «экиш» деген сөздүн орусча котормосу «копи» («шахты» деп берилгендиктен, кыргызча «кен» деп котордук.

[3] Бул эстелик жөнүндө кара: *C. I. Ramsedt.* Zwei uigurische Runeninschriften in der Hord-Mongolei. Journal de la Soc. Finno -ougrienne, XXX, 3, Helsinki, 1913, 3—9-беттер; *Малов С. Е.* Образцы древнетурецкой письменности. — Ташкент, 1926 (стеклография; текст рун тамгасы жана латын транскрипциясы менен берилип, аягында сөздүк кошо берилген).

7) кызымын калыңсыз биртим. Марыма йүз эр туруғ б(ир) тим.
8) Йегинимин атымын көртим. Амты өлтим.
9) Оғланым эрде марымынча бол, канка тап, катығлан.
10) Улуғ оғлум с... а барды.
11) Көрмедим р...м огул.

Кыргызчасы:

1) Уйгур жерине Йаглакар кан ата келдим.
2) Кыргыз уулумун. Мен Бойла, даражалуу сотмун.
3) Куттуу Бага таркандын буйрук берүүчүсүмүн.
4) Атак-даңкым (кабарым) күн чыгышка, батышка
5) тийди(жетти). Бай(бар) элем. Агылым (короом)он, жылкым сансыз эле.
6) Иним жети, уулум үч, кызым үч эле. Уулумду үйлөндүрдүм
7) кызымды калыңсыз бердим. Окутуучума жүз эр, турак (жай) бердим.
8) Жээнимди, неберелеримди көрдүм. Эми өлдүм.
9) Уулум эр жеткенде окутуучундай бол, ханга кызмат кыл, кайраттан.
10) Улуу уулум барды.
11) Көрбөдүм ... уул.

Орусча котормосу:

1) Я, Яглакар-хан—ата, был пришелец в уйгурской земле.
2) Я—киргиз. Я—Бойла, высокий судья.
3) Я—Огя-буюрук (приказный), счастливого Бага-тархана.
4) Слухи и расспросы обо мне достигли до восхода и захода солнца.
5) Я был богат. Моих загонов для скота было десять. Скота у меня было без числа.
6) Моих младших братьев было семь, моих сыновей трое, моих дочерей три. Я сыновей своих наделил домохозяйствами (т. е. женил). Своих дочерей
7) девиц я выдал (замуж) без выкупа. Моему наставнику я да(л) сто мужей и стоянку (местожительство).
8) Я видел моих племянников и внуков. Теперь я умер.
9) Мой сын! По доблести(?) будь как мой учитель! Служи хану! Мужайся!
10) Мой старший сын ушел в (поход?).
11) Я не видел. Сын...

№ 48

С. В. Киселев жарыялаган эстеликтер
Абакандагы эстелик

С. В. Киселев бул эстелик жөнүндө: «Эстелик Абакан суусунун сол жээгиндеги Тутатчиковдордун журтунан табылган.

Эстеликтин бийиктиги 2,5 *м*, жазылыгы 70 *см*, калыңдыгы 22 *см*. Анын каптал жактары абдан сүрүлүп калган. Төмөндөн жогору карай анча түз эмес жазуу менен төрт каптаты толтурулган. Таш жерге көмүлүп, анын бир чети гана көрүнүп турат. Көмүлүп жаткан жериндеги жазуулар түзүк сакталган, көрүнүп турган жериндеги жазуулар өчүп калган. Эстелик табылган жердин тегерегинде мүрзө жок.

Эстелик 1913-жылы Минусинск музейине жеткирилип, «44-номер менен ошол музейге коюлган», — деп жазат С. В. Киселев.

Эстелик *жөнүндө* археолог С. В. Киселев 1939-жылы «Вестник древней истории» деген жыйнактын 3-номерине «Неизданные надписи енисейских кыргызов» деген макаласында эстеликтин сүрөтүн, тексттин котормосун берген. Өз учурунда С. В. Киселевдун котормосу тарыхый-археологиялык илимде негизги ролду ойногон. 1948-жылы С. Е. Малов Минусинск музейинен ошол эстеликти тазалабай сүрөткө тарткандыгынын натыйжасында жазуунун каалагандай окулбай калганын эскертет да, кээ бир жерлерин оңдоо менен өзүнүн төмөндөгү котормосун берет.

Эстеликтин алдынан окулушу:

1) ...Алычыңыз бар үчүн тике бердимиз кишде ай иг текирбиз.
2) Эрдеми бар үчүн каныта Аза тутук тока тегмиш бегим сиз эр... айылна
3) Токуз элиг йашда токуз алтымыш эр өлүрмиш эр башы саңуы өлүрүй (өлүрүп?) билгем(?) йыта!
4) Ич йер илки артзун атчыл ап(?) тутук йок йок(?) кадаш илки сизим(е?) атағ(?) өкүз ат йок йыта
5) Тоғды турзун артзун кушладачы билге тутук йок артзун алп. Көгшин олуру калты.
6) Орызға аңызка бөкмедим өлдим алп (?) кушча чаблы түшүрмиш эртиңиз буңка ташын беңкүн тикер бен йыта.

Кыргызчасы:

1) ...Кутуңуз бар үчүн тигип (эстелик тургузуп) бердик. Кеште (курга) ай ийип түшүрдүк.
2) Эрдеми (эрдиги) бар үчүн өзүнүн канында Аза тутук бегим бектикке жетти, сиз эр...айлына
3) Кырк тогуз жашда элүү тогуз эр өлтүрдүм. Эр башы (кол башы) саңунду (чин мааниде) өлтүрүп, билгим (билги) аттигиниң!
4) Ич жерде элик артсын (көбөйсүн), (эми) аткан тутук жок курдаш илгери сизден, атак(?) өгүз, ат жок, аттигиниң!
5) Тууду, турсун, артсын (көбөйсүн) Куш улоочу (мүнүшкөр)

билги тутук жок, артсын, Алп Көгшин отуруп калды (жашоо үчүн)

6) Аңыздагы (жердеги) бактыга бөкбөдүм (тойбодум) өлдүм. Алп шумкар кушча чаалыккан элеңиз, мунда таш менен белги тигемин, (тургузамын), аттигиниң.

Орусча котормосу:

1) ...Так как у вас было счастье («вам везло»), (памятник вам) водрузили. На поясе луновидную пряжку мы устроили.
2) Так как у него была доблесть, то у своего хана мой бег, Аза тутук, достиг пряжки (чиновного пояса). Вы муж(и)...
3) В сорок девять лет я убил пятьдесят девять героев. Убил предводителя героев сангуна (генерала). Мой начальник. увы!
4) Косули внутренней земли пусть множатся. (Теперь уже) стрелявшего правителя—тутука нет! (Он умер)... приятели... прежде вам моим многочисленные (? известные) волы и лошади, увы! Или те косули с хорошей шерстью и сильные, вам; именитый...
5) Родился и пусть живет! Пусть множится, охотящегося с птицами—мудрого начальника (тутука) нет! Пусть множатся, герой Кёгшин остался (жить).
6) Я не насладился (на земле), счастьем и (своими) полями и) умер. Как птица соколом вы были низринуты; к печали... в печали я вечный памятник ставлю.

Оң жагынан окулушу:

7) Төлеш билге атым... бен алты йегирми йашыма алмыш кунчуй сиз бөкмедим эгечим.
8) Эрдемлиг элинте бөкмедим өлдим тутук ишиңе э(?)мде(?) йт тзкн сиз йыта чыг

Кыргызчасы:

7) Төлеш билге атым... мени он алты жашымдан алган, канышам сизге бөкбөдүм (тойбодум), бийкечим.
8) Эрдемдүү (күчтүү) элимде (мамлекетимде) бөкбөдүм (канбадым), өлдүм, тутук ишиңе ... сиз, аттигиниң...

Орусча котормосу:

7) Мое имя Толяш-мудрый (бильгя)... я шестнадцати лет был взят, принцессы, вы, я не насладился, мои девицы.
8) Я не удовлетворился в моем способном государстве (народе) и умер. К делам правителя—тутука... вы, увы...

Сол тарабынан окулушу:

9) Эр эрдем атым бар үчүн беңкү тике бертим. Йити уры оғул үчүн тике бертимиз.

Кыргызчасы:

9) Эр эрдем (эрдик) атым бар үчүн белги тигип (тургузуп) бердим. Жети уулу үчүн (белги) тигип бердик.

Орусча котормосу:

9) Ради моего геройского имени вечный (памятник) я водрузил. Ради семи сыновей мы (памятник) водрузили.

№ 49

Тувадагы биринчи эстелик

«Эстеликтин бийиктиги 3,7 *м*, жердеги жазы жери 0,7 *м*, жогору жагынын туурасы 0,45 *м*, калыңдыгы 0,23 *м* келген төрт кырдуу кумдак таш. Бет маңдай жагында үч катар жазылган рун жазуусу бар. Анын алдында баш жагы жаа сыяктанып келип, төмөн жагына крест тартылган. Енисей талааларынан бул сыяктанган таштагы белгилер көп кездешет. Оң жак капталында да бир сап рун жазуусу бар. Минусинск музейинде бул эстелик 22-номер менен катталган. Эстелик Тувадан Минусинск музейине болжол менен 1915-ж. А. В. Андрианов тарабынан алынып келген деп айтылып жүрөт»,— деп көрсөтөт С. В. Киселев.

Эстеликтин бет маңдайынан окулушу:

1) Сизиме йүз кадашыма алты будунума сизиме адрылтым.
2) Эр атым Ак-баш-ат-ык (?), ынал өге бен йетмиш йашымда
3) Эр эрдем эки элиг токум йағыда отуз эриг өлүртим асни

Кыргызчасы:

1) Сиздерден, жүз курдашымдан, алты (эл) журтумдан, сиздерден айрылдым.
2) Эр атым Ак-баш-атык (?). Мен Ынал өге жетимиш жашымда.
3) Эр эрдем (эрдигим). Менин курум кырк эки даражалуу того менен (кармалган), жоодо отуз эрди өлтүрдүм.

Орусча котормосу:

1) От вас, моих ста приятелей, от шести родов моего народа, от вас моих я отделился (т. е. умер).
2) Мое геройское имя Ак-баш-ат-ык. Я Ынал-огя в семьдесят лет.
3) Моя геройская доблесть. Мой пояс с сорока двумя (чиновными) пряжками-украшениями! Среди врагов я убил тридцать героев!

Оң жагынан окулушу:

4) Алты бағ будуным күчлүгин (ү) чүн аркак элим ташын бунта текти.

Кыргызчасы:

4) Алты уруу журтум күчтүүлүгү үчүн арка (жөлөк) элим ташын (эстелигин) мында тикти (тургузду).

Орусча котормосу:

4) По своей силе шести родов народа моего он поставил здесь камень...

№ 50

Тувадагы экинчи эстелик

Жазуу тегиз эмес, экиге бөлүнүп сынып калган. Таштын жалпы бийиктиги 2,15 *м*, жогору жагынын эни 0,9 *м*, төмөн жагыныкы 0,25 *м*, калыңдыгы 0,2 *м* ге жакын. Эң жазы жагынын бетинде кыйгачынан 5 сап рун жазуусу чегилген. Жазуунун көбү таштын чоң сыныгына жазылган. Ал таш азыр Минусинск музейинде 42, 42-а деген номер менен катталып турат.

Биринчи сыныктагы жазуунун окулушу:

1) Теңри!
2) Көк Амаш Тутук
3) төрт кадаш
4) Буға эр аты
5) Этрүк бен

Кыргызчасы:

1) Теңри!
2) Көк Амаш Тутук
3) төрт курдаш
4) Буга эр аты
5) Этрүкмүн

Орусча котормосу:

1) Боже!
2) Кёк Амаш Тутук (чиновник)
3) четыре товарища
4) Геройское имя Буга
5) Я—Этрюк.

Экинчи сыныктагы жазуунун окулушу:

6) м, сизиме
7) м, үчүн срд(м)... д
8) сизе адырыл(дм)
9) көдик
10) кы

Кыргызчасы:

6) сизден
7) ...үчүн эрдем...
8) сизден айрылдым
9) иш
10) кы...

Орусча котормосу:

6) ...вам
7) ...ради (доблест)и...
8) от вас отделилс(я)
9) работа
10) к...

№ 51

Тувадагы үчүнчү эстелик

Эстелик кызыл борпоң төрт кырдуу чоң таштан турат. Ал узунунан экиге бөлүнүп калган. Бийиктиги 1,65 *м*, жазы жагынан бирөөнө даана чегилген 4 сап тике жазуусу бар, анын алдына чымчыктын изине окшогон тамга чегилген. Таштын жараңкасы чегилген жазууну экиге бөлүп, анын бир жагында эки сап жазуу менен сүрөт, экинчи бөлүгүндө берки эки сабынын жана биринчи сыныктагы экинчи саптын аягы калган.

Жазуу Минусинск музейинде 36-номер менен катталып турат.

Таштагы жазуунун окулушу:

1) ...рүг бен сизиме кадашыма сизе оғланым лш...д.
2) Элим каныма сизиме эр эрдеми токуз оғдамдамы (адрылдым?) йерим сизе
3) Йеңич эшиме сизе эшиме сизе...
4) Тамға ана[1] алты эр блбрм (балбалым?)

Кыргызчасы:

1) ...мен сизден, курдашымдан, сизден уулум...
2) элим каныман, сизден эр эрдеми (эрдиги) тогуз ок тийген (айрылдым) жерим, сизге
3) Жакын эшимден (жолдошумдан) сизден, эшимден, сизден...
4) Тамга ана (эне) алты эр (балбалым)

Орусча котормосу:

1) Я вам моим, моим товарищам, вам, мои сыновья.
2) Мое государство и мой хан, вам моим, мое геройство, девять моих мест ранений от стрел, вам...

---

[1] Тамга ана И. А. Батмановдо Атым-Агыр Ине (?) деп окулган.

3) Моим друзьям, вам моим друзьям, вам...
4) ...шесть героев, дети и имущество (?)

Хербис-Баарыдагы* эстелик

Тундук-батыш жагы

1) Үч оғланымын улгатуру умдым.
2) Сизиме, буңума, куйда кунчуйума бөкишмедим.
3) Эр атым—Кулуг Йинге. Каңым—будун беги, ынал өге.
4) Йети отуз йашымда элим үчүн токуз татар...

Түштүк-чыгыш жагы

1) Эл эри үчүн үч асыга т(апдым).
2) Элим, каныама, теңри этигме, йыта, бөкмедим.

Түндүк-чыгыш жагы

1) Уры, кадашым, үч күним кыз, кадашым, үч йанчы,

Түштүк-батыш жагы

1) Калын кадашымка бөкмедим; ай, эбек, элим, эчи эл, эб
2) өгүмке бөкмедим.

Кыргызчасы:

1) Үч уулумду улгайтып өстүрдүм.
2) Сизден, мундан өргөдөгү канышамдан бөкбөдүм (жыргабадым)
3) Эр атым — Күлүг Йинге. Атам-журт (эл) беги, ынал өге (чин маанисинде).
4) Жыйырма жети жашымда элим үчүн, тогуз татар...

Кыргызчасы:

1) эл эри үчүн үч жыргалчылык (пайда т(аптым).
2) Элим, каныма теңри эгеме[1], аттигинин, бөкбөдүм.

Кыргызчасы:

1) Эркек балам, курдашым, үч кыз, күңүм курдашым, үч жоокер (жоочу)

Кыргызчасы:

1) Калың (көп маанисинде) курдашыма бөкбөдүм; ай, нан?, элим, ага-тууганым, эбим (үйүм)...
2) энеме бөкбөдүм.

---

[1] Эге — эге; 2. эгем— жараткан эгем, кечире көр эгем *(Юдахин К. К., 942-бет).*

Орусча котормосу:

Северо-западная сторона

1) Я сумел вырастить трех моих сыновей.
2) Вами, моей печалью, моей княжной в тереме я не насладился.
3) Мое геройское имя — Кулюг Йиге. Мой отец — бек народа, ынал оге
4) В двадцать семь моих лет ради моего народа, токуз татар...

Юго-восточная сторона

1) Для мужей народа я нашел три блага.
2) Моим государством, моим ханом, творец неба, увы, я не насладился.

Северо-восточная сторона

1) Мое потомство, мой сподвижник, три моих наложницы девушки, приятель, три (моих) военачальника...

Юго-западная сторона

1) Я не насладился (дружбой со) многими моими сподвижниками; луной ... моим государством, родней, государством, домом,
2) Моей матерью не нарадовался.

Саргал-Аксыдагы* эстелик

1) Сиз өкүнч эб бөкмедим.
2) Токуз йашда тоглык (же: Тоглук) канка тапдым эрдим.
3) Билмедим буңым. Он эрмиш.

Кыргызчасы:

1) Сиз, өкүнүч эбге (үйгө) бөкбөдүм.
2) Тогуз жашта Тоглук канга кызмат кылдым.
3) Билбедим муңум (муң дегенди билген эмесмин). Он экен.

Орусча котормосу:

1) Вами, печальным домом я не насладился.
2) В девять лет я стал служить бунчужному хану (или: Тоглуг хану).
3) Я не знал своей печали. Десять было.

Кезек-Хүрээдеги* эстелик

1) эр аты К...

Кыргызчасы:

1) Эр аты К...

Орусча котормосу:

1) Его богатырское имя — К...

Кара-Булундагы эстелик
Г-1

Эстелик Енисейдин оң жээгиндеги «Свобода труда» колхозунун Эйлиг-Хем кыштагынан табылган. Ал 115×21×14×16 көлөмүндөгү боз таш. Археолог А. Д. Грач жетекчилик кылган Саян-Тува археологиялык экспедициясы Тувадан бир канча рун жазууларын тапкан[1].

Эстеликтин окулушу:

1) Сизимки йакылыг, биң эчи йаза үр...
2) Сизим, йүз ынал кадашым...
3) Эр атым — Кара Йаш... эрди.

Кыргызчасы:

1) Сиздердики жактык, миң агам-тууганым, жаза...
2) Сиздер менен, жүз ынал (чин маанисинде) курдашым.
3) Эр атым — Кара Йаш... эле.

Орусча котормосу:

1) Ваши сторонники, тысяча (старших) братьев (—родственников) разрушение долго... (?)
2) Вы мои, сотник—ынал сподвижник
3) Мое геройское имя — Кара Йаш... было...

Кара-Булундагы экинчи эстелик
Г-2

Г-1 эстелигинен 20—30 *м* чыгыш тарапка жайгашкан. Эстелик 80×50 *см* келген жашыл сланец таш. Таштын жартысы гана сакталган.

1) Эб эчим, сизе...
2) эр эрдеми. Тоң
3) Эр атым — Багыр
4) Йүз эр...

Кыргызчасы:

1) үй(дөгү) эбийим[2], сиздерден (айрылдым)
2) Эр эрдеми. Тоң.
3) Эр-атым — Багыр.
4) Жүз эр...

Орусча котормосу:

1) От моей домоправительницы (матери), от вас (я отделился)

---

[1] А. Д. Грач тарабынан табылган эстеликтер Г деген шарттуу кыскартуу менен берилди. Кара: «Памятники древнетюркской письменности Тувы, вып. III.— Кызыл, 1965.

[2] Эчим—эбий — тян. кыргыздарда чоң эне маанисинде кезигет. Мис., Эпилдеген эбий бол, алпылдаган абышка бол (*К. К. Юдахин,* 942-бет).

2) Его геройская доблесть. Вал (—лагерь, крепость, укрепление?)...
3) Мое геройское имя — Багыр.
4) Сто богатырей...

Иймедеги* эстелик

Эстелик Жоң-Хемчик районунун Ийме айлынын түштүк батышынан табылган. Көлөмү 175×34×14 *см* келген күрөң түстүү таш. Жогору жагы кетилип, окулбай калган.

Эстеликтин окулушу:

1) ...гш. Бениң битигим эки баглыка бегиме, ыйу... (к...)
2) Теңри элимке эр эрдемим үчүн уйгур канда берү кел...
3) бөк...
4) сь капы...
5) ...ть эль эри, эз этип, эрим...; элимде сү түрк... м к эль...

Кыргызчасы:

1) ...Менин битигим эки урууга бегиме, аттигиниң, ...
2) Теңри элиме эл эр эрдемим (эрдигим) үчүн уйгур канга берип кел...
3) бөк...
4) ...каалга...
5) ...эл эри, эзип, эрим... элимде чериг (аскер, кол) түрк. ...эл...

Орусча котормосу:

1) ...Мною написанное моему бегу, владеющему двумя багами (уделами), увы...
2) Для моего Небесного народа ради геройской доблести у уйгурского хана (было) доставлено...
3) Насла(дился). Или: Не насладился...
4) ...его ворота (ущелье, проход)...
5) ...народный герой; угнетая, мой герой ..., у моего народа: сү — войско, түрк—тюркский (или: тирик — живой).

Минусинск музейиндеги эстелик (номерсиз)

Эстелик жашыл түстүү боз таш, көлөмү 85×12 *см.* 1903-жылы Тувадан Ф. Я. Кон тарабынан Минусинск музейине алынып келинген. Д. М. Насилов «Минусинск музейиндеги кээ бир эстеликтер жөнүндө» деген ат менен «Народы Азии и Африки» журналына (1963, № 6) жарыялаган.

Эстеликтин окулушу:

1) Алп Йиркиңе, атым-Пүлиңе, эчи эчиме,
2) Йыта, теңри кулы адырылтымыз, сизиме...

Кыргызчасы:

1) Алп Йиркиңе, атым-Пүлиңе, улуу агаларыма,
2) Аттигиниң, теңри кулубуз айрылдык, сизден.

Орусча котормосу:

1) Силач Йиркине, мое имя — Пюлине, моим старшим братьям (от моих старших братьев, родственников)
2) увы, небесные рабы, мы отделились, от вас моих...

ТАЛАС ЭСТЕЛИКТЕРИ

Биринчи эстелик

Эстелик биринчи жолу В. А. Каллаур жана мугалим Гастев тарабынан 1896-жылы Дмитриевское селосунан (азыркы Талас шаары) 7—8 километрдей түштүк чыгыш жагындагы Айыртам-Ой деген жерден табылган. Эстеликти экинчи жолу Г. Гейкел көрөт. Биринчи жолу 1899-жылы В. В. Радлов которот, андан кийин (1926) Ю. Немет, (1936) С. Е. Малов, (1939) Х. Н. Оркун, (1971) И. А. Батмановдор которушкан.

Эстеликтин окулушу:

1) Атызым и(тип), эр атым Удун. Сизе(а)[1]...
2) Катуны (абы) эр эринте тул калмыш(а)
3) Инилери (а): Кара Барс (а) Огул Барс (а)
4) Үзинте ишинке...

Кыргызчасы:

1) Байлыгым ашып, эр атым Удун. Сизден...
2) Катыны (абы) анын эр экендигинен тул калды(а)
3) Инилери(а): Кара Барс(а), Огул Барс (а)
4) Өзүнүн жолдошторунан...

Орусча котормосу[2]

1) Устроив свои (владения?) мое геройское имя—Удун, от вас (в отношении вас я удалился. Или: не насладился)
2) Жена его... в честь его геройской доблести сделалась тул (осталась вдовой)
3) Его младшие братья Кара-Барс и Огул-Барс
4) От своих товарищей (я отделился)...

Экинчи эстелик

Экинчи эстелик 1898-жылы мурдагы Дмитриевское селосундагы Ала-Бай деген жерден табылып, биринчи эстеликтен

---

[1] Тексттеги «а» тамгасы сөздөрдүн аралыгын ажыратуу үчүн колдонулат.

[2] Тексттин транскрипциясы, орусча котормосу И. А. Батмановдун «Таласские памятники древнетюркской письменности» деген эмгегинен алынды.

алыс эмес жерде жайгашкан (М. Е. Массондун көрсөтүүсүнө караганда экинчи эстелик биринчи эстеликтен 500 кадам түштүк жагынан орун алган). Биринчи жолу 1898-жылы П. М. Мелиоранский тарабынан котормосуз жарык көргөн. Андан кийин 1918-жылы Г. Гейкел тарабынан басылган. (1936) С. Е. Малов, (1926) Ю. Немет, (1939) Х. Н. Оркун, (1971) И. А. Батмановдор которушкан.

Эстеликтин окулушу:

1. Отуз оглан, сагдычылары пичин алты игирми...
2. Эр атым — Қара Чур. Айаг аты — Қар(а) йазмаз.
3. Алты уйалы умы ибире кизе сиңил, ынал өлмиш.
4. Қара Чур атум, кула Қар(а) йазмаз.
5. Қара Чур сизе сениң өзге уйаларына адырылмыш.
6. Атасы аты — Туган, оглы аты — Қара Чур.
7. (Эр) оглы, ат сү агыш (?)...
8. Огом аты — Ша...

Кыргызчасы:

1. Отуз улан, сакчылары мечин (маймыл) (жылынын) он алты...
2. Эр атым — Қара Чур. Ардактуу аты — Қар(а) йазмаз.
3. Алты уруунун энеси бир, кийин сиңдиси (карындашы) ынал өлдү.
4. Қара Чур, атым кула, Қар(а) йазмаз.
5. Қара Чур сиздерден, өз уялаштарынан айрылды.
6. Атасы(нын) аты — Туган, уулу(нун) аты — Қара Чур.
7. (Эр) уулу, ат аскер агыш (?)...
8. Огом—аты Ша...

Орусча котормосу:

1. Защитники (верные друзья) тридцати огланов-юношей. В год обезьяны шестнадцатого числа (случилось). 2. Мое геройское имя — «Черный Чур». Почетное имя «Черноту не минует. 3. (У) шести родов мать одна, затем младшая сестра, ынал умерли. 4. Черный Чур — Моя лошадь саврасая... «Черноту не минует». 5. Черный Чур от вас, от твоих родственников отделился. 6. Имя его отца — Туган, имя сына —Черный Чур. 7. Сын героя, конных войск поток... 8. Имя его — Огом, Ша...

Үчүнчү эстелик

Бул эстелик В. А. Қаллаур тарабынан 1898-жылы экинчи эстеликтин жанынан жергиликтүү элдин жардамы менен табылган. Биринчи жолу котормосуз Г. Гейкел тарабынан жарык көргөн.

Эстеликти (1926) Ю. Немет, (1936) С. Е. Малов, (1939) Х. Н. Оркун, (1963) И. А. Батмановдор которушкан.

Эстеликтин окулушу:

1. Тасына, осына улаты бардым (же: эдим)
2. Бег чур(а) огул асуг (ачыг)
3. (адырылты)м. Оглы улаты ка-
4. лмыш(а). Кара тулы(а) калмыш
5. гы
6. ныкс

Кыргызчасы:

1. Тышына, ичине(?) улам (дагы) бардым
2. Бек-чур уулу (бул дүйнөнүн) жыргалчылыгынан
3. айрылдым. Уулу дагы калды.
4. Кара тулу калган
5. гы

Орусча котормосу:

1. Я непрерывно ходил (походом) за границу и внутри государства. (Или: Я наследовал внутренние и внешние (земли государства) — И. Б.)
2. Я, Бег-чур сын, от выгод и благ (мира
3. отделился). Сын его, наследуя, остался.
4. Печальная вдова осталась.
5. гы
6. ныкс

Төртүнчү эстелик

Бул эстелик 1898-жылы В. А. Каллаур тарабынан мурунку Аулие-Ата уездиндеги Айыртам-Ой деген жерден табылган. Эстеликти П. М. Мелиоранский[1] менен Ю. Немет которушкан.

Эстеликтин окулушу:

Аты-чур(а). Отуз ог-лан асыг ачыг адырылмыш Сизе талчыг эрен, сизе оглан чур улайу калмыш катуны тул кылмыш(а).

Кыргызчасы:

Аты-Чур(а), отуз уландан дүйнөнүн жыргалынан айрылды. Сиз(дерге) ишенип, эрен(дер) оглан Чур мурас кал(тырды). Катыны тул калды.

Орусча котормосу:

Имя его — Чур. От вас, тридцать огланов, от выгод и благ (мира) он отделился (т. е. умер). Вам, доверенные мужи, Оглан-Чур, наследуя, остался. Жена его вдовой осталась.

---

[1] *Мелиоранский П. М.* По поводу новой археологической находки в Аулеатинском уезде. ЗВО, т. XI.—СПб., 1899, 271—272-беттер.

Бешинчи эстелик

Эстеликтин окулушу:

1. Огурмыш (же ограмыш) катун аглайур
   Өчи сезе...
2. Умач оглы ит берт, өруң күмүс...лдг...
3. и ит берт гум...берт сү бс

Кыргызчасы:

1. Кайгы тарткан катын ыйлайт
   Чоң эне сизден...
2. Умач уулу алык-салык, ак күмүш...
3. алык-салык...

Орусча котормосу:

1. Плачущая княгиня рыдает (или: огурмыш — счастливая княгиня теперь рыдает) Старая бабушка от вас...
2. Сын ее Умач..., дары, блестящее серебро...
3. ...дары... дары...

Бул эстеликтин окулушу жана котормосу так эмес. Ошондуктан эстеликтин эпитафиясы шарттуу түрдө гана берилди. С. Е. Малов бул эстелик тууралу мындай дейт: «Предполагаю, что надпись этого памятника (на эстампажах) сильно искажена и что-либо связное разобрать и перевести возможно будет после точного воспроизводства эпитафии»[1].

Сегизинчи эстелик[2]

Бул эстелик 1961-жылы август айында П. Н. Кожемяко тарабынан табылган. Эстеликтин негизги бөлүгү даана көрүнүп, калган эки жагы так окулбайт. Ошондуктан химиялык жол менен тазалап тактаганга чейин болжолдуу котормосун беребиз.

Эстеликтин окулушу:

1. ...(нбу)эр(кг) из сенин өз өге к
2. ...(лгкус) ынал ...Күч өге н.
3. Отуз оглан асыг уда чыга, ...алп
4. Огул (уза)...өге

Кыргызчасы:

1. ...эр сенин өз акылман...
2. ...ынал... Күч акылман...

---

[1] *Малов С. Е.* Таласские эпиграфические памятники. — Материалы Узкомстариса, вып. 6—7.—Л., 1936, стр. 26.

[2] Таластагы таякчага жазылган алтынчы эстелик жана таштагы жетинчи эстеликтин окулушу так эместигине байланыштуу эмгекке кийирген жокпуз.

3. Отуз огландан (жоокерден), пайда жана жыргал дүйнөдөн чыга ... алп
4. Уул (улай)... акылман

Орусча котормосу:

1. ...муж (герой)... твоего самого правителя (мудреца)...
2. ...ынал ...Кюч Мудрый...
3. От тридцати витязей, от пользы и благ удалившись,... силач
4. Сын продолжая (наследуя), ...правитель (мудрец).

Тогузунчу эстелик

Эстеликтин окулушу:

Кутлуг Үзин сүсиз өзүге
Кутлуг огланын улатык

Кыргызчасы:

Куттуу Өзин жоокерсиз өзүнө
Куттуу уулу менен уладык (коштук).

Орусча котормосу:

Счастливый Озин без войска для себя
(Остался, умер). Счастливого (Кутлуга) с его сыном мы соединили.

Онунчу эстелик[1]

1961-жылы Д. Ф. Винник, У. Асаналиев, К. Ашыралиев жана Ч. Жумагуловдор тарабынан табылган.

Эстеликтин окулушу:

1. Сү чур Агуш аты
2. Ынал Агуш атысы
3. Отуз оглан асыг...
4. Мгы аты Кыйаган
5. Тас аты (?) Ү өге н.

Кыргызчасы:

1. Кол башчынын аты — Агуш чур
2. Агуш ынал — аты
3. Отуз жоокерден, пайдадан
4. ...аты Кыйаган
5. Таш аты (?) ... анын ээси (акылман башкаруучуга).

---

[1] Он биринчи эстеликтин (таштын) бетиндеги жазуунун начар көрүнгөндүгүнө байланыштуу эмгекке киргизген жокпуз.

Орусча котормосу

1. Его имя — Агуш, предводитель войска (военный чин).
2. Его имя — Агуш ынал.
3. От тридцати витязей, от пользы (от полезных дел?)...
4. ...его имя Кыйаган (т. е. искусно рубивший мечом?).
5. Камень (в честь) его имени... управитель...

Он экинчи эстелик

Бул эстелик 1962-жылы Талас өрөөнүнөн Д. Ф. Винник тарабынан табылган.

Эстеликтин окулушу:

...аны ичи унун...

Кыргызчасы:

...анын ичи муң...

Орусча котормосу:

...его внутренность му́кой (наполнен)...

ТИРКЕМЕ

БАЙЫРКЫ ТҮРКЧӨ-КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮК

А

аб — уу — охота
абла — уула — охотиться (на зверей)
аг//аг—оо—1. подниматься, 2. переваливать через горы
ага — ага — старший брат
агла — ыйла — плакать
агры — ooру — болезнь
Агу — Агу — Агу (геогр.)
Агулт—энч. ат (имя)
Агуш — Агуш — Агуш (геогр.)
Агуш Ынал — энч. ат (имя)
агы — асыл баалуу буюм — драгоценность, вознаграждение. имущество
агы//агыз — ооз, диал. агы—1. рот; 2. ущелье
агы — агым — 1. поход; 2. поток
агыл — чогул — скопляться, собираться
агыл — диал. агыл — загон для скота
агыр — диал. агыр — тяжелый, сильный
агыра — ooруу — 1. хворать, 2. скорбеть
агыт — агыт — отпускать
агыш — ашуу, оошуу — переход, восхождение
агыш — агын суу, кол салуу — поток, набег
адак — аяк — нога
ада(кы) — ата, атаке — отец, батюшка
адас//адаш — жолдош, дос — товарищ, друг
адгыр — айгыр — жеребец
адынчыг — башка, бөлөк — другой, иной
адыр — айыр, ажыра, ыдыра, айрыл — лишиться
адырт — айырт — отделиться
адырыл — айрыл, ажыра, өлүү — отделиться, умереть
аз — аз — мало, немного
аз — аз — худеть, истощаться
аз — аз — аз (этн.)
Аза Тутук — энч. ат (имя)
Азганаз — энч. ат (имя)
Азман — Азман — Азман (кличка)

азу — же — или
ай — айт — говорить
ай — ай — месяц
айаг — сыйлоо, урматтоо — почитать, уважать
айагы — аягы — конечный (последний)
айгучы — кеңешчи — советник
айыд — буйрук, суроо — приказывать, спрашивать
айыл — айыл — айил
ак — ак — белый
Ак Баш — энч. ат (имя)
акын — агыл — двигаться потоком, толпой, массой
акы — акы — плата, ценность
ал — ал — взять, брать
алка — алка — благославить
алкын — алсыра, азай — ослабеть, уменьшаться
алп — алп — герой
Алп Йүрек — энч. ат (имя)
алпагу — титул, чин
Алп Уруңу тутук — энч. ат (имя)
Алту — энч. ат (имя)
Алтун Тамган — энч. ат (имя)
Алтун-Қапар — геогр. ат (геогр.)
Алтун-Шаң — геогр. ат (геогр.)
алты — алты — шесть
Алты-Чуб — геогр. ат (геогр.)
алтын — алтын — золото
алтмыш — алтымыш — шестьдесят
алтун — к. алтын
Алтыр-Көл — геогр. ат (геогр.)
алыг — алык — дань
алыг — олжо — добыча
алын — алын — быть взятым
Амаш — энч. ат (имя)
амты — эми, азыр, диал. энди — теперь
ана — эне, ана[1] — мать
Анар — энч. ат (имя)
анда//андак — андай — такой
анда//анта — анда — тогда, там, затем
антаг — андай — такой, так
Антаргу — геогр. ат (геогр.)
антег — к. анда
антлыг — анттуу — клятвенный, верный, преданный
анча — анча — так (с отриц. знач.)

[1] Төмөнкү макалдын составында кезигет: «алдырган анасынын койнун ачат».

анчула — наам берүү — присвоить звание
анчып — антип — так поступая, затем, потом
Аны — геогр. ат (геогр.)
аны — аны, анын — усеченная форма род. п.
аны — аны — это (вин. пад.)
аң — аң-сезим, акыл — ум
аңар — ага — ему
аңла — диал. аңда — узнавать
аңыг — аңкоо, келесоо — дурной
аңыз — аңыз — поле
аңыт — күнөө, күнөөлөө — обвинять, наказывать
апа — апа — тетя, сестра, старшая по возрасту женщина
апа — ата —отец, покровитель
апар — авар — авары (этн.)
Апа Таркан — энч. ат (имя)
ара — ара — промежуток, между; пространство
арка — арка — спина
Аркар-Башы — геогр. ат (геогр.)
Аркуй — геогр. ат (геогр.)
аркы — аркы — по ту сторону, позади
аркыш — 1. кербен//караван; 2. элчи — посол
арслан — арыстан — лев
Арыслан Күлүг Тириг — энч. ат (имя)
арт — арт — увеличиваться, множиться
арта — бузуу, бүлдүрүү — портить
артык — артык — излишек
ары — ары — 1. ослабеть; 2. быть чистым
арыг — таза, ары — чистый
арык — арык — худой
арыт — арыт, аңтар, издөө — разыскивать
ас — аш, оо — переходить, переваливать через горы
ас — ас — вешать
ас — аш — пища
асра — асты жагы, төмөн жагы — внизу
асуг//асыг — ашык — польза, достаток
ат — ат — имя
ат — ат — лошадь
ат — ат — стрелять
ата — ата — отец
атсар — аткыч — стрелок (?)
аты — небере — внук (?)
аты — тууган, жээн — родственник (племянник)
атыз —аңыз — пашня (владения)
ач — ач — открывать
ач — ач — голодать
ач — капа, кайгы — печаль

ача — чейин — около
ачсык — ачкалык — голод
ачыг — ашык — лишний
Ачыг-Алтыр көл — геогр. ат (геогр.)
аш — **к.** ас
аш — **к.** ас (вешать)
аша — аша — переваливая
ашнукы — алгачкы, мурунку—ранний, первый, опережающий
ашу — ашуу — перевал

Б

ба — байла — привязывать
баг — уруулук бөлүк — родовое подразделение
бага — даража (титул)
Багыр — энч. ат (имя)
баз — бас — давить
Баз Қаган — энч. ат (имя)
бай — бай — богатый, имущественный
Бай Апа — энч. ат (имя)
Бай-Балык — геогр. ат (геогр.)
Байна — энч. ат (имя)
Байыркы — геогр. ат (геогр.)
бакыр — бакыр (акча) — деньги
балбал — моло таш — каменное изваяние
Бала Чур — энч. ат (имя)
балык — шаар; салыш.: Беш-Балык — назв. города
бан — байлан — быть привязанным
баңа —мага, диал. маңа — мне
баңару — мага — мне
бар — бар — идти, направляться, отправляться
бар — бар — есть, имеется
барк — имарат, үй, курулуш — здание, дом, сооружение
барс — барс — барс
барча — диал. барча — все
бары — баары — все
барыг — жүрүш — поход
барым — барым — имущество (и скот)
бас — бас — давить, теснить
Басар — энч. ат (имя)
Басмыл — этн. ат (этн.)
басыктаг — бөксө тоо? — челядь (?) предгорье
бат — бат — быстро
бат — бат — погружаться (о солнце)
батсык — батыш — заход (солнца)
батур — баатыр — герой

батым — батыр — погружение
баш—башчы — глава, начальник
Башгу — энч. ат (имя)
башла — башта — 1. возглавлять, 2. начинать
бег — бек — крепкий
бег — бий, бек — начальник
Бег Таркан — энч. ат (имя)
Бег Чур — энч. ат (имя)
бедиз//бедис — оймо; бедиз — резьба, орнамент, украшение
бедизчи — оймочу — строитель, мастер
бедик//бедүк — бийик — высокий
бел — бел — поясница
белгү — белги, тамга — знак
белтир — белчир — устье реки
бен — мен — я
бентез — имарат — здание
Беңлигек — геогр. ат (геогр.)
беңгү — мөңгү (түбөлүк, эстелик) — вечный, памятник
беңиз — көз караш, бир нерсенин көрүнүшү — взгляд (?), вид чего-либо
Беңү Чур — энч. ат (имя).
бер — бер — давать
бериденйен — түштүктөн, оң тараптан — с юга, с правой стороны
берийе — оңго, түштүккө — направо, на юг
берт — белек — дар, подарок
берү кел — бери (алып) кел — приносить, доставлять
Бес-Балык — геогр. ат (геогр.)
Бес-Қечин — геогр. ат (геогр.)
беш — беш — пять
Беш-Балык — к. Бес-Балык
биз — биз — мы
бил — бил — знать
билге — билги (билги адам), акылман — мудрый
Билге Қаган — энч. ат (имя).
Билге Тачам — энч. ат (имя)
Билге Тугма — энч. ат (имя)
Билге Чаңшы — энч. ат (имя)
Билге Чикшен — энч. ат (имя)
Билге Шаңун — энч. ат (имя)
билиг — билим — знание
бин — к. бен
бин — мин — садиться верхом
биң — миң — тысяча
бир — бир — один
бир — к. бер

биргерү — түштүккө — на юг
бириғ — бергени — то, что дает
бирик — бирик — соединяться
Биркү — геогр. ат (геогр.)
бирле — бирге, диал. бирле — вместе
бис — к. беш
бисиг//бисүк — урпак, муун — потомство, родство
бит — жаз — писать
бит — бүт — оканчивать
битиг//бисиг — (арх.) битиг, жазуу — письмо
битим — бүтүм, аягы — окончание
бичин — мечин — обезьяна
биш — к. беш
бог — буу (муунт) — душить
богуз — богок (тамак, алкым) — горло
бод — бой — тело, рост
бодрак — бытыранды — разбросанный
боз — боз — серый, белый
бойла — даража (чин)
бол — бол — быть, стать
болун — туткун — пленный
Болчу — геогр. ат (геогр.)
бор — шарап — вино
бош — бош — быть свободным
бөгү — баатыр — герой
бөд — так — трон, престол
бөд — бой — самостоятельно
бөк — бөк — насладиться
бөлөн — даража (тибетский чин)
бөри — бөрү — волк
бу — бу — это
будун — журт (эл) — народ
буз — буз — разрушать, портить
буйрук — 1. буйрук; 2. чин, даража — 1. приказ; 2. должность, чин
буйур — буюр, буйру — приказывать
бука — бука — бык
Букаг тутук — энч. ат (имя)
букарак — букара (эл) — народ
букун — букара (эл)—народ
бул — бол — быть, стать
булга — булга — поднимать смуту(?)
булгак//булганч — бузук, булганч — гнусный, подлый, грязный, засоренный; перен. смятение, мятеж
Булук — геогр. ат (геогр.)
булуң — булуң — угол

Бумын — энч. ат (имя)
бунта — мында — здесь
Бунтату — геогр. ат (геогр.)
бунча — мынча (ушунча) — так, столько
буң — муң — печаль
буңа//баңа — мага, диал. маңа//маа — мне
Бурга — геогр. ат (геогр.)
бүк — бөк — насладиться
бүке — к. бөгү
Бүкегүк — геогр. ат (геогр.)
бүнтүг — бекерчи — бездельник
быӊ — миң — тысяча
Быӊ Эчү — энч. ат (имя)

И

иг — кур — пряжка, ремень
иг — ий — огибать
иг — ардактоо, көкөлөтүү — возвышать, поднимать
игид — ката, жалган — ошибка, фальш
игил — жөнөкөй — простой
игирме — жыйырма, диал. йигирма — двадцать
игит — көкөлөтүү, ардактоо — возвышать, поднимать
иди — ээси, башкаруучусу — хозяин, господин
иди — ыргыт — бросать, посылать, направлять
Идил — Эдил (Волга?) (геогр.)
идиш — идиш — сосуд
изгил — этн. ат (этн.)
ики — эки — два
ил — эл — государство, народ, племенной союз
Ильбилге — Элбилге — энч. ат (имя)
илгерү — илгери, чыгышка — вперед, на восток
илиг — элүү, диал. эллик — пятьдесят
илки — биринчи — первый
Илтерис — энч. ат (имя)
Инел Қаган — энч. ат (имя)
ингек — инек, уй — корова
инген — инген — верблюдица
Иненчү — энч. ат (имя)
ини — ини — младший брат
инилиг — абдан каалоо — сильно желать
Ин Өз Иненчү — энч. ат (имя)
ир — кел, кир — проходить, входить
ир — эр, эрен, баатыр — герой
ириг — ириң — гной
Ирлүн — геогр. ат (геогр.)
ис — иш — дело, работа
ис — эш — сподвижник, союзник

исиг — ысык — горячий
исиг — ичимдик — хлебный алкогольный напиток
Истеми — энч. ат (имя)
ит — эт — делать
ит — итерүү — толкать, отталкивать
ит берт — белек — дар
ич — ич — внутренняя часть чего-либо
ичи//иче — ага — старший брат
ичиг//ичик — баш ийүү — подчиняться
ичинте — ичинде — среди, внутри
ичре — ичинде — внутри, внутрь
Ичүй — геогр. ат (геогр.)
иш — **к.** ис

Й

йаба — жылуу — тепло
Йабаш — Токуш — геогр. ат (геогр.)
йабгу — (чин, даража)
йаблак — акмак — дурной, неразумный
йабр — жабыр — мучить, притеснять
йабыз — жаман, акмак — плохой, дурной
йаг — жоо — враг
Йаглакар — энч. ат (имя)
йагы — согуш — война
йагы — жоолашуу — враждовать
йагы — жакында — приближаться, приставать
йагыз — күрөң — бурый, темный, серый (масть лошадей)
йагыл — жабыл — двигаться с конем, массой, наступать
йадаг — жайдак (жөө) — охлябью (о всаднике), пеший
йаз — жаз — весна
йаз — жаза кетүү — ошибаться
йаз — кайпып өтүү — миновать
йаза — кыйроо — разрушение
йазук — жазык — вина
йазы — жайык жер, өрөөн — долина
йай — жай — лето
йай — жай — рассеять, разогнать
йака — сыйынуу — моление
йакылыг — жактык — сторонник
йалабач — кабарчы, элчи — вестник, посол
йалаң — жалаң — голый, босый
йалма — кементай — плащ (дождевик)
Йалсака — энч. ат (имя)
йалынус — жалгыз гана — только один
Йамтар — энч. ат (имя)
йан — жан — возвращаться
йантык — жантык — склон (горы)

йанчы — кол башчы — военачальник
йаң — жең — побеждать
йанус — жалгыз — единственный
йаңы — жаңы — новый
йаңыл — жаңыл — ошибаться
йапыг — жабык — закрытый
йапыт — жайлаштыруу — устроить
йар — жарат — создавать
йара — жара — быть годным, нравиться
йарак — жоо-жарак — вооружение
йарат — жарат — создать, устроить, творить
йарган — даража (чин, титул)
Йаргун — геогр. ат (геогр.)
йарлык — жарлык — приказ
йарт — жарыт — освещать
йарук — жарык — свет
Йарук Тигин — энч. ат (имя)
Йар-Үгүз — геогр. ат. (геогр.)
йарылка — жалга, алка — благославить
Йарык-Йазы — геогр. ат (геогр.)
йарыш — жазы (жер) — равнина
Йарыш-Аглук — геогр. ат (геогр.)
йас//йаш — жаш — возраст
йаса — жаса — сделать, создать
йат — жат (душман) — враг
йат — жат — чужой, чужбина
йат — жат — лежать, находиться в каком-то положении
йаш — жаш — слеза
йаш — жаш — молодой
Йаш Ак Баш — энч. ат (имя)
йаша — жаша — жить
йашы//йасы — жазы — плоский
йашыл — жашыл — зеленый
Йашыл-Үгүз — геогр. ат (геогр.)
йег — жакшылык — добро
йегин — жээн — племянник
йегирми//йегирме — жыйырма — двадцать
йегрен — жээрде — рыжий (о коне)
йелер — согушчан — боевой
йел — жел — ветер
йел — жал — грива
йел — жел, желдире бастыруу — быстро ехать, скакать
Йелгек — энч. ат (имя)
йеме — жана — и, также, еще
йемлиг — жегиликтүү, жештүү, жатымдуу, даамдуу — приятный, вкусный

Йенчү-Үгүз — геогр. ат (геогр.)
йер — жер — земля
Йер-суб — жер-суу — земля, вода, священная Родина
йерил — жери — отчуждаться, чуждаться
йерле — жерде — обживать, заселять, осваивать
йет — жет — достигать
йет — жит — погибать
йете — жетеле — вести в поводу
йети — жети — семь
йети йегирми — он жети — семнадцать
йетийүз — жети жүз — семьсот
йети отуз — жыйырма жети — двадцать семь
йетмиш//йетмис — жетимиш — семьдесят
йиг — ийги, жакшы — хороший
йиг — жык — валить
Йегин Алп Турат — энч. ат (имя)
Йегин Силиг бег — эн. ат (имя)
йиеген — жээн — племянник, внук
Йиген Чур — энч. ат (имя)
йигирми — **к.** игирма
йилки — жылкы — лошади
йинчге — ичке, назик, алсыз — тонкий, нежный, слабый
Йинчү Үгүз — геогр. ат (геогр.)
йир — **к.** йер
Йир-Байырку — геогр. ат (геогр.)
Йиркиңе — энч. ат (имя)
йит — жит — погибать, пропадать
йити — **к.** йети
йити отуз — жыйырма жети — двадцать семь
йиче — жаңа, дагы — снова, опять
йобол — кыйноо — испытывать мучения, мучиться
йог — жок —нет
Йога — энч. ат (имя)
йоган — жоон, диал. йоган — толстый, крупный
йогару — жогору — вверх
йогла — жоктоо — поминальная песня, оплакивание умершего
Йогра — геогр. ат (геогр.)
йогын — эскерүү — чтить
йок — жок, диал. йок — нет
йокару — жогору — вверх
йоккыш — жок кылуу, жоготуу — уничтожать
йол — жол, диал. йол — дорога
Йол Апа — энч. ат (имя)
Йолуг Тигин — энч. ат (имя)
йолуг — жолук — встречать
йолы — (бир) жолу — раз

йонт — (үйүр) жылкы — лошади, табун
йоры — жору, жорт — ходить, двигаться, идти
йөгерү — жогору — наверху
йөгтүр — көтөрүү, ардактоо — возвышать, уважать
йуг — ый — плач
йугур — жуур, тепсе — утаптывать (снег)
йуйка — жука — тонкий
Йула-Көл — геогр. ат (геогр.)
йумыглыг — жыйынтык — вывод, итог
Йурт — ата журт — земля, страна, родина
йурч (?) — кайын ага, кайын ини — шурин
йут — жут — падеж скота, бескормица
йүгүр — жүгүр — бегать, бежать
йүз — жүз — сто
йүз — сүз — плавать
йүз — жүз — лицо
Йүз Күмүл — энч. ат (имя)
йүк — к. йог
Йүкүн Тириг — энч. ат (имя)
йүкүнт — жүгүнт — заставить сгибаться
йүр — жүр — ходить
йүрек — жүрөк — сердце
йыг — жык — валить
йыг — к. йуг
йыг — жый — собрать
йыгач — жыгач — дерево
йыл — жыл — год
йылан — жылан — змея
йылкы — жылкы — лошадь
йылсыг — бай — богатый, зажиточный
Йылун-Көл — геогр. ат (геогр.)
йымша — жумша — смягчаться
йыпар — жыпар — мускус, благоухание
йырайа — солго (түндүккө) — налево (на север)
йырдантайан — түндүктөн — с севера
йыс//йыш — жыш (токой) — чернь (густой лес)

К

каб — кап — мешок
каб — кап — хватать
кабай — бешик — колыбель
кабыс — кабыш — перен. драться
кабыш — кабыш — соединение
кагадаш — курдаш, максатташ—сподвижник, единомышленник
каган — кан — хан

Қадаз — геогр. ат (геогр.)
кадаш — курдаш — сподвижник
кадын — кайын — родственник по мужу или жены
кадыр — каардуу — суровый, жестокий
Қадыркан — геогр. ат (геогр.)
Қазаң — геогр. ат (геогр.)
казган — кызган, ээ болуу, табуу — ревновать, приобретать, добывать
Қазлук-Көл — геогр. ат (геогр.)
кайгы — кайгы — печаль
кал — кал — оставаться
калйур — ачуулануу, каардануу — гневаться, злиться
калын — калың (журт) — народ, страна
калын — калың — толстый, грубый
камашат — алсыроо — дать ослабеть (о ногах)
камуг — баары, бүткүл — все, целый, весь
камыш — кабыш, кармаш — сражаться
кан — кан — кровь
кантайын — кантип? — как, каким образом?
кантан —кайдан — откуда
каң — **к.** кан
каңым каган — кан атам — отец хан
Қапа-Сеңир — геогр. ат (геогр.)
Қапаган —энч. ат (имя)
капыг — капка, каалга — ворота
кар — кар — снег
кара — кара — черный
кара — кара —смотри
кара — кара журт — масса, толпа
Қара Барс — энч. ат (имя)
кара будун — кара букара — простолюдин (народ)
Қара-Булук — геогр. ат (геогр.)
Қар(а) Йазмаз — энч. ат (имя)
Қара Йаш — энч. ат (имя)
Қара-Йота — геогр. ат (геогр.)
кара камуг — калайык-калк — масса (народ)
Қара Қан — энч. ат (имя)
Қара-Көл — геогр. ат (геогр.)
Қара-Қум — геогр. ат (геогр.)
Қара-Сеңир — геогр. ат (геогр.)
Қара Чур — энч. ат (имя)
Қара Ынанчу чур — энч. ат (имя)
караг — каруу — рука, сила
карагу — кароол(-чу) — караул, пикет
карган — карган — кляться
карлук — карлук — элдин аты (этн.)

кары — кары — стареть
карыг сөк — карды жиреп (сөгүп) жол салуу—прокладывать дорогу
Қасуй//Қашуй — геогр. ат (геогр.)
кат — кайын ата — тесть
ката — ката (жолу) — раз
каты//катук — катуу, диал. каттык — твердый
катун — катын — госпожа, жена
катыглан — кайраттан (катуулан) — мужаться, крепиться
кач — канча — сколько
кач — кач — бежать
каш — каш — брови
кег — кек — месть
Қеглинч — энч. ат (имя)
кед — кий — одевать
кедер — кедер[1] — назад
кедим — кийим — одежда
кейик — кийик — газель, дикий зверь
Қейре — геогр. ат (геогр.)
кел — кел — приходить
келин — келин — невестка
келүр — келтир (алып кел) — доставить, привести
Қем — геогр. ат (геогр.) —река в Туве
кентү — өзү — сам
кеңерес — элдин аты (этн.)
Қеңү-Тарман — геогр. ат (геогр.)
кергек — керек — надо, нужно
кергек — өлүм — конец, смерть
Қергүн — геогр. ат (геогр.)
кеч — кеч — переправляться, переходить
Қечин — геогр. ат (геогр.)
кєш — кур — пояс
Қешдим — геогр. ат (геогр.)
кигүр — келтир, аткар — привести, доставить, выполнить
кидин — кийин, артта — сзади
кизе — кийин — потом
ким — ким — кто
кини — кине, күнөө — вина
киңшүр — жаңжалдашуу — ссорить, сеять вражду
кир — кир — грязь
кир — кир — входить, проникать
кирү — **к.** кери
кис — киш — соболь

---

[1] Бул сөз төмөнкү макалдын составында кезигет: «Илгери барардын ити чөп жейт, *кедери* кеткендин келини ууру кылат».

киси — кишн — человек (люди)
кисре — кийин — затем, после, потом
кит — кет — уходить
кич — кеч — вечер
кичиг — кичине, диал. кичик — маленький, малая, младший
киши — к. киси
киши — аял — жена
коб — тур, диал. коп — вставать
кобрат — чогулт — собрать
код — кой — оставлять, класть
коды — кедер — назад
коды — кудуу, төмөн түшүү — опускаться вниз
кол — суу, дарыя — река (сал. Кеӊ-Кол ж. б.)
кон — кон — ночевать, расположиться, жить, обитать
кон//коӊй — кой — овца
коп — көп — много, все, весь
корк — корк — бояться
көбрүг — көпүрө — мост
Көгмен — геогр. ат (геогр.)
Көгүр — геогр. ат (геогр.)
Көгшин — энч. ат (имя)
Көдик — эмгек — труд, работа
көз — көз — глаза
көзүнч — каалоо — желание
күзӊү//көзүӊү — күзгү — зеркало
кук//көк — көк — голубой
Көк Амаш Тутук — энч. ат (имя)
Көк-Өӊүг — геогр. ат (геогр.)
көкмөк — көкмөк — лань
көл — көл — озеро
Көмүр — геогр. ат (геогр.)
көӊүл — күн — солнце
көрк — көрк — красота
Көртле — энч. ат (имя)
көртле — көрктүү — красивый
көтүр — көтөр — поднять, возвысить
кудуз — аял — женщина
кул — кул — раб
кула — кула — саврасый
кулкак — кулак — ухо
кум — кум — песок
кун — кун — плата за кровь
кунчуй — каныша — княжна
Куну Сеӊүн — энч. ат (имя)
кур — татыктуу — достойный
курданта — батышка — к западу

курүйа — артка, батышта — назад, на запад
курыгару — артка, батышка — назад, на запад
курыкан — элдин аты (этн.)
кут — кут — счастье, счастливый
кутай — жибек — шелк
Кутлуг — энч. ат (имя)
Кушлагак — геогр. ат (геогр.)
кушладагы — мүнүшкөр — охотник (с ловчей птицей)
Кушуй — геогр. ат (геогр.)
Кушу Тутук — энч. ат (имя)
кү — кабар — молва, слух
Күг Сеңүн — энч. ат (имя)
күдөгү — куда — сват
күз — күз — осень
күк — күкүм — частица
Күл Билге каган — энч. ат (имя)
Күл Иркин — энч. ат (имя)
Күл Тигин — энч. ат (имя)
Күл Тудун — энч. ат (имя)
Күл(и) Чур — энч. ат (имя)
Күлүг Апа — энч. ат (имя)
күлүг — күлүк (ат) — знаменитый, именитый
Күлүг Тутук — энч. ат (имя)
Күлүг Йиге — энч. ат (имя)
Күлүг Туган — энч. ат (имя)
Күлүг Чигси — энч. ат (имя)
Күлүг Чиген — энч. ат (имя)
Күлүг Чур — энч. ат (имя)
күм — угуу, дарек — слух
Күмүл Өге — энч. ат (имя)
күмис//күмүш — күмүш — серебро
күн — күн — солнце
күн батсык — күн батыш — запад; заход (солнца)
күн тогсык — күн чыгыш — восток; восход (солнца)
күни — күнү — наложница
Күни Тириг — энч. ат (имя)
Күнч Тутук — энч. ат (имя)
күң — күң — рабыня
күллиг — куу (киши) — хитрый, пронырливый
Күртле — энч. ат (имя)
күч — күч — сила
Күч Барс — энч. ат (имя)
Күч Күл — энч. ат (имя)
Күч Кыйаган ичреки — энч. ат (жана даража)—имя, титул
Күч Өге — энч. ат (имя)
кыбчак — элдин аты (этн.)

кыд//кыт — бошотуу, кыйшаюу, ийрейүү — отпускать, кривиться
кыз — кыз — девушка, дочь, девица
кыз кудуз — кыз-келиндер — девушка, женщина
кызгак — кызалак — девчурка, девочка
кызыл — кызыл — красный
Қыйаган — энч. ат (имя)
кыймат — кайрат, эрдик — мужественный, храбрый
кыйын — кыйын (кыйынчылык) — мучение, тягота
кыл — кыл — делать
кылыч — кылыч — меч
кыр — кыр — скребать
кыргак — кыргак — кромка
кыргыз — элдин аты (этн.)
кырк — кырк — сорок
кыс — кыс — давить, жать
кысга — кыска — короткий
кытаң — элдин аты (этн.)
кыш — кыш — зима

Л

лагзын — доңуз (чочко) — свинья
Ликең — энч. ат (имя)
Лисун Тай сеңүн — энч. ат (имя)
лүй — жылан (ажыдаар) — дракон

М

маг — мактоо — хвала
Магы-Қурган — геогр. ат (геогр.)
маңа — мага, диал. маңа — мне
мар — насыятчы, мугалим — наставник, учитель
мен — мен — я
меңкү — маңги, эстелик — вечный, памятник
му — -бы? — *ли? (вопросит. частица)*
мүгүз — мүйүз — рог, рога
мыз — биз — мы

Н

на — мына — вот, тут
не — не — что
неке — неге? — к чему, для чего
Нең Сеңүн — энч. ат (имя)
нине — тууган, аял — родственник, женщина
Номыш Баш — энч. ат (имя)

О

обут — уят — стыд
ог — уул — сын
огдам — жара — рана (?)

огл — уул — сын
оглан — жоокер — витязь
Огом — энч. ат (имя)
огра — өксүп, боздоп ыйлоо — рыдать
огуз — элдин аты (этн.)
огул — уул — сын
Огул Барс — энч. ат (имя)
Огул таркан — энч. ат (имя)
огурун — турмуш-тиричилик, ишкердик — бытие, деятельность
Огут — энч. ат (имя)
огуш — уруу, эл — племя, народ
оз — куткаруу, сактап калуу — спасаться
оз — оз — обходить, побеждать
Озмыс Тигин — энч. ат (имя)
ок — уруунун аты — род
ок — ок (жебе) — стрела
ол — ал, диал. ол — он, этот, тот
олур — олтур — сидеть
олуру кал — отуруп (отурукташып) кал — остаться жить
олурсык — отургуч — сидение
он — он — десять
он түмен — он түмөн (жүз миң) — сто тысяч
оң — оң — правый
оң тутук — даража (чин)
опа — опа — жертвенная куча камней
опла — опуруп-жапырып тийүү, атырылуу — атаковать, броситься в атаку
орду — ордо — орда
орту — орто, ортосу — середина
орыз — бакыт (счастье)
осына — бери, бери жакка; ичтен, ички — сюда, внутрь
от — от — огонь
отачы — дарыгер — лекарь
отуз — отуз —тридцать
отуз — татар — элдин аты (этн.)

Ө

өг — 1. ой; 2. эне; 3. мактоо — 1. мысль, 2. мать, 3. хвала
Өгдем Ынал Алп — энч. ат (имя)
өге — акылман, башкаруучу — мудрый, правитель
Өгүне Тутук — энч. ат (имя)
өд — убакыт — время
өд — өт — желчь
өдсег — тез, ылдам — быстро, скоро
өдүк — үгүт — насыят, наставление

өдүш — убакыт (күн) — время (сутки)
өз — өзүм — сам
Өз Билге — энч. ат (имя)
Өзин — энч. ат (имя)
өзлик — өздүк (менчик) — собственный
Өзмыс Тигин — энч. ат (имя)
өкин — өкүн — сожалеть
өкүн — өкүн — раскаиваться
өл — өл — умереть, умирать
өлги — өлүм — смерть
өлүг — өлүк — мертвый, труп
өлүр — өлтүр — умертвить, убить
өн — үн — голос
өң — өң — лицо
өң — алдыга (өңүп жөнөө) — перед
өңре — алды жак — перед, передняя сторона
өңденйен — алдыдан, чыгыштан — спереди, с востока
Өңүг — геогр. ат (назв. реки)
өрги — кур — строить
өргин — өргө, кан сарай — дворец с троном
Өрпен — геогр. ат (геогр.)
өрт — өрт — пожар
өрүң—үрүң: үрүң-бараң — светлый, белый (о небе предрассветном)
Өрүң Бег — энч. ат (имя)
өт — өт — проходить
өтле — үгүттөө — наставлять
өтрү — кийин, анан — потом, затем
өтүг — өтүнүч — просьба
Өтүкен — геогр. ат (геогр.)
өтүн — өтүнүү, өтүнүч — просьба
өтүнчү — өтүнүч — просьба
өчүк — очок — очаг

П

пичин — маймыл — обезьяна
пурум — Рим — Рим
Пулиңе — энч. ат (имя)

С

саб — сөз — речь, слово
Сабра Тамган таркан — энч. ат (имя)
Сабра Тамган чур — энч. ат (имя)
Сабык Басар — энч. ат (имя)
сагдычлары—сакчылары — защитники
сад//шад — даража, наам — (титул, чин)
сакын —сагын, ойлон — скучать, думать
Сакыш//Шакыш — геогр. ат (геогр.)

сал — сал — плот
сан — сан — число, счет
Сантуң//Шантуң — геогр. ат (геогр.)
санч — саюу, жанчуу — заколоть, побеждать
саңа — сага, диал. саңа — тебе
саңун — чин, титул — чин
сарыг — сары — желтый
сач — чач — волосы
себин — сүйүн — радоваться
секиз — сегиз — восемь
секиз огуз — элдин аты (этн.)
секиз он — сексен — восемьдесят
секизинч — сегизинчи — восьмой
Селеңе—геогр. ат (геогр.)
семиз — семиз — жирный
Сем Тоңра — этн. ат (имя)
сен//син — сен — ты
сеңир — сеңир — хребет (Кара-Сеңир)
сеңүн — титул, чин
сиз — сиз — вы
силиг — **к.** Йегин Силиг бег
силик — сылык, сулуу — изящный, красивый
син — **к.** сен
сиңли — сиңди — младшая сестра
сир — элдин аты (этн.)
согд//согдак — согду — согдийцы (этн.)
соруг — суроо — вопрос
сөз — сөз — слово
сөк — сөк — распороть, рассечь
сөкүр — чөктүр, ий — заставить согнуться, согнуть
сөңүк — сөөк — кость
сөңүш — согуш, уруш — сражение
суб — суу — вода
сук — даража, наам (титул, чин)
Суңа — геогр. ат (геогр.)
сү — кол, аскер — войско
сүз — жасалга — украшение
сүле — жоола — идти войной, преследовать врага
сүңүг — сүңгү (найза) — копье
сүңүш//сүңүс — согуш, салгылашуу — сражение, сражаться
сүр — сүр — гнать
сүчүг — чучук — мозг трубчатой кости
сы — сын — ломаться, биться
сыг — (ыйлап) сыктоо — горько оплакивать, горевать
сыгын — сыгын, бугу — олень
сыгыт — өксүп, боздоп ыйлоо — рыдание, плач

сык — сык, кыс —давить, теснить
сыңар — сыңар (жалкы) — один из пары

Т

табар — товар — имущество
табгач//табчаг — элдин аты (этн.)
табышкан — коён, диал. табышкан — заяц
таг — тоо — гора
Тадыкын Чур — энч. ат (имя)
Тай Билге Тутук — энч. ат (имя)
Тайган — геогр. ат (геогр.)
такыгу — тоок — курица
Талакым — геогр. ат (геогр.)
Талуй-үгүз — геогр. ат (геогр.)
талчыг — ишенимдүү — доверенный
Таман Таркан — энч. ат (имя)
тамга//тамка — тамга — знак, клеймо
Тамган — энч. ат (имя)
таң — таң — заря
Таңут — Таңгут — государство Тангут
тап — тап — найти, находить
тапа — тарап (көздөй, карай) — направление, сторона
тапла — кызмат өтөө, эскерүү — служить, почтить
тардус//тардуш — элдин аты (этн.)
Тардуш Ынанчу Чур — энч. ат (имя)
таркан — даража, наам —титул, чин
таркан сеңүн — **к.** Сеңүн
таркат — даража, наам (титул)
тарлаг — талаа — поле (засеянное)
Тарман — геогр. ат (геогр.)
тас//таш — таш — камень
тас//таш — тыш — внешняя сторона
тасык//ташык — ташуу — выходить из берега; выливаться через край
тат — жат (киши) — чужеземец
татабы — элдин аты (этн.)
татар — элдин аты (этн.)
Тачам — энч. ат (имя)
ташру — тышкары — наружу, вовне
те — де — говорить
теблиг — алдоо, азгыруу — подстрекать
тег — тий — доходить, касаться, обладать
тег — дейин, чейин — до
тег — окшош, сыяктуу, сымал — подобно
тегин — даража, наам (титул, чин)

тегире — тегерек — вокруг
тез — тез — быстро, скоро
тез — тез — бегать
тезгинте — курча — окружать
тезиг — ылдам, тез — быстро, скоро
тезик — элдин аты (этн.)
тейиң — тыйын чычкан — белка
тек — төк — проливать
Текеш — энч. ат (имя)
темир — темир — железо
Темир-Капыг — геогр. ат (геогр.)
тең — тең — мера, количество, равенство
теңри — теңир — небо
тер — тер — пот
Термел — **к.** Ак-Термел
терс — терс — терс (этн.)
ти — де — говорить, сказать
тигин — **к.** тегин
тизлиг — тизелүү — имеющий колени
тик — тик — строить, водружать, поставить
тиле — тиле — (каалоо) — желать
тиң — тыңда — слушать
тиң — **к.** тең
Тинеси — энч. ат (имя)
тир — тер — собирать
тириг — тирүү, диал. тирик — живой
тирил — тирил — оживиться
тири — түрүл, кошул, чогул — объединяться, собраться
тиркиш — кербен — караван
тог — чыгуу, көтөрүлүү — восходить, подниматься
Тогла — геогр. ат (геогр.)
Тоглуг — эн. ат (имя)
тогсык — чыгыш — восход
Тогу-Балык — геогр. ат (геогр.)
тогуз — тогуз — девять
тогуз татар — элдин аты (этн.)
тогузынч — тогузунчу — девятый
Тогургу — геогр. ат (геогр.)
тод — той — насыщаться, быть сытым
ток — ток — сытый
Ток-Бөгүт — геогр. ат (геогр.)
тока — тогоо — пряжка
токры — элдин аты (этн.)
токсынч — **к.** тогузунчу
токта — токто — остановиться
токуз огуз — элдин аты (этн.)

токуз — **к.** тогуз
Токуш — геогр. ат (геогр.)
токы — тийүү, кол салуу — нападать поражать
токыз — **к.** тогуз
токызынч — **к.** тогузынч
толга — толго — крутить, подкручивать
толгат — толгот — иметь родовые схватки
тон — тон — шуба, верхняя одежда
Тонукук — энч. ат (имя)
Тонукук Бойла Бага таркан — **к.** Тоңйукук, бойла, бага, таркан
Тоңа Тигин — энч. ат (имя)
Тоңра йылпагут — энч. ат (имя)
топ — топ, бөлүк — куча, группа
Торгул — энч. ат (имя)
торуг — тору — диал. торуг — гнедой
тоста — тостойуу — выпучить глаза
төк — төк — проливать
төлөс — элдин аты (этн.)
Төлеш Тириг — энч. ат (имя)
төлис — **к.** төлөс
төпе — төбө, дөбө — макушка, верх, верхушка чего-либо
төри//түр — заң — закон
төрү — төрө — родить
Төр Апа ичреки — энч. ат (имя)
төрт — төрт — четыре
туг — көчкү — завал (горный)
туг — туу — знамя
Туган — энч. ат (имя)
Тогу-Балык — геогр. ат (геогр.)
Тудун — энч. ат (имя)
туй — туй — понимать, подозревать, чувствовать
тул — тул — вдова
тур — тур — стоять, жить
тусум — жардам, пайда — польза
тут — тут — держать чего-либо
тутуг — барымта — залог
тутук — даража, наам—титул, чин
Тутук Аш — энч. ат (имя)
Тучайан — энч. ат (имя)
тушы — тушу — напротив чего-либо
түз — түз — прямой
Түз Бай Күч Барс Күлүг — энч. ат (имя)
түке — түгөт — кончать
түкети — жакшы — хорошо

түлбери — белек — дар
түмен — түмөн (он миң) — десять тысяч
Түн — геогр. ат (геогр.)
түн — түн — ночь
Түңкер — геогр. ат (геогр.)
Түпүт — геогр. ат (геогр.)
Түрги-Йаргун — геогр. ат (геогр.)
түргис — түргеш — тюргеши (этн.)
түрк — түрк — тюрк (этн.)
түс — түш — спускаться, опускаться, падать, слезать с коня
түс — ыргытуу — бросать
түшүр — түшүр — (понуд.) опускать, спускать, ронять
тыл — тил — пленный, лазутчик, язык
тың — тың — проворный, сильный

У

у — бир нерсе иштөөгө жөндөмдүү болуу — мочь
у — уйку — сон
у — артуу, арттыруу, көбөйтүү — увеличивать
уг — уруу — племя
уг — уйпалоо — мять
угла — ыйлоо — рыдать, плакать
угуш — көп, арбын — многочисленный
уд//уда — удаа — один за другим, вслед
удачы — кудреттүү — могущественный
удлык — сан — бедро (лошади)
Удун — энч. ат (имя)
Удур Чигиши — энч. ат (имя)
уды — ую, укта — спать
уз — уз — мастер
уз — улантуу — продолжать
узун — узун — длинный
уйа — уя; үй-бүлө, тууган-туушкан — гнездо; семья, родственники
уйал — уя, уруу — гнездо, род
уйгур — уйгур — уйгуры (этн.)
ук — **к.** уг
ук — ук — слушать, повиноваться
ула — ула — связывать, соединять, продолжать дело, наследовать
улга — улгай — расти, сделаться большим, вырасти
улгат — улгайт, чоңойт — вырастить
улуг — улуу — старший
Улуң Шад — энч. ат (имя)

улыс — аймак — страна, область
ум — эне — мать
Умай — Умай — Умай (женское божество)
Умай бег — энч. ат (имя)
Умач — энч. ат (имя)
Умсуг — энч. ат (имя)
ун — ун — мука
Унун — энч. ат (имя)
унч — мүмкүнчүлүк — возможность
ур — ур — бить
Ургу — геогр. ат (геогр.)
уртур — орноштуруу, куруу — устроить, поставить
уруг — урук, урпак — потомок
уруң — желек — знамя
уруш — уруш — битва, сражение
уры — уруу — племя, потомок
Уры бег — энч. ат (имя)
ус — **к.** оз
Усын-Бунтату — геогр. ат (геогр.)
утру — утурла — выйти навстречу
уч — уч — летать (умирать)
учуз — арзан, жеңил — дешевое, легкое (дело)

Ү

үг (үз) — дарыя — река
үгүз — дарыя — река
үд — өт — желчь
үз — үз — рвать, прерывать
үзе//үзре — үстүндө, өйдөдө — наверху, вверху
үзүт — арам — нечистый
Үзүт Угды — энч. ат (имя)
үк — байуу — богатеть
үкүс//үкүш — көп, көбү — много, большинство
үл — **к.** өл
үле — үлө, үлөштүр — делить причитающуюся часть, долю
үлүг — үлүш — часть, часть чего-либо
үн — үн — голос
үнтүр — таң, утур, таң ата — на рассвете
үрк — үрк — пугаться
үрүң — үрүң-бараң — светлый, белый (о небе предрассветном)
үч — үч — три
Үч-Биркү — геогр. ат (геогр.)
үч карлук — (этн.)
үч быӊ — үч миң — три тысячи
үч отуз — жыйырма үч — двадцать три

үчүн — үчүн — ради, для
Үчүн Күлүг Тириг — энч. ат (имя)

Ч

чаб//чав//чап — атак, даңк, — слава, молва, репутация
чаблы — ылачын, шумкар — сокол, кречет
Чаб Шатун таркан — энч. ат (имя)
Чача Сеңүн — энч. ат (имя)
че — чейин — около
челиг — челишүү — бодаться, драться
чериг — черик — войско
чет — чет, чек — край, граница
чигил — элдин аты (этн.)
чик — элдин аты (этн.)
чок — манжа — кисть
чолуг — үй-бүлөө, бала-чака — семья, дети
Чорак — энч. ат (геогр.)
Чочук Бөри Саңун — энч. ат (имя)
Чочы Бөри — энч. ат (имя)
Чугай-Куз — геогр. ат (геогр.)
чур — даража, наам (титул, чин)
Чуш — геогр. ат (геогр.)
чыг — чык — выходить
чыгаң — кедей — бедный
Чыкан — энч. ат (имя)
чыкан — даража, наам (титул, чин)
чындан — жыгачтын бир түрү — сандаловое дерево
чыт — эстелик, чеп — обелиск, крепостные стены

Ш

шад — даража, наам (титул, чин)
шакын —сагын, сагынуу — думать, горевать, печалиться
Шалчы — энч. ат (имя)
Шантуң — геогр. ат (геогр.)
шаш — шаш, шашуу — растеряться
шогдак — **к.** согдак
Шогур — энч. ат (имя)
Шокак — геогр. ат (геогр.)
шу — **к.** су, суб
Шубуш Ынал — энч. ат (имя)
Шугра — энч. ат (имя)
шуңа — өрдөк — утка
Шып-Башы — геогр. ат (геогр.)

Ы

ы — жыгач — дерево
ы, ыт? — тигүү, тургузуу — (воздвигать)?
ы, ыд — ыргыт — бросать
ыгар — кайран (эл) — несчастный (народ)
ыгач — жыгач — дерево
ыд — ыдыра — разрушаться, распороться
ыдук — ыйык — священный, благословенный
Ыдук-Баш — геогр. ат (геогр.)
ынал — даража, наам (чин, титул)
ыдыкут — даража, наам (титул, чин)
Ынанчу Билге — энч. ат (имя)
Ынанчу Чур — энч. ат (имя)
Ынаң Уграч — энч. ат (имя)
ынча — мынча, ушунча — столько
ыра — ыраакта — удаляться
Ысбара — энч. ат (имя)
ыт — ит — собака
ычкын — ычкын — развеять, привести в растройство
Ышбара — энч. ат (имя)
Ышбара Йамтар — энч. ат (имя)

Э

э — бол — быть
эб — үй — дом
эбле — үйлөн, диал. эбле — женить
эблиг — аял — жена
эбчи — эпчи — домоправительница
эг — каргы — связка, ошейник
эг — эк — айдоо—пахать, сеять, сажать
эг — ийгилик — доспехи
эгет — күң — служанка
эгеч — эже, бийкеч — 1. старшая сестра; 2. девушка; 3. старший родственник
эгиз — бийик, диал. эгиз — высокий
эгир//эгер — ийир — окружать, преследовать
эгмеч — таеже — тетка
эгри теб — ээр, ат жабуу, үртүк — седло, попона
Эгүк-Қатун — геогр. ат (геогр.)
эдгү — ийги — благо, добро, хорошо
эдиз — эдиз (эл) — эдизы (этн.)
эдис — бийик, диал. эгиз — высокий
эдкү — ийги — хороший, добрый
Эзгене — энч. ат (имя)
Эзгенти — геогр. ат (геогр.)
Эзгенти-Қадаз — геогр. ат. (геогр.)

эзгенч — салт — обычай
эйле — жеңүү — побеждать
эк — **к.** эдгү
эке — **к.** эгеч
эки — эки — два
эки йегирми — он эки — двенадцать
экин ара — ортосунда, арасында — промежуток, между
экинлиг — эгиндик — хлебный
эл — эл — племенной союз, община, народ
элиг — кол — рука
элиг — элүү — пятьдесят
элир — элир — 1. бредить, кричать во сне. 2. возбуждаться, беснoваться, иметь сильное стремление
элт — сүйрө, жетеле — тянуть, вести, уводить
элдебер//элтебер — даража, наам (чин)
Эл Терис Қаган — энч. ат (имя)
Эл Туган Тутук — энч. ат (имя)
элчи — элчи — посол
элчиг — **к.** элчи
Элчи Чур — энч. ат (имя)
эм — азыр, эми, диал. энди — теперь
эмгек — кыйналуу — мучение
эмгет — кыйноо — мучить
эмди — **к.** эм
эң — эң — самый
эр — **к.** э
эр — эр — герой, муж
эрдем — эрдем — доблесть, храбрость, мужество
эрен — эрен — герой, молодец; сильный, мужественный
Эрен-Улуг — энч. ат (имя)
эр ердем — эр, эрдик — геройская доблесть
эринч — мүмкүн — возможно, надо
эрк — эрк — свобода, воля
Эр-Қамыш — геогр. ат (геогр.)
эркин — эркин — свободный
эриклиг — эрдик, каармандык — отвага
Эрсегүн — геогр. ат (геогр.)
Эртис — Иртиш — геогр. ат (геогр.)
эс//эш — эш, дос, жолдош — товарищ, друг
эсид — ук, диал. эшит — слушай
эт — эт — делать, устраивать, организовывать
эти — эт — делать
эти — эң — очень
этиг — эт (жаратуучу) — творец
этил — этил — быть сделанным
Этрүк — энч. ат (имя)

эч — энчи — доля, часть

эче — эже — сестра (старшая сестра или страший по возрасту родственник по женской линии)

эчең — ажырап калуу — расставаться

эчү — ата-баба, (улуу) тууган — предки, старший родственник

эшүке — кездеме, парча — ткань, парча

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЭСТЕЛИКТЕРИ БОЮНЧА ЖАРЫККА ЧЫККАН АДАБИЯТТАР

Агманов Е. Именно-атрибутивное словосочетание в языке памятников древнетюркской письменности. — АКД.—Алма-Ата, 1964.

Айдаров Г. О языке памятника Тоньюкука и его отношение к некоторым современным тюркским языкам. — АКД. — Алма-Ата, 1959.

Айдаров Г. Морфологическая характеристика именных основ в языке памятника Тоньюкука. — Изв. АН Қаз. ССР. Сер. обществ. наук, вып. 3 (13), 1959.

Айдаров Г. Лексика языка енисейско-орхонских и таласских памятников древнетюркской письменности. — АДД. — Баку, 1974.

Аманжолов С. А. Памятники древнетюркской письменности и их отношение к современным тюркским языкам. — Материалы Первой Всесоюзной конференции востоковедов в Ташкенте, 4—11 июня 1957. — Ташкент, 1958.

Аманжолов А. С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. — М., 1969.

Аманжолов А. С. Графика таласских, енисейских и орхонских надписей. — Қазак тілімен әдебиет мәселелері, вып. 3. — Алма-Ата, 1973.

Аманжолов А. С. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности. — АДД. — Алма-Ата, 1975.

Антонов Н. Қ. Былыргы тюрк тыла (VI—VIII үйэлэр). — Якутск, 1970.

Антонов Н. Қ. Материалы по исторической лексике якутского языка.— Якутск, 1971.

Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности, вып. 3—4. — ЖС, 1896.

Асаналиев У. Аффиксы, встретившиеся в енисейских памятниках.—Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. — Фрунзе, Илим, 1971.

Ахметов М. А. Глагол в языке орхоно-енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком). — АКД. — Алма-Ата, 1970.

Ашыралиев Қ. Орхон-Енисей жазма эстеликтердеги уңгу сөздөр. — Фрунзе, 1963.

Ашыралиев Қ. Древнетюркские элементы в современных тюркских языках. На материале орхоно-енисейских памятников. — АКД. — Фрунзе, 1969.

Бартольд В. В. Соч., т. V. — М., 1968.

Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. — Фрунзе, 1959.

Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя енисеика. — Фрунзе, 1962.

Батманов И. А. Таласские памятники древнетюркской письменности. — Фрунзе, 1971.

Батманов И. А., Қуна А. Ч. Памятники древнетюркской письменности Тувы, вып. I, II, III. — Кызыл, 1963—1965.

Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI—VIII веков. — М.—Л., 1946.
Бернштам А. Н. Очерки истории гуннов. — Л., 1951.
Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. I. — М.—Л., 1950.
Грач А. Д. Древнетюркские изваяния Тувы. — М., 1961.
Грач А. Д. Хронологические и этнокультурные границы древнетюркского времени. — Тюркологический сборник. — М., 1966.
Гумилев Л. Н. Древние тюрки. — М., 1967.
Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии, вып. 1. — Фрунзе, 1963.
Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках.— Под ред. И. А. Батманова.—Фрунзе, 1971.
Древнетюркский словарь.—Л., 1969.
Жанузаков Т. Основные типы и состав тюркской ономастики V—VIII вв., Изв. АН Каз. ССР. Сер. обществ. наук, № 1, 1971.
Евтюхова Л. А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии.— МИА, № 24. — М., 1952.
Евтюхова Л. А. Южная Сибирь в древности. — По следам древних культур. — М., 1954.
Есенгулов А. Словообразовательные аффиксы в языке древнетюркской письменности (на материале орхоно-енисейских и таласских памятников). — АКД. — Алма-Ата, 1969.
Иностранцев К. Хунны и гунны. — Л., 1926.
История Тувы, т. I.—М., 1964.
Киселев С. В. Значение техники енисейских писаниц. — Труды Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук, вып. V. — М., 1930.
Киселев С. В. Неизданные надписи енисейских киргизов. —ВДИ, 1939, № 3.
Киселев С. В. Письменность енисейских кыргызов. — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, вып. XXV. — М., 1949.
Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 9, Изд-во АН СССР. — М.—Л., 1949.
Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. — М., 1951.
Киселев С. В. Краткий очерк древней истории хакасов. — Абакан, 1951.
Клеменц Д. Североазиатские рунические письмена и чтение их. — Иркутск, 1895.
Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. — М., 1964.
Кляшторный С. Г. Тоньюкук — Ашидэ юаньчжэнь. — Тюркологический сборник. — М., 1966.
Кондратьев В. Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. — Л., 1970.
Кондратьев В. Г. Очерк грамматического строя языка памятников тюркской рунической письменности VIII в. из Монголии. — АКД. — Л., 1965.
Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого языка. — М.—Л., 1956.
Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка.—М.—Л., 1960.
Кононов А. Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. — Л., 1969.
Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России.—Дооктябрьский период. — М., 1972.

Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв. — Л., 1980.
Котвич В. Л. Исследования по алтайским языкам. — М., 1962.
Кулиев А. А. Неличные формы глаголов в языке орхоно-енисейских памятников (в сравнении с азербайджанским языком). — АКД. — Баку, 1978.
Кюнер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной и Средней Азии и Дальнего Востока. — М., 1961.
Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. — М.—Л., 1952.
Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. — М.—Л., 1959.
Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. — М.—Л., 1952.
Малов С. Е. Образцы древнетурецкой письменности. — Ташкент, 1926.
Массон М. Е. К истории открытия древнетурецких рунических надписей в Средней Азии (Материалы Узкомстариса), вып. 6—7. — М.—Л., 1936.
Мелиоранский П. М. Памятник в честь Кюль-Тегина.—ЗВОРАО, СТ, т. XII, вып. II—III, 1899.
Мелиоранский П. М. Об орхонских и енисейских надгробных памятниках.— ЖМНП, ч. 317, 1898.
Мелиоранский П. М. По поводу новой археологической находки в Аулиеатинском уезде. — ЗВО, т. XI, 1899.
Мелиоранский П. М. Два серебряных сосуда с енисейскими надписями. — ЗВО, т. XIV, 1902.
Мелиоранский П. М. Небольшая орхонская надпись на серебряной керамике Румянцевского музея. — ЗВО, т. XV, 1904.
Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников. — М., 1960.
Насилов Д. М. О некоторых памятниках в Минусинском музее. — Народы Азии и Африки, 1963, № 6.
Оркун A. Eski turk yazitlari, I—V. — Istanbul, 1936—1941.
Потапов Л. П. Очерки по истории алтайцев. — М.—Л., 1953.
Раджабов А. А. Язык орхоно-енисейских памятников древнетюркской письменности. — АКД. — Баку, 1967.
Раджабов А. А. Глаголообразование в языке орхоно-енисейских памятников. — АДД. — Алма-Ата. 1977.
Радлов В. В. Die Alttürkische Inschriften der Mongolei. Dritte Lieferung. СПб., 1895.
Радлов В. В. Предварительный отчет о результатах снаряженной экспедиции для археологического исследования бассейна реки Орхона. — СТОЭ, вып. 1. — СПб., 1892.
Радлов В. В. Атлас древности Монголии. — СТОЭ, вып. 1—4. — СПб., 1892—1899.
Радлов В. В. О новом способе приготовления эстампажей с надписей на камнях. — ЗВО, вып. VII. — СПб., 1893.
Радлов В. В Сибирские древности, I, II, вып. 1, 3 (Материалы по археологии № 15/3, 15, 24). — СПб., 1894, 1902.
Радлов В. В. Разбор древнетюркской надписи на камне, найденном в урочище Аиртам-ой в Кенкольской волости Аулиеатинского уезда. — ЗВО, вып. II, 1899.
Радлов В. В., Мелиоранский П. М. Древнетюркские памятники в Кошо-Цейдаме.—СТОЭ, вып. 4. СПб., 1887.
Рамстедт Г. И. Как был найден «Селенгинский камень». — Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела ИРГО, т. XV, вып. 1.— СПб., 1912.

Рамстедт Г. И. Перевод надписи Селенгинского камня, т. XV—ТТКО ИРГО, вып. 1.— СПб., 1912.

Ramstedt G. J. Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord—Mongolei. Journal de la Soc. Fuino-ougrienne, XXX.—Helsinki, 1913.

Ramstedt G. J., Granö J. G. und Pentti Aalto. Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. JSFOu, 1958.

Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. — М., 1955.

Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). — М., 1974.

Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б»). — М., 1978.

Сейдакматов К. Древнетюркские надписи в Горном Алтае. — Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. — Фрунзе, 1961.

Самойлович А. Н. Материалы для указателя литературы по енисейско-орхонской письменности. — Тр. Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела ИРГО, 1912, т. XV, вып. 1. — СПб., 1914.

Сартбаев К. Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы.—Фрунзе, 1962.

Сердобов Н. А. История формирования Тувинской нации. — Кызыл, 1971.

Спасский Г. Древности Сибири. — Сибирский вестник. — СПб., 1818—1819.

Стеблева И. В. Поэзия тюрков VI—VIII веков. — М., 1965.

Стеблева И. В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. — М., 1976.

Тенишев Э. Р. Отражение диалектов в тюркских рунических и уйгурских памятниках.—СТ, 1976, № 1.

Тенишев Э. Р. Язык древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте. — ВЯ, 1979, № 2.

Томсен В. Turcica. Etudes concernant J'interpretation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Siberie, Helsingfors, 1916.

Томсен В. Дешифровка орхонских и енисейских надписей. вып. III—IV. — СПб., 1894.

Шершавидзе И. Н. Формы глагола в языке орхоно-енисейских надписей.— АКД.—Тбилиси, 1977.

Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. — М.—Л., 1961.

Щербак А. М. Енисейские рунические надписи. К истории открытия и изучения.—Тюркологический сборник.—М., 1970.

ЭСТЕЛИКТЕРДИН ШАРТТУУ ҚЫСҚАРТУУЛАРЫ

Аб. (А, Аа, Аб) — Асхет эстелиги
Е — Енисей эстеликтери
Қ 22, Қ 23—Қоковцев П. Қ. Семиречьедеги Сиро-түрк эстеликтери
КТ I—Күл Тегин эстелиги (кичине жазуу)
КТ II — Күл Тегин эстелиги (көлөмдүү жазуу)
КЧ — Кули Чур эстелиги
Мог. (Ха, ХБ, XI, XII, XC) — Могилян эстелиги
МЧ — Моюн Чур эстелиги
Он. (Оа, Об, Ос) — Онгин эстелиги
Орх.-Ен. — Орхон-Енисей эстеликтери
Пал. (палочка) Таластагы таякчага жазылган эстелик
Тал. — Талас эстеликтери
Тон.—Тонукук эстелиги
ХТ — Хойто-Тамир эстелиги
1КЧ, 2КЧ — Кызыл-Чыраадагы эстелик

АДАБИЯТТАРДЫН ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАРЫ

ВЯ — Вопросы языкознания
геогр. ат — географиялык ат
ДДА — Докторлук диссертациянын авторефераты
диал. — диалектиде
ДТС — Древнетюркский словарь
ЖС — Живая старина
КДА — Кандидаттык диссертациянын авторефераты
к. — карә
кырг. — кырг. тили
ЛГУ — Ленинградский государственный университет
МИА — Музей института археологии
РАтлас — Радловдун атласы
СТ — Советская тюркология
ФАтлас — Фин атласы
энч. ат — энчилүү ат
этн. — этникалык ат

МАЗМУНУ

Сөз башы	5
Киришүү	6
Фонетикалык өзгөчөлүктөр	18
Грамматикалык өзгөчөлүктөр	26
Лексикалык өзгөчөлүктөр	51
Күл-Тегинге арналган эстелик	52
Тонукукка арналган эстелик	82
Онгин эстелиги	97
Могилян (Билге) канга арналган эстелик	101
Күли-Чур эстелиги	117
Моюн-Чур эстелиги	122
Монголиядагы майда эстеликтер	137
Енисей эстеликтери	143
Талас эстеликтери	201
Тиркеме	207
Эстеликтердин шарттуу кыскартуулары	238
Адабияттардын шарттуу кыскартуулары	239

ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИЕ ТЕКСТЫ

(На киргизском языке)

Басманын редактору *Ф. С. Рабиханова*
Көркөм редактору *В. Ф. Роек*
Тех. редактору *Э. К. Гаврина*

Басууга 5.04. 1982-ж. *кол коюлду.* Кагаздын форматы 60×90 1/16. Көлөмү 15,0 басма табак. 14,8 учеттук басма табак. Д — 00606. Баасы 2 с. 32 т. Заказ 179. Тиражы 550

Кыргыз ССР илимдер академиясынын басмасы, Фрунзе шаары, Ленин проспектиси, 265 а

Кыргыз ССР илимдер академиясынын басмаканасы, Пушкин көчөсү, 144

ТҮЗӨТҮҮЛӨР

бети	сабы		басылганы	дурусу
	үстүнөн	астынан		
13	34	4	Донср	Доннер
21	35	7	адыр	адгыр
23	29	17	нен	нең
27	1	42	Атоочтордон зат атооч жасоочу мүчөлөр	Зат атоочторду жасоочу мүчөлөр
29	19	22	су	сү
29	38	3	битигли	билигли
32	5	32	анын	аның
32	16	22	сизе	сизни
36	3	40	атын	атты
41	23	23	Илим	Иним
47	30	13	жоголду	жоголо
47	31	12	этилди	итенс
48	7	35	уктабады отурбады	уктабай отурбай
48	22	20	каны болбойун	каны менен болбой
48	27	14	сагынбады	сагынбай
49	25	22	жарылгандык	жаралгандык
63	33	11	болбосун	болсун
86	28	12	болойун	болуп
109	20	25	катаңга	кытаңга
109	39	6	огуз	отуз
143	—	—	Д. А. Клеменцев	Д. А. Клеменц
215	20	27	Йарык — Йазы	Йарыш — Йазы

Баасы 2 с. 32 т.